

BORSOS BALÁZS

SZAFARI A PÁLE, PÁLE

A GRÓF TELEKI SAMU VEZETTE EXPEDÍCIÓ (1887-1888) SZEREPE
ÉS JELENTŐSÉGE KELET-AFRIKA NÉPRAJZI FELTÁRÁSÁBAN

ME

Borsos Balázs

Szafari a pále, pále

KELET-ÁRNY

Budapest
1998

Magyar Etnológia

3.

BORSOS BALÁZS

SZAFARI A PÁLE, PÁLE

**A
GRÓF TELEKI SAMU
VEZETTE EXPEDÍCIÓ (1887-1888)
SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE
KELET-AFRIKA NÉPRAJZI FELTÁRÁSÁBAN**

**Budapest
1998**

Magyar Etnológia

Sorozatszerkesztők: **Sárkány Mihály** és **Vargyas Gábor**

A kötet az "Etnológiai alapkutatások" T 18201 OTKA-program támogatásával készült

ISSN 1219-039-x
ISBN 963 567 011 7

© Borsos Balázs, 1998

A borítót tervezte: **Romvári János**

Kiadja az MTA Néprajzi Kutatóintézet

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila

Fotokész anyagból a nyomdai kivitelezést végezte:
Neotipp Bt. F. v.: Dr. Naszályi Gábor

Mottó:

„1888. február 9-én útra készen állottunk. Az emberek ugyan nem voltak még a legjobb testi állapotban — sokakon meglátszottak még a csak nemrégien megszűnt fáradalmak és nélkülözések — mindamellett teljesen megbízható és elszánt csapatot alkottak, amelynek eszébe sem jutott megkérdezni, hogy hová vezet az út. El lehetett róla mondani, hogy szafari a pále, pále, azaz olyan karaván, amely bárhova elmegy, miként a százak torkából felhangzó harci kiáltás bizonyította, amelyet aznap délután, midőn útra keltünk, hallani lehetett.”

(Höhnel Lajos [Ludwig von Höhnel]: Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban. II. kötet. 97.)

Bevezető

1. Afrika megismerése a XIX. század első felében	7
2. Az afrikai felfedezések története	11
3. A Teleki-expedíció története	15
3.1. A Teleki-expedíció rövid története	15
3.2. Az expedíció előkészítése	16
3.3. A Teleki-expedíció kezdete	40
3.4. Teleki és a Teleki-expedíció értékelése	51
4. A Teleki-expedíció néprajzi eredményei	71
4.1. A bejáratok	71
4.2. A gyűjtemény	78
4.3. Közép- és Kelet-Afrika felfedezőinek néprajzi munkássága	85
4.4. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajzi felfedezése	102
4.5. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajza — ahogy a XIX. század második felének utolsó éveiben láttuk	115
4.5.1. Bantu népek	117
4.5.2. Nilota népek	139
4.5.3. Kúsita népek	179
Záró	185
Irodalom	187
Summary	205
Táblázatok	207

TARTALOM

Bevezető	9
1. Afrika megismerése a XIX. század második felében	13
2. Az afrikai felfedezések és a XIX. századi etnológia	19
3. A Teleki-expedíció története és általános értékelése	25
3.1. A Teleki-expedíció rövid története és korabeli sajtója	27
3.2. Az expedíció tudományos eredményeinek ismertetése	35
3.3. A Teleki-expedíció irodalma	40
3.4. Teleki és a Teleki-expedíció értékelése	51
4. A Teleki-expedíció néprajzi eredményei	71
4.1. A beszámoló	71
4.2. A gyűjtemény	75
4.3. Közép- és Kelet-Afrika felfedezőinek néprajzi munkássága	85
4.4. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajzi felfedezése	102
4.5. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajza — ahogy a XIX. század második felének utazói látták	115
4.5.1. Bantu népek	117
4.5.2. Nilóta népek	137
4.5.3. Kusita népek	179
Zárszó	185
Irodalom	187
Summary	205
Táblázatok	207

BEVEZETŐ

Gróf széki Teleki Samu (1845-1916) erdélyi főúr, nyugalmazott katonatiszt és híres vadász 1887-1888-ban sikeres felfedező expedíciót vezetett Kelet-Afrika egyenlítői vidékeire s ezáltal beírta nevét az Afrika-kutatás halhatatlanjai közé. A tudományos közvélemény mindmáig őt jegyzi a legeredményesebb magyar utazóként. Útjának eredményeit több tudományág is számba veheti. Kitűzött célját — a két, az európaiak által akkor még csak hallomásból ismert nagy tó felfedezését — elérte, az Osztrák-Magyar Monarchia trónörökös házaspárjáról elnevezett Rudolf- és a Stefánia-tó azóta szerepel Kelet-Afrika térképein (újabban Turkana-tó és Chew Bahir néven). Az expedíció — főként az út tudományos feldolgozója, a pozsonyi születésű német Ludwig Ritter von Höhnel (1857-1942) jóvoltából — a bejárt vidék alapos feltérképezése, hidrológiai és meteorológiai megfigyelések, zoológiai és botanikai gyűjtések mellett nem utolsó sorban az újonnan feltárt vidékek néprajzi megismerését is nagyban elősegítette. A számos, akkor még nem, vagy csak névről ismert népcsoport leírását, illetve a több száz tárgyból álló néprajzi gyűjteményt páratlan értékű fotódokumentumok is kiegészítik.

Az út néprajzi eredményeinek összefüggő és a korabeli Afrika-kutatásban azt elhelyező értékelésére azonban ezidáig még nem került sor. Az afrikai felfedező utazásokkal foglalkozó irodalom bősége miatt jelen munka keretei között az összehasonlítás nem lehetett teljes. Igyekeztem Kelet-Afrika egyenlítői vidékein járt valamennyi jelentős utazó és felfedező munkásságát számba venni, elsősorban azonban azokat, akik ugyanazon területen járva, ugyanazon törzsek néprajzi leírását közölték, mint Höhnel. Az anyag túl nagyra duzzadását elkerülendő csak az 1850-1900 közötti utazásokkal foglalkoztam.

A Teleki-expedíció néprajzi leírásának alapjául a Petermann's Geographische Mittheilungen 99. Ergänzungsheft-ben 1890-ben megjelent tudományos összefoglalót vettem, ami bár rendszerezettebb és egyes részeiben bővebb, de nem sokban tér el az expedíció történetét bemutató *Zum Rudolph-See und Stephanie-See* (1892) című könyvben közöltektől. Emiatt úgy éreztem, bátran összevethetem e **cikket** más felfedezők **könyveinek** néprajzi leírásaival, különösen azért, mert azok általában néprajzi eredményeiket nem is publikálták külön, hanem tudományos függelékként könyvük végéhez illesztették, illetve — gyakrabban — az ilyen jellegű adatokat könyvük szövegébe szőtték, hogy az útikalandoktól felzaklatott olvasót néhány tárgyszerűbb oldalon népleírásokkal nyugtassák meg. Ezt a fajta összevetést az is bátorította, hogy a Kelet-Afrikával

foglalkozó irodalom — a könyv német vagy angol kiadása mellett — Höhnel tudományos cikkére is hivatkozik,¹ míg a többi szerzőnél leginkább vaskos, esetleg kötetekre rúgó útleírásaikat idézi. Abban az esetben, amikor nem a tudományos cikk, hanem Höhnel könyve kerül szóba, általában nem a XIX. századi kiadásokra, hanem — könnyebb hozzáférhetősége okán — az 1984-es rövidített változatra hivatkozom. A néprajzi részek esetében azonban nem, az új változat rövidítései ugyanis számos esetben éppen a népleírásokat érintették. A Höhnel, illetve magyar fordítói által használt földrajzi és népnevek a ma használatosaktól eltérnek. A népneveket illetően e könyvben a Fodor István (1968) által ajánlott változatokat használom, az ő listáján föl nem sorolt neveket pedig az általa követett elvek alapján próbáltam magyarítani.² A ma is használatos földrajzi neveket a *Földrajzi világtlasz* (1992) térképein szereplő formában írom.

A felfedezők és utazók teljeskörű számbavételét a dolgozat szükségképpen szűk keretein és a szerzők nagy számán kívül műveik megszerzhetősége is gátolta; e könyvek jelentékeny része csupán XIX. századi kiadással rendelkezik és a magyar könyvtárak állományában igen ritkán fordul elő.

Végezetül szeretném megemlíteni, hogy ez a könyv szakdolgozatnak íródott, a Teleki-expedíció utazásának 100 éves évfordulóján, 1988-ban, de a hazai tudományos élet mindenki által jól ismert nehézségei miatt csak most lát napvilágot. Az azóta eltelt időben ugyan — elsősorban az évforduló tiszteletére — számos megemlékezés és ismertetés jelent meg az expedíció történetéről, ezek azonban radikálisan új megállapításokat nem tartalmaztak. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (sokak támogatásával) 1988-ban Teleki tiszteletére tudományos emlékexpedíciót szervezett Kelet-Afrikába, ennek összegyűjtött tudományos feldolgozása azonban mindmáig nem jelent meg. Emiatt nem éreztem szükségét, hogy (egy-két kivételtől eltekintve) a legújabb könyveket, cikkeket beleépítsem e dolgozatba, hiszen azok a lényegi részek változtatása nélkül csupán az irodalomjegyzéket tették volna terjedelmesebbé.

E munka nem születhetett volna meg számos ember segítségével nélkül. Mindenekelőtt szakdolgozati témavezetőmnek, Sárkány Mihálynak tartozom köszönettel, aki — noha csekély, de mégis létező — afrikai

---

¹ pl. Murdock 1959: 203.

² Kivételt két esetben tettem. A Fodor által ajánlott kaju (261.) és mvezi (263.) helyett az általa elfogadhatónak minősített, de a szakirodalomban sokkal elterjedtebb kikaju és nyamvezi névváltozatokat használtam.

tapasztalataimra való hivatkozással a munka ötletét adta, s aki tanácsaival állandó figyelmet is fordított munkámra. Szakdolgozatom bírálójának, Borsányi Lászlónak is köszönöm számos — megszívlelt — észrevételét. A Teleki-gyűjtemény feldolgozásában nyújtott segítségéért a Néprajzi Múzeum teljes kollektíváját illeti köszönet, külön kiemelve Molnár Mária, Mesterházi Erika, Selmeczi-Kovács Attila és Wilhelm Gábor segítőkészségét. A múzeum, a Néprajzi Kutatóintézet könyvtára és az OSZK dolgozóinak is szeretnék köszönetet mondani azért, hogy fáradságot nem ismerve igyekeztek számomra a különleges, ritkán olvasott műveket beszerezni.

A kép eredetét nem tudom megmondani, de valószínűleg a 19. század elejéről származik. A kép a néprajzi múzeum gyűjteményében van.

1905. évi 14. szám.

A kép eredetét nem tudom megmondani, de valószínűleg a 19. század elejéről származik. A kép a néprajzi múzeum gyűjteményében van.

1. AFRIKA MEGISMERÉSE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Teleki Samu és a korabeli Afrika-kutatók, felfedezők néprajzi munkássága jelentőségének felméréséhez és értékeléséhez röviden át kell tekintenünk egyfelől a XIX. század második fele Afrika-kutatását, a felfedezések kronológiáját és fontosságát, másfelől a XIX. századi etnológia, az elméleti kutatás fejlődését is. 1850-ben Afrika belső területei az európaiak előtt még nagyrészt ismeretlenek voltak, pedig a földrész felfedezése már 300-400 évvel korábban megkezdődött.¹ Először a XV-XVI. században a kontinens tenger melletti területeit látogatták meg az Indiába vezető tengeri utat kereső portugál hajósok. A fekete földrész partvonalát már az 1600-as évek végén többé-kevésbé helytállóan meg is rajzolták, de a XVIII. század végéig Európa még semmi konkrétumot nem tudott Afrika belsejéről, ahogy ezt egy — a korabeli ismeretek és azok extrapolálása alapján megrajzolt — 1761-ből származó térkép is mutatja.² Amerika és Ázsia ekkor még jobban érdekelte az európai hatalmakat, de 1788-ban Londonban már megalakult az Afrika Belső Területeinek Felfedezését Előmozdító Társaság.³ Ez azt is jelzi, hogy a földrész megismerésében angol kutatók jártak az élen, bár szorososan követték őket a franciák és németek is.

Afrika szívébe a legkönnyebb utat a természetes vízfolyások jelentették. Ezek futásának pontos megrajzolása a térkép nagy fehér foltjait "színezte be". A nagy afrikai folyamok közül először a Niger nyomvonalát tisztázta még a XIX. század első felében két utazása során (1795-96 és 1805) Mungo Park (1771-1805), illetve ugyancsak két útján (1822-24 és 1825) Hugh Clapperton (1788-1827), majd mindkettejük halála után Richard Lander (1804-1834), akinek először sikerült a végighajóznia a Nigeren annak középső folyásától a Guineai-öböl (1827). A Kongó útvonala viszont egészen Stanley második utazásáig ismeretlen maradt. James Kingston Tuckey (1776-1816) 1816-ban 450 km-t haladt ugyan a torkolattól fölfelé, de azután meghalt és más a Kongó alsó folyása

---

¹ A kronológia fő vonalaiban, külön hivatkozás nélkül Futó 1965, Hassert 1943 és Brockhaus 1966 alapján készült.

² Futó 1965: 14.

³ Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, mely társaság a felfedezéseket jelentős pénzjutalom ígéretével is ösztönözní próbálta (Futó 1965: 14.).

vízesésein és szurdokain nem jutott túl. Dél-Afrika David Livingstone (1813-1873) utazásaiig csak a búrok lakta déli részeken volt ismert, a Szaharába is csak a XIX. század második felében merészkedtek az első kutatók: 1849-55 között Heinrich Barth (1821-1865) és húsz évvel később (1869-1874) Gustav Nachtigal (1834-1885).

Afrika középső részének feltárása igazából földünk egyik legrégebben ismert, mégis legrejtélyesebb folyója, a Nílus pontos nyomvonala és forrása meghatározása céljából vezetett utakkal kezdődött. Igaz, már a XVIII. században elindultak az első utazók, hogy Egyiptomból dél felé tartva jussanak föl a Nílus völgyébe, de a mai Szudán déli felén a számtalan ágra bomló folyó és az óriási papiruszmocsarak egészen S. W. Baker (1821-1893) utazásáig (1861-64) legyőzhetetlen akadályt jelentettek. Etiópiában, ahol a kopt kereszténység vonzása miatt több utazó járt, hamarabb tisztázták — nagyjából — az itt eredő Kék-Nílus futását, főként — 1836-1848 között — a d'Abbadie testvérek, Antoine (1810-1897) és Arnaud (1815-1893).

A Nílus forrásvidékének feltárása nemcsak a nagy folyó miatt jelentett fontos kihívást az európai ember számára, hanem azért is, mert Ptolemaiosz kora óta tartotta magát a földrajztudósok körében az a feltételezés, hogy a Fehér-Nílus három tóból ered és vizét a titokzatos Holdhegység patakjai táplálják. Jártá még egy legenda egy óriási belső-afrikai tóról is. Ezek a híradások végül is meglehetősen pontosnak bizonyultak.

A belső vidékek megismerését egyszerre hátráltatta és segítette a XIX. század elején-közepén egyre erőteljesebbé vált arab expanzió. A keleti tengerpart felől, illetve a Nílus völgyében elefántcsont- és rabszolgakereskedő karavánok indultak a földrész belsejébe. Arab kereskedőtelepek létesültek nem csak az akkor még "fel nem fedezett" Tanganyika-tónál, hanem a messze Nyangwéban, a Lualaba (alsó szakaszán már Kongó) partján is. A kereskedők elbeszélései erősítették az európai utazók elképzeléseit és kutatásvágyát, ugyanakkor a rabszolgavadászat (elsősorban az ellenségessé tett törzsek miatt) erősen akadályozta az utazásokat.

Egyenlítői-Afrika tudományos kutatása kezdetének 1858 februárja tekinthető, amikor Richard Burton (1821-1890) és John Henning Speke (1829-1864) a kelet-afrikai tengerpartról kiindulva egy arab karavánutat követve elérkezett a belső-afrikai tavak leghosszabikához, a Tanganyika-tóhoz. A súlyosan beteg Burton nélkül Speke 1858 júliusában a Viktória-tó partjára is eljutott. Noha csak egy keskeny öbölben járt, a helyi lakosok elbeszélése alapján — többé-kevésbé helyesen — egyetlen, nagy, majdnem négyszögletes tó képét rajzolta meg, míg Burton úgy vélekedett, a Viktória

nem egyetlen tó, hanem több, mocsaras állóvíz füzére.⁴ Ezzel megkezdődött az az áldatlan vita, amely Speke haláláig tartott. Ennek során Speke nem volt mindig "gentleman", Burton Londonba érkezését megelőzően kijárta például a Királyi Földrajzi Társaságnál, hogy a következő expedíció vezetését Burton helyett ő kapja meg.⁵

Ez az 1860 és 1863 között lebonyolított út igen sikeres volt. Speke James Augustus Grant (1827-1892) társaságában félig körbejárta a Viktória-tavat, megtalálta a tóból kiömlő Viktória-Nílust és követte annak folyását csaknem az Albert-tóig. Bár híres sürgönyében ("The Nile is settled") a Nílus problémáját megoldottnak nyilvánította, sok víz folyt még le a nagy folyamon, mire valamennyi forrástavát és forráságát feltérképezték.⁶ Az egyik jelentős lépést ez irányban Samuel White Baker tette, aki a Nílus mentén felfelé jövet találkozott Speke-vel. Bár Baker Speke diadalittas kijelentését hallva úgy érezte, nem maradt sok felfedezni való, a nagy sebbel-lobbal Londonba siető Speke által mellőzött, a helyiek által Mwutanzige-nek⁷ nevezett Albert-tavat megpillantva mégis megtalálta a Nílus legészakibb forrástavát (1864), amelytől a folyó már megszokás nélkül hömpölyög a Földközi-tenger felé.

Ezenközben Theodor von Heuglin (1824-1876) és Alexine Tinné (1839-1869) Etiópiát és a Nílus középső folyásától nyugatra eső Bahr el Ghazal vidékét kutatta fel. Szintén erre járva Georg Schweinfurth (1836-1925) 1869-70-ben föltérképezte a Nílus és a Kongó vízválasztóját, valamint a Kongó legjelentősebb jobb parti mellékfolyóját az Uelét (amely Ubangi néven fut a Kongóba). A pétervári német Wilhelm Junker (1840-

---

⁴ Burton 1966: 3.

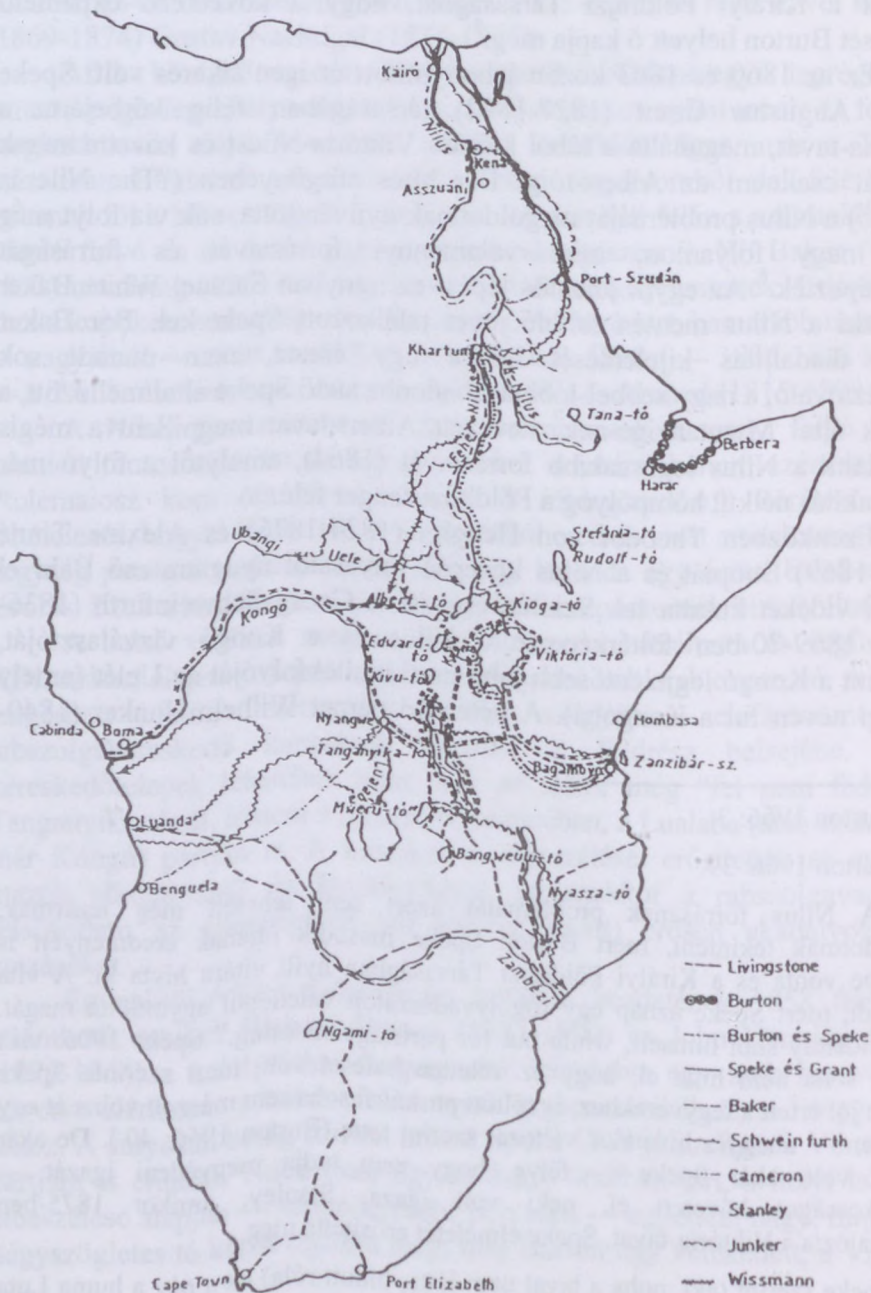
⁵ Burton 1966: 39.

⁶ A Nílus forrásának problémáját azért sem lehetett még lezártnak, megoldottnak tekinteni, mert Burton Speke második útjának eredményeit is kétségbe vonta és a Királyi Földrajzi Társaságban nyílt vitára hívta ki. A vita elmaradt, mert Speke aznap egy fogolyvadászaton véletlenül agyonlőtte magát. ("...accidently shot himself, while out for partridge-shooting." Speke 1906: vii.) Burton soha nem hitte el, hogy ez véletlen baleset volt, mert szerinte Speke nagyon jól értett a fegyverekhez, és töltött puskával soha sem mászott volna át egy kerítésen — ahogy a hivatalos változat szerint tette (Burton 1966: 40.). De akár baleset volt, akár Speke — félve, hogy nem tudja megvédeni igazát — öngyilkosságot követett el, neki volt igaza. Stanley, amikor 1875-ben körbehajózta a Viktória-tavat, Speke elméletét erősítette meg.

⁷ Speke szerint (aki, noha a tavat nem látta, tudott róla) ez a név a huma Luta Nzigé = halott sáska kifejezésből származik (Speke 1906: 201.).

1892) Schweinfurth kutatásait folytatta a Felső-Nílus vidékén 1874 és 1887 között.

1. térkép. Jelentős felfedezőutak Afrikában a XIX. században

Stanley és Livingstone, miután 1871. november 17-én a Tanganyika-tó partján, Ujijiben összetalálkoztak, együtt körbejárták a tó északi felét, a Nílus és a Kongó vízrendszere közötti kapcsolatot keresve. David Livingstone, aki talán a legalaposabb Afrika-utazónak tekinthető, korábban Afrika déli területeit térképezte föl, és 1854-56-ban a luandai partoktól a Zambézi folyását követve eljutott Mozambikig, ezáltal elsőnek utazta át nyugatról kelet felé haladva a kontinenst.⁸ 1874 és 1877 között vezette Henry Morton Stanley, eredeti nevén James Rowland (1841-1904) második és egyben legjelentősebb expedícióját, amelynek során nemcsak a nagy belső-afrikai tavak (a Tanganyika-, a Viktória-, valamint az általa felfedezett Edward-tó) helyzetét, hanem a Kongó futását is tisztázta. Előtte két évvel járt ugyanitt Verney Lovett Cameron (1844-1897), aki azonban Nyangwe kereskedővárosban nem tudott csónakot szerezni, hogy leereszkedjen a Lualabán, majd a Kongón, ezért kénytelen volt gyalogszerrel eljutni az angolai Bengueláig, így kelet-nyugati irányban elsőnek ő szelte át a kontinenst.⁹ A Lualabán végighajózni csak a jóval erőszakosabb Stanley-nek sikerült, aki 1876-77-ben Nyangwétól az Atlanti-óceán partján fekvő Bomáig utazott. Három esztendő alatt annyi földrajzi felfedezést tett, mint ilyen rövid idő alatt se előtte és se utána senki.¹⁰

Bár Stanley következő útjai a Kongó vidékére már kevésbé szolgálták a tudományt, mind az ő, mind Hermann von Wissmann (1853-1905) utazásai nagy léptekkel vitték előre a Kongó-medence megismerését.

---

⁸ Mivel ez az út Afrika elkeskenyedő déli részén vezetett keresztül, a XIX. században egyre nagyobb öntudatra ébredő németek közül Hermann von Wissmann Livingstone helyett önmagát tartja annak, aki először átkelt nyugatkeleti irányban Afrikán, Luandából az Indiai-óceán parti Saadaniba (Wissmann 1885: v.). Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy valójában Livingstone-t is megelőzték a portugálok: az 1830-40-es években három katonatiszt (Monteiro, Gamitto és Graza), 1852-54-ben pedig, Livingstone útja előtt két évvel egy portugál kereskedő, bizonyos Silva Porto már keresztülhatolt Afrika déli felén Benguelától Mozambikig, anélkül azonban, hogy ezeknek az utaknak jelentősebb tudományos eredményei lettek volna. (Magidovics 1961: 619.) Más adatok szerint mindazonáltal Silva Porto csak Barotsze-(ma Lozi-)földre, a jelenlegi Zimbabwe területéig jutott (Westermann 1970a: 255.).

⁹ Cameron szintén Livingstone-t akarta felkeresni, de elkésett, már csak a holttestét láthatta.

¹⁰ A sikernek azonban nagy ára volt; nemcsak emberei többsége és mindhárom európai kísérője lelte halálát a vadonban vagy a Kongó hullámai közt, de az út végén készült felvételen (Stanley 1961: 177.) a negyvenedik életévét még be sem töltött utazó mint megöregedett, őszhajú férfi látható.

Stanley a nagy tavak vidékének részletes feltárásából is kivette a részét. Ezen a területen (több más utazó, pl. Romolo Gessi (1831-1881), a Fehér-Nílus első végighajózója, valamint Gaetano Casati (1838-1902) mellett) az 1880-as években Egyiptom Egyenlítői tartományának kormányzója, Emin pasa, eredeti nevén Eduard (Ishaak) Schnitzer (1840-1892) folytatott tudományos kutatást. A pasát a Szudán déli részét több mint tíz éven át uralmuk alatt tartó mohamedán fanatikusok egyre jobban fenyegették, ezért Stanley felmentő-expedíciót (1887-1890) szervezett. Bár a pasát (nem úgy, mint korábban Livingstone-t) sikerült távozásra bírnia, a tudomány számára fontosabb, hogy megerősítette a hófedte Hold-hegység, azaz a Ruwenzori létezését. Az európai utazók előtt végül a legezártaabb hegyvidékek sem maradtak ismeretlenek. Stanley behatolt Ruandába, Oscar Baumann (1864-1899) a Viktória-tóba ömlő Kagera-Nílus forrását kereste fel Burundiban (1892-93), gróf Gustav Adolf von Götzen (1866-1910) pedig a Kivu-tavat és a Virunga-vulkánokat látogatta meg (1893). 1906-ban pedig már a Hold-hegység sem titok többé, Luigi Amadeo di Savoya, Abruzzo hercege (1874-1933) vezetésével szinte valamennyi jelentős csúcsát megmászták.

A Teleki-expedíció által bejárt vidékről először német misszionáriusok adtak hírt. A Kilimandzsárót Johann Rebmann (1820-1876) 1848-ban, a Kenyát Johann Krapf (1810-1881) 1849-ben látta meg. A Kelet-afrikai-magasföldet és a Kelet-afrikai-árokrendszer, valamint az óriástűzhányókat számtalan utazó látogatta meg (Hans Meyer (1858-1829), Joseph Thomson (1858-1895), Gustav Adolf Fischer (1848-1886), John Walter Gregory (1864-1932) stb.), az itt járt kutatók nevéhez azonban kiemelkedő földrajzi felfedezés nem fűződik. Az utolsó nagy, korábban ismeretlen területet a Teleki-expedíció járta be, európaiak közül elsőnek Teleki és Höhnel állhatott meg a Rudolf- és a Stefánia-tó partján 1888. március 6-án, illetve április 21-én.¹¹

¹¹ Cecchi 1889: 196. Höhnel a könyvben nem ír konkrét dátumot, csak következtetni lehet, hogy a resiat táborból való, április 14-i indulásuk után hét nappal érték el a Stefánia-tavat (Höhnel 1892b: 665-668.), az út tudományos összefoglalójának (Höhnel 1890b) 3. térképlapján, az útvonalrajzon azonban a tó melletti táborozás első napjaként ott szerepel ez a dátum.

2. AZ AFRIKAI FELFEDEZÉSEK ÉS A XIX. SZÁZADI ETNOLÓGIA

A XIX. század közepe táján hirtelen nagy léptekkel fejlődésnek induló etnológia nyilvánvalóan nem a semmiből keletkezett, hanem a távoli földrészekről felhalmozott ismeretanyag rendszerezésének logikus következménye volt s beleilleszkedett a század tudományos fejlődésének nagy áramlatába. Az új világrészek feltárásán munkálkodó európai ember felfedezéseiből tudományos érvényű igazságokat is le kívánt vonni. A megfigyelések, elemzések, következtetések igazságtartalmát kevésbé befolyásolja, hogy az ismereteket egybegyűjtő és rendszerező embert csupán a világ megismerésnek vágya hatotta-e át vagy saját országa gazdasági fejlődésének előmozdítása, a gyarmatosítás, a feltárt területek lehetőségeinek kihasználása is sarkallta. Hajlunk arra a feltételezésre, hogy az afrikai vadonban néprajzi adatokat (is) gyűjtő utazót inkább az utóbbi, míg az európai íróasztalok mellett dolgozó etnológusokat az előbbi cél vezérelte, de ez korántsem biztos. A lényeg nyilvánvalóan nem ez, hanem a tudós és az utazó kapcsolata, amely végső soron az etnológia fejlődését eredményezte. Ez a kapcsolat korántsem tekinthető egyoldalúnak, bár sokkal valószínűbb, hogy az összegyűjtött néprajzi ismeretanyag segítette a tudósokat etnológiai elméleteik megalkotásában, mint az, hogy Afrikában az utazók már kidolgozott elméleti tézisek alapján és annak megfelelően kutattak. Akkoriban a terepmunka inkább esetleges adathalmozás lehetett, mint célirányú gyűjtés, hiszen az utazóknak gyakran az életükért kellett naponta megküzdeniük. Annak valószínűségét sem lehet azonban tagadni, hogy az utazó arra fog felfigyelni, amiről már valamennyi előzetes ismerettel rendelkezik.¹

Különösen igaz ez, ha meggondoljuk, az első afrikai felfedezők nem tudósok voltak. Sok híres angol utazó (Burton, Speke, Grant, Cameron) korábban Indiában szolgált, mint katonatiszt, mások pl. Livingstone, New, vagy a német Krapf és Rebmann hittérítőként kerültek a fekete kontinensre. Mindazonáltal a katonák is gyakran rendelkeztek valamilyen tudományos végzettséggel, a misszionáriusokat pedig idegen népekkel való érintkezésre, azaz etnológiára is kiképezték. Afrika feltárásában nem elhanyagolható szerepet játszottak azonban a kalandorok (Stanley), értelmiségiek (az

---

¹ Harris 1968: 142-145. Az utazók adatainak felhasználásra jó példának szolgál Edward Tylor, aki a *Researches into the Early History of Mankind* (1865) afrikai néprajzzal foglalkozó részeit egyebek között Livingstone, Burton és Krapf munkásságára hivatkozva készítette el.

ügyvéd Hans Meyer) és a saját vagyonukat erre a célra felhasználó "hobby-utazók" (Teleki, von Götzen, Baker, von der Decken). A XIX. századi felfedezők közül csupán néhányan tekinthetők tudósoknak, s azok sem az etnológia területén (Schweinfurth botanikus, Stuhlmann zoológus, Thomson és Gregory geológus volt).

Mi történt tehát az európai etnológiában az alatt a fél évszázad alatt, amíg Afrika belsejében az utazók a tudományos adathalmaz morzsáit gyűjtötték? Régi közhely, hogy a tudományos elméletek leképezik saját koruk társadalmi viszonyait. Szinte mottóként (és éppen ezért ma már vulgárisnak hatóan) fogalmazza ezt meg Leslie White: "...a kulturális antropológiában akkor virágzott az evolucionizmus, amikor a kapitalista rendszer még növekedett: evolúció és progresszió volt az élet rendje. Amikor azonban a XIX. század végére befejeződött a gyarmati expanzió korszaka, a kapitalista-demokratikus rendszer elérte érettségét és szilárdan meggyökeresedett a nyugati világban, az evolúció már nem volt többé népszerű fogalom. Éppen ellenkezőleg, a 'status quo fenntartása' vált uralkodó elvvé."²

Az antropológia történetét elemző könyvében T. K. Penniman a XIX. századi etnológia vízválasztójának Charles Darwin *A fajok eredete* című könyve megjelenését (1859) tartja. Az előtte levő időt olyan konvergens kornak nevezi, amely az 1830-as évektől kezdve mintegy előkészítette a terepet egy ilyen integráns elmélet kifejlesztéséhez.³ Az evolúciós elmélet biológiai megalapozását jelentő könyvnek voltak azonban filozófiai és politikai úttörői, Hegel és Marx személyében.⁴ A szellemtörténeti előfutárok közé tartozik Auguste Comte is, aki egy új tudományág, a szociológia elméleti alapját megteremtve egy tipikusan etnológiai kérdést, az emberiség eredetének kérdését boncolgatja.⁵ Az emberiség fejlődésében három fő lépcsőfokot különböztet meg, a teológiai, a metafizikai és a tudományos állapotét. A törzsi társadalmakkal foglalkozó elméletek számára ezek közül a teológiai állapot az érdekes, ez ugyanis Comte szerint a természetfeletti erők állandó beavatkozásának és így a fetisizmus hiedelemrendszerének színtere. Comte uralkodó eszméje egész életművében az alsó fokokról egyre feljebb haladó evolúció volt.⁶

² White 1960: vi., magyarul idézi Bodrogi 1982: 76.

³ Penniman 1952: 60.

⁴ Penniman 1952: 63.

⁵ Cocchiara 1965: 110.

⁶ Cocchiara 1965: 117.

A "konvergens korban" olyan módszertani eredmények is születtek, amelyek már hatottak a XIX. századi Afrika-kutatásra. Például A. Quetelet *Physique sociale* (1835) című könyve, amely az antropológiai kutatásokban a statisztikai módszer fontosságát hangsúlyozza, illetve az, hogy Anders Retzius a fizikai antropológiában bevezette a koponya-index fogalmát (1840) s leírta a dolicho- és brachycephaliát, valamint az orthognatha és prognatha arcéleket.⁷

A főlhalmozás egyik jelentős eseménye volt G. F. Klemm tízkötetes könyvfolyama, az *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit* (1843-52) megjelenése, amely a különböző rasszok hatalmas tényanyagot rögzítő leírása, de kultúrtörténetük ismertetésére a mű (címe ellenére) nem tesz kísérletet.⁸ J. C. Pritchard *Researches into the Physical History of Man* (1836-47) című művében az embertípusok fizikai különbségeit kutatta, azt firtatta, hogy a haj, bőrszín stb. eltérések mennyiben kezelhetők rasszjellegzetességekként. Fölvetette annak lehetőségét, hogy a bőrszín-különbségek nem a besugárzás erősségében kimutatható földrajzi eltérések miatt jönnek létre, hanem civilizációs különbségek miatt: a művelődés előrehaladtával az emberiség bőrszíne világosodik. "Ádám és Éva fekete volt." Ez a gondolat érdekelte már az Afrika-kutatókat is.⁹ Pritchard munkájának harmadik kiadása Penniman szerint "anatómiai, filológiai, pszichológiai és etnológiai adatok szintézise, mely megalapozta az angol etnológiát."¹⁰

Alexander Humboldt, az antropogeográfia jelentős alakja összehasonlító módszerei Tylor korai munkáira, a diffuzionista és a kultúrkör elmélet híveire egyaránt hatottak.¹¹ *A fajok eredetével* szinte egyidőben, de már az evolucionista eszme talaján jelentek meg azok a könyvek, (Theodor Waitz: *Anthropologie der Naturvölker* és Adolf Bastian: *Mensch in der Geschichte*) amelyek leginkább ösztönzően hatottak Tylor munkásságára.¹² Waitz kora teljes tudásanyagát kifejtette további öt

⁷ Penniman 1952: 76. Retzius terminológiáját alkalmazta például Schweinfurth (1878: 39.).

⁸ Penniman 1952: 77.

⁹ Penniman 1952: 79. Livingstone (1865: 310.) határozottan tagadja Pritchard gondolatát, ő a lakóhelyek különbözőségével magyarázza a színeltéréseket.

¹⁰ "...their synthesis of anatomical, philological, psychological and ethnological data, form the foundation of ethnology in England." (Penniman 1952: 81.)

¹¹ Penniman 1952: 89.

¹² Cocchiara 1965: 122.

kötetben, s “könyvének legfőbb értéke abban a csodálatos alaposágban rejlik, amellyel bemutatja etnológiai adatait, s amellyel teljes mértékben dokumentálva és adatolva vizsgálja kora valamennyi ellentétes nézetét az antropológiai kérdésekről.”¹³ Szinte Darwin fellépésével egyidőben megjelent az első igazi néprajzi “terepmunka”, David Livingstone első könyve (1857).

A “konstruktív periódusban” Darwin hatására és nyomdokain kivirágzott az evolucionista elmélet. Edward Tylor a *Primitive Culture* című könyvében (1871 és 1873) az emberiség teljes kultúrtörténetét igyekezett megírni. Célul maga elé a vallás eredetének tisztázását tűzte ki. Ezt végül az animizmusban, az emberi testtől függetlenül létező, szellemi lélekben való hitben találta meg.¹⁴ Az Afrika-kutató Thomson a maszaik hitvilága ismertetése során valószínűleg éppen Tylor elmélete miatt jegyzi meg, nem tud arról, hogy hisznek-e az álmukban a testükön kívül bolyongó lélekben.¹⁵

The Ancient Society című művében (1877) Henry Morgan nem vallási, hanem társadalomszervezési alapon próbálta meg az emberiség történetét feltárni. Ez szerinte a rokonsági kapcsolatok és annak terminológiája segítségével lehetséges.¹⁶ Ő az első etnológus, aki terepmunkát végzett, noha nem Afrikában, hanem az amerikai indiánok között.

A század második felének tudománya, a “konstruktív periódus” (1859-1900), különösen annak vége felé, már jóval elvontabb kérdéseket tárgyalt, semhogy az adatgyűjtéssel foglalkozó felfedezők munkásságát befolyásolhatta volna. Noha a felfedezések miatt az antropológia egyik fő iránya éppen a “primitív” népek szokásainak, viselkedésének kutatása lett, ezt inkább az emberiség fejlődéséről alkotott elméletek alátámasztására, a kultúra keletkezésének, vándorlásának bizonyítására, nyomunkövetésére használták, mint arra, hogy a “terepen” mozgó fölfedezőknek kutatási vezérfonalat adjanak.¹⁷ A terepmunkát igazából csak a XX. században

¹³ “The great value of his work lies (...) in the magnificent thoroughness with which he presents the ethnological data and examines with full documentation and dating all the current contradictory views on anthropological questions.” (Penniman 1952: 88.)

¹⁴ Cocchiara 1965: 126-128.

¹⁵ Thomson 1887: 259.

¹⁶ Cocchiara 1965: 134.

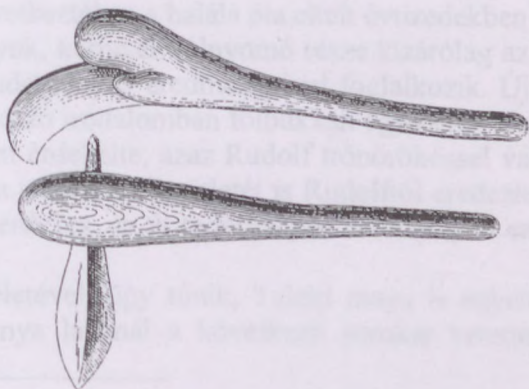
¹⁷ Penniman 1952: 146. Ilyen munkák pl. Sir John Lubbock: *The Origin of Civilisation* (1870) (magyarul: A történelem előtti idők (1876)) vagy Edward

tartják elengedhetetlenek, amikor már arra is figyel az etnológia, hogy pontos, autentikus és ne sokféle közvetítőn, szűrőn át érkező adatokkal dolgozzon.

Az utazók adatgyűjtő munkássága alapvető a teóriák kidolgozásához, de ők általában nem alkottak elméleteket, legfeljebb az összehasonlító vizsgálódásig jutottak el (pl. Hildebrandt vagy Schweinfurth), illetve a népek eredete, vándorlása kutatását, a törzsek rendszerezését tartották feladatuknak (pl. Krapf vagy Johnston). Az őslakosok eredeti vallásának megismerése sem indította arra a hittérítőket, hogy a vallás eredetével foglalkozzanak, ez csak annyiban volt fontos számukra, hogy az őslakosok — saját vallási alapállásukból következően — mennyire fogékonyak az evangéliumi gondolatra.

Elméletek helyett adatgyűjtés, ezt tekinthetjük az utazók vezérelvének. A modern kutatás pedig munkáikat több szempontból is szemügyre veheti. Mennyire elfogulatlanul közeledtek az őslakosokhoz, változatos és kritikusan szemlélt adatokat gyűjtöttek-e, milyen mélységűek és alaposak, sokoldalúak-e megfigyeléseik, mit találnak egyáltalán leírásra méltónak: ezek mind olyan elkülönítő vonások, amelyek alapján értékelni lehet az utazók tudományos teljesítményét, ki lehet jelölni helyüket és szerepüket Afrika népeinek megismerésében és hozzájuk viszonyítva azt is meg tudjuk állapítani, hogy a Teleki-expedíció mennyiben járult hozzá Afrika néprajzi képének megrajzolásához.

Westermarck: *The History of Human Marriage* (1891) (magyarul: *Az emberi házasság története* (1910)) című könyve.

3. A TELEKI-EXPEDÍCIÓ TÖRTÉNETE ÉS ÁLTALÁNOS ÉRTÉKELÉSE

Teleki Samu személyét és munkásságát minden kor a maga szemszögéből ítéli meg. Saját kora vagyonát, rangját, vadászai hírnevét, — meglehetősen csekély — politikai szerepét nagyobbra tartotta. Gyászbeszédében csupán egy rövidke félmondat utal afrikai utazására, aminek máig tartó hírnevét köszönheti.¹ 1881-től haláláig rövid kihagyásokkal szinte töretlen országgyűlési és főrendházi tagsága révén szerepel az országgyűlési almanachban, a róla szóló szócikk írója azonban inkább Rudolf trónörökössel való kapcsolatát emeli ki, afrikai felfedezéseit éppen csak megemlíti.² A talmi dicsőséget szerencsére kevésbé értékelő utókor véleménye mindazonáltal más.

“Nincs semmi meglepő tehát abban,” — jelenti ki a máig legalaposabb Teleki-életrajz írója, Erdélyi Lajos, — “hogy a lexikonok, szakkönyvek fölöslegesnek vélik az utazását megelőző és az azt követő életrajzi adatokat részletesen is ismertetni. Ez a kutató bizony nem az eseményekben gazdag életű Livingstone, vagy Stanley, de még csak nem is Benyovszky Móric vagy Magyar László. 'Csak' Teleki, akinek majdnem sikerült észrevétlenül és jelentéktelenül átsiklania az életen... (...) ...egy váratlan hároméves kalandos utazással Afrikában örökre beírta nevét a tudományos kutatás nagyjai közé — hogy ennekutána feljegyzésre érdemtelenül lemorzsoljon közel három évtizedet még hátralevő életéből.”³

Ennek következtében a halála óta eltelt évtizedekben a Telekiről szóló cikkek, kiadványok, könyvek túlnyomó része kizárólag az afrikai felfedező úttal és annak tudományos eredményeivel foglalkozik. Újabban azonban a Telekivel foglalkozó irodalomban fölbukkan egy olyan téma, ami már saját korát is módfelett érdekelte, azaz Rudolf trónörökössel való barátsága.⁴ Ez azonban — noha többen az út ötletét is Rudolftól eredeztetik — csak mint történeti kérdés érdekes, az út tudományos eredményeit számottevően nem befolyásolta.

Erdélyi ítéletével, úgy tűnik, Teleki maga is egyetértene, hisz még Afrikában a Kenya lábánál a következő sorokat vetette papírra: “...sok

---

¹ Erdélyi 1977: 77.

² Sturm 1897: 361.

³ Erdélyi 1977: 6.

⁴ Sz. L. 1889 ír erről részletesen, majd újabban Erdélyi 1977, Véber 1984 és Lázár 1986. A kérdésről bővebben a 3.4. fejezetben lesz szó.

kellemes és keserű emlékek átfutják egy percz alatt agyamat, jövőmben mind nagyobbnak látom az ürességet és kevesebbnek azok számát, kikhez ragaszkodtam, nem vágyom vissza megkedveltem a tevékenységet a tétlenség megöl, ugyan késő ha valaki a férfikor alkonyán tapasztal ilyeket.”⁵

Habár igazából nem lehet tétlenségnek nevezni későbbi indiai, indonéziai útjait, ezek a tudomány szempontjából csak a Nemzeti Múzeumnak adott hátsó-indiai tárgyak miatt tekinthetők jelentősnek. Erdélyi Lajos ezeket a “turisztikai jellegű nagy utazások”-at említésre is alig méltatja.⁶ A lexikonszócikkek szerzői azonban nem teljesen értenek egyet abban: hol is járt Teleki az afrikai expedíció után? Az Új Magyar Lexikon szerint Szudánban is (sőt: utazásairól Höhnel számolt be).⁷ A Magyar Néprajzi Lexikon azt írja, hogy “...később több utazást tett még Kelet-Afrikába és Szudánba, valamint Indiába és Indonéziába.”⁸ Lázár István szerint azonban Teleki sokáig kéziratban rejtőző naplójának első bemutatásáig (Lázár 1984) nem volt köztudott, hogy a gróf egyáltalán visszatért még felfedezései színhelyére.⁹ Ez utóbbi adat azonban már jóval Lázár cikke előtt mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban megjelent. A Felfedezők Lexikona, Hézsér Aurélnak az 50 éves Teleki-expedíciót köszöntő cikke, valamint a világhírű Westermann Lexikon der Geographie szerint Teleki a Szunda-szigetek és Szudán meglátogatásán kívül még egyszer visszatért a Kilimandzsárhoz is.¹⁰

⁵ Lázár 1986: 166. (A központozás hiánya az eredetiben is megfigyelhető.)

⁶ Erdélyi 1977: 63.

⁷ Új Magyar Lexikon 1962: 393.

⁸ Ecsedy 1982: 237.

⁹ Lázár 1984: 1956., Lázár 1986: 170. Lázár István cikke 1952-1957. illetve könyve 165-170. lapjain aránylag sok részletet közöl e naplóból. A napló második része (az összesen 333 lapból csupán 15) szól Teleki 1895. évi kelet-afrikai útjáról, amikor rövid vadásztúrára érkezett a Kilimandzsárhoz. (Lázár 1986: 165.) (A naplóról lásd még Balázs 1988.)

¹⁰ Kéz é. n. 142., Hézsér 1939: 140., Westermann 1970b: 544. Lázár István tehát téved, amikor azt állítja, hogy a második út megtörténte mindmáig ismeretlen maradt (lásd az előző jegyzetet). A fentiekén kívül Damaszkín Arzén, aki Telekihez hasonlóan szenvedélyes vadász volt, szintén megemlíti ezt könyvében. Leírja, hogy ő is vendégeskedett a Kilimandzsárhoz lakó csaga főnöknél Mareále-nál (Höhnelnél Miriali). A főnök elmondta neki, hallotta, hogy az ő barátja, Teleki újra járt Afrikában, sőt a közeli Tavetában is. Mivel akkor nem

3.1. A Teleki-expedíció rövid története és korabeli sajtója¹¹

A Teleki-expedícióról az első közlemények már akkor megjelentek, amikor a két kutató még meg sem érkezett Afrikába. Az úti előkészületekről először magyarországi magyar és német nyelvű napilapok írtak.¹² A külföld is felfigyelt: a korabeli német földrajztudomány legjelentősebb lapjai foglalkoztak az expedíció elindulásával.¹³

Höhnel 1886. október végén, Teleki november végén érkezett Zanzibárra. A szigetről 1887. január 23-án a kontinensen levő Panganiba hajóztak, s onnan — egy több száz fős karaván élén — 1887. február 4-én indultak a fekete földrész belseje felé. Az úti előkészületekről, a zanzibári tartózkodásról a Neue Freie Presse-ben közzétett cikk nyomán megjelent az Egyetértésben egy beszámoló, amelyet aztán más lapok is átvettek.¹⁴ Egy német lap Telekiről, mint híres turistáról emlékezett meg.¹⁵ A zanzibári előkészületekről a gróf saját kezűleg is beszámolt, de mire Aczél Bélához

---

találkozhattak, levelet is szeretne küldeni Damaszkinnal barátjának. (Damaszkin 1906: 254-255.)

¹¹ A 3.1 és 3.2 fejezet egy már nyomtatásban megjelent cikk (Borsos 1990a) rövidített változata. A cikk elsősorban a korabeli sajtóban megjelent, az utat ismertető közlemények vonatkozásában tekinthető bővebbnek. A Teleki-expedícióról szóló korabeli cikkek és híradások összegyűjtésében Kovács Zoltán 1870-90 közötti időszakra vonatkozó hatalmas és még kéziratban lévő néprajzi "sajtófigyelőjét" használtam, amiért ezúton is szeretnék a szerzőnek köszönetet mondani. Kovács bibliográfiájának egy részét beledolgozta *A magyar etnológia válogatott bibliográfiájába* (Bodrogi et al. 1991) is.

¹² Például: Budapesti Hírlap 1886: VI. (202): 5., Függetlenség 1886: VII. (202): 2., Nemzet 1886: V. (1335/138/), reggeli kiadás: 3., Vasárnapi Újság 1886: XXXIII. (30): 489., több vidéki lap, valamint a német nyelvű Budapesti Tagblatt 1887 (91): 5. és más német lapok.

¹³ Neue österreichische (!) Expedition, nach Zentral-Afrika. Petermann's Geographische Mittheilungen (továbbiakban PGM) 1887: XXXIII. 124., illetve Vorgänge auf Geographischen Gebiet. Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin (továbbiakban VGEB) 1886: XIII. 293.

¹⁴ Teleki Samu gróf afrikai útja. Egyetértés 1887: XXI. (69): 2., amelyet átvett például a Hermannstädter Zeitung 1887: III. (91): 367.

¹⁵ Neue Afrikareise — Der bekannte ungarischer Tourist, Graf Samuel Teleki's Reise nach Sansibar. Aus allen Welttheilen 1887: XVIII. 306.

címzett levele május 7-én megjelent,¹⁶ az expedíció már régen Afrika belső vidékein járt.

Teleki karavánja a Pangani-(Ruvu-) folyó mentén hatolt fölfelé, a Kilimandzsáró irányába. A folyó egy 68 km-es szakaszát egyedül, a forrásvidékét pedig Höhnellel közösen Teleki térképezte fel először.¹⁷ Az afrikai hegyóriás lábánál fekvő paradicsomi karavánpihenőről, Tavetából kiindulva megkísérelték megmászni a Meru tűzhányót és a Kilimandzsáró központi csúcsát. Bár egyik vállalkozásuk sem sikerült, a Kibón Teleki (saját mérése szerint) 5310 méter magasra jutott fel s elérte az örök hó határát.¹⁸ Ezután a Kelet-afrikai-fennsík, a maszaik földjén, majd — véres csatározások között — a kikujuk országán keltek át, s Teleki megpróbálkozott az addig még csak távolról ismert Kenya tűzhányóra is feljutni, ezúttal az akkor súlyosan beteg Höhnel nélkül. Itt sem járt azonban sikerrel, a csúcsrégió közeléből, (saját mérése szerint) 4680 méter magasról vissza kellett fordulnia.¹⁹ Az utolsó ismert rész Kelet-Közép-Afrikában, a Kenya tűzhányó és Abesszínia között, ahol előttük európai utazó (Thomson és Fischer) már megfordult, a Baringo-tó környéke volt. E tótól északra azonban nemcsak fehér ember, hanem arab kereskedő-karaván sem járt korábban. Telekiék a Baringo-tó környékén készültek föl a továbbhaladásra,

¹⁶ Magyar főúr Afrikában. Marosvidék 1887: XVII. (23): 109.

¹⁷ Höhnel 1889a: 1.

¹⁸ Erről a túráról a legelső beszámoló dr. Hans Meyer tollából jelent meg (Über seine Besteigung der Kilimandscharo. VGEB 1888: XIII. 446-454.), aki elsőkézből származó információkat közölhetett, mivel Telekivel néhány nappal annak visszatérte után találkozott a hegy lábánál.

¹⁹ Erdélyi 1977: 36. Ezt az adatot Erdélyi Teleki Rudolffhoz intézett leveléből számítja ki: "csaknem 16000 láb" (Erdélyi 1977: 35.). Höhnel (1984/2: 17-18.) nem ír pontos magasságot, csak azt, hogy a hóhatár 4500 m magasan húzódik. A Kenya első alapos kutatója, J. W. Gregory angol geológus, saját mérése szerint 3000 lábbal jutott feljebb, mint "előzői" (vagyis Teleki) és még további 2000 láb hiányzott az általa 19000 láb (kb. 5800 m) magasra becsült csúcs eléréséhez (Gregory 1893: 366.). A csúcs azonban csak 5199 m magas. Ha elfogadjuk, hogy Gregory csak a végső magasságot illetően tévedett, ezen belül azonban mérései arányai helytállóak (hiszen ugyanazon módszerrel mért magasságot az egész úton), akkor Teleki csak arányosan kisebb magasságra a csúcsmagasság 14/19-ére, azaz 3830 m magasra jutott fel. Újtát térképen nyomon követve viszont azt állapíthatjuk meg, hogy az a pont, ahol saját leírása szerint visszafordult, legalább 4300 m magasan lehetett. Ez körülbelül egyezik azzal az angol szakírók által elfogadott adattal (4200 m), amelyet Erdélyi Lajos forrásmegjelölés nélkül közöl (Erdélyi 1977: 36.).

itt igyekeztek a lakatlan sivatagon való átkeléshez szükséges élelmiszert összegyűjteni.

A Baringo-tó mellől egy elefántcsont-kereskedő karavánnal küldte haza Höhnel az addigi utat és megfigyeléseiket rögzítő naplót, illetve térképeket Rudolf trónörökösnek, aki mind a Magyar, mind a Bécsi Földrajzi Társaság fővédnöke volt.²⁰ Rudolf ezt az anyagot a Bécsi Földrajzi Társaság Közleményeiben, majd különnyomatban is megjelentette (Höhnel 1888). Ez az első, szinte nyers útleírás az eredményeket kevésbé súlyozza, minden eseményről egyforma részletességgel számol be. A szerkesztőség Höhnelnek bátyjához²¹ írt leveleit (ez utóbbi engedélyével) szintén beledolgozta a kiadványba. Ez a cikk még név nélkül jelent meg, csak a szövegben található utalás, hogy Höhnel rótt a sorokat. A táj- és népleírásokat is tartalmazó mű a Baringótónál végződik, de ismerteti a közeljövő terveit is: a Basszo Narok (Fekete-tó) és a Basszo Ebor (Fehér-tó) fölkeresését, a közvetlenebb, járhatóbb észak felé tartó úton. E tervek, melyek hosszú ideig az utolsó hírek az expedícióról, Höhnel bátyjának 1887 karácsonyán írott leveléből származnak.²² Ugyanez idő tájt fogalmazza Teleki is Rudolf trónörököshöz írott leveleit,²³ melyek közül az utolsó hasonló ígérettel zárul: "...ha élek, jövő levelem a Rudolf és Stefánia tavakról fog tudósítást hozni."²⁴

---

²⁰ Kádár 1966/67: 187.

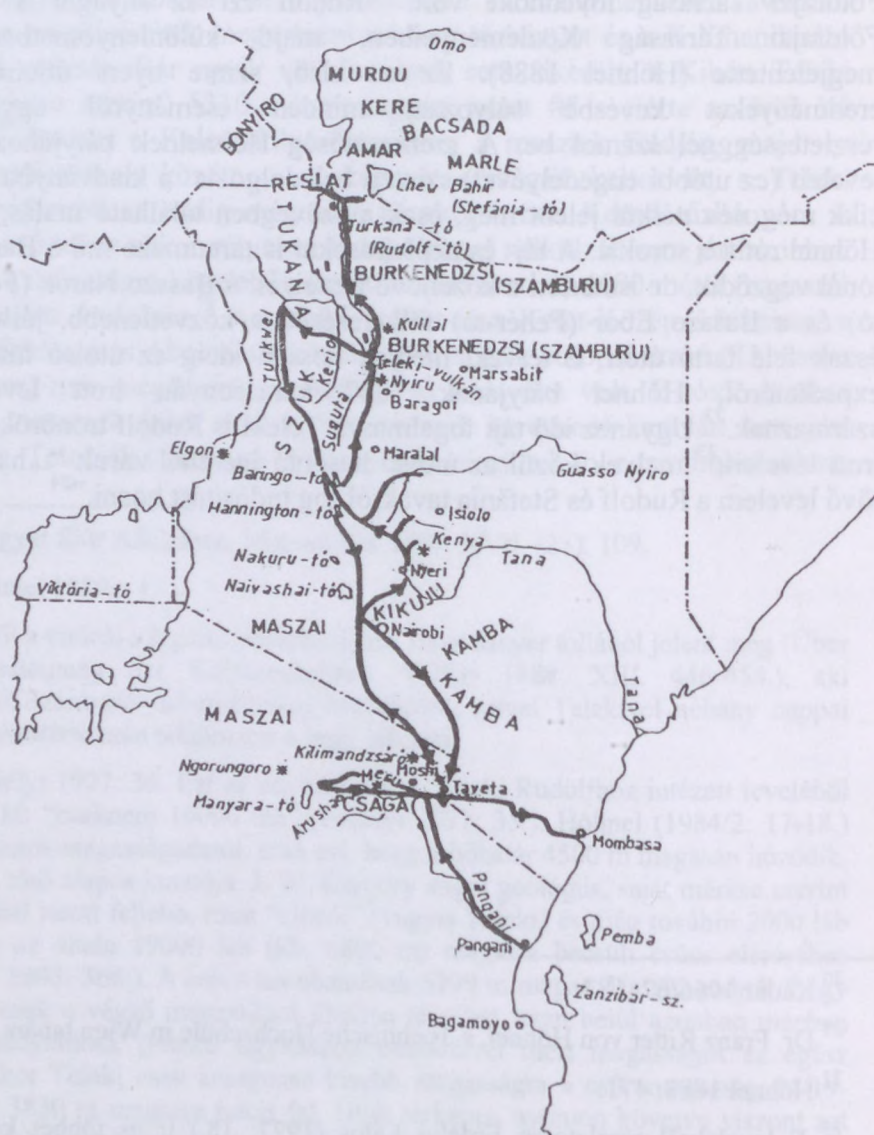
²¹ Dr. Franz Ritter von Höhnel, a Technische Hochschule in Wien tanára.

²² Höhnel 1888: 471.

²³ E levelekről részletesen Erdélyi Lajos (1977: 18.) ír és többet közülük hosszabban idéz is (Erdélyi 1977: 20-21., 26-27., 28., 30., 33., 34., 35-36., 36., 39., 40.). Az egyiket rövidítve Lázár István (1986: 142-146.) is megjelentette.

²⁴ Erdélyi 1977: 39.

2. térkép. A Teleki-expedíció útvonala a mai államhatárokkal és a jelentősebb népcsoportokkal

A Magyar Földrajzi Társaság Közleményeiben ez a hazaküldött beszámoló nem jelent meg. Csak egy évvel később, 1889-ben, amikor Telekiék már újra Zanzibárban voltak, s az utat összefoglaló közlemények is napvilágot láttak, jelentette meg egyes részeit Jankó János a Nemzet hasábjain.²⁵

Telekiék 1888. február 10-én indultak el a Baringo-tó mellől. Egy hónap múlva, március 6-án érkeztek el a Basszo Narok-hoz, melyet Teleki — ígéretéhez híven — a trónörökös tiszteletére Rudolf-tónak keresztelt (ma Turkana-tónak hívják). A hatalmas, 250 km hosszú tó kietlen keleti partján további egy hónap alatt jutottak el annak északi sarkához, az ott élő resiatokhoz. Fölkeresték és Rudolf trónörökös feleségéről, Stefániáról nevezték el a Basszo Ebor-t (ma Chew Bahir), majd a resiatok tiltakozása és az esős évszak miatt eredeti tervükről, a Rudolf-tó megkerüléséről lemondva, a már járt úton, a keleti part mentén indultak vissza. A tó keskeny déli végén egészen közel haladtak el a már odafele megpillantott, és most az expedíció vezetőjéről elnevezett aktív tűzhányó mellett. A nyugati oldalon egészen a tó közepe táján betorkoló Trrgwell- (ma Turkwel-) folyóig hatoltak még észak felé a turkanák országában. Ezután dél felé fordulva, a szukok (pokotok) földjén át visszatértek a Baringo-tóhoz. Közben a szárazság és az ellenséges népek miatt az expedíció éhhalál szélére került, ezért marharablásra is kényszerültek. Innen most már incidens nélkül jutottak vissza Kikujuföldön és Ukambán át Tavetába. Amíg azonban ők a kontinens belsejében jártak, a partvidéken felkelés készülődött a német gyarmatosítók ellen,²⁶ ezért Telekiék, nehogy elvágják őket Zanzibártól, Mombasába siettek, ahova 1888. október 25-én érkeztek meg.²⁷ Ezután néhány hónapot még Zanzibáron töltöttek.

Zanzibári tartózkodásuk alatt született meg Teleki sokat emlegetett, egyetlen tudományos közleménynek tekinthető műve a Times 1888.

---

²⁵ Nemzet 1889 (4., 23., 31., 32., 37., 38., 39., 40., 44., 45.)

²⁶ Az Abu Sir nevéhez kötődő felkelés 1888 végén tört ki, de vezetője 1889 decemberi kivégzése után sem csitult el igazán (Freeman-Grenville 1963:438-442.), s a századfordulóig még több nép (hehe, nyamvezi, csaga) felkelését verték le a részben Németországból küldött katonai egységek (Pokoly 1988: 51-52.). (A parti felkelésről lásd még Baumann 1890, a német uralomról pedig Freeman-Grenville 1963: 438-453. Magyarul utal még rá Füssi Nagy 1988: 35.)

²⁷ Teleki 1888b: 629., Erdélyi 1977: 58. Höhnél (1984/2: 324.) szerint október 24-én érkeztek meg Rabaiba, a Mombasánál levő legrégibb hittérítő állomásra.

december 26-i számában (Teleki 1888a). E cikket a Földrajzi Közlemények is átvette (Teleki 1888b) és számos magyar és külföldi lap ismertette.²⁸

Ezután a nagy hírrel, a Rudolf- és Stefánia-tavak fölfedezésével egyre-másra jelentek meg a közlemények, még az utazók hazaérkezése előtt. Emil von Wohlgemuth kapitány, a Fasana hadihajó parancsnoka 1889. január 19-én Adenből keltezte jelentését, amelyben szót ejt a "civilizáció áldásai és szép dolgai" által még meg nem érintett resiatgallákról is.²⁹ Wohlgemuth jelentésének kiegészítésében Ph(ilip) Paulitschke a Rudolf-tó olasz, illetve bécsi kiadású térképe különbségeit is elemezte, megemlítve a térkép magyar változatát is.³⁰ Az olasz térkép Antonio Cecchi adeni olasz konzul néhány nappal később írt, az Olasz Földrajzi Társaság Közleményeiben mégis hamarabb megjelent levele mellékleteként látott napvilágot. Ezt a levelet, amely a felfedezéseken túl új problémákat is felvet — honnan erednek a Rudolf-tóba ömlő folyók és melyek ezek — átvette a Földrajzi Közlemények is (Cecchi 1889), sőt, egy lábjegyzetben összevetette az olasz Borelli tapasztalataival, aki felfedezte a dél felé folyó, a Szamburu-nak nevezett tóba ömlő Omo (Ghibié)-folyót. A két utazás adatait összehasonlítva kiderül, hogy a Szamburu és a Rudolf-tó egy és ugyanaz.³¹ A levelet a fenti lábjegyzeten kívül egy másik közlemény is kiegészíti, amely szintén az olasz földrajzi társaság közlönyében jelent meg. Ez számos meglátogatott nép nevét és lakóhelyét közli, a resiatgallákon kívül megemlíti a burkenedzsiket (szamburukat), rendiléket, boranákat stb. is, elsősorban a Times cikk alapján.³² A felfedezésekről még számos ismertető született.³³

Telekiék Zanzibár elhagyása után nem indultak rögtön hazafelé, hanem egy harari kirándulás kedvéért Abesszíniába utaztak. Ez a kitérő meglehetősen rejtélyes, mert az utazási vágy feltámadásán kívül más

²⁸ Újra közölte Lázár 1986: 177-184. Ismerteti pl. a Budapesti Hírlap 1888 (358): 5. vagy a stuttgarti Das Ausland 1889: 189-192.

²⁹ "...die Einwohner... (waren) daher mit den Segnungen und all' den schönen Dingen der Civilisation gänzlich unbekannt." (Wohlgemuth 1889: 192.)

³⁰ Wohlgemuth 1889: 193-194.

³¹ Cecchi 1889: 197. A lábjegyzet szerző nélküli. Borelli felfedezéseiről ír Erdélyi Lajos (1977: 60.) is. Höhnel önéletrajzában (1926: 72.) megemlíti, hogy Kairóban találtak Borellivel, és annak a Rudolf-tó földrajzáról alkotott fantáziadús elképzeléseit éppen ők nyesegették vissza.

³² Cecchi 1889: 198-199. A kiegészítés szerző nélküli.

³³ Részletesen lásd Borsos 1990a: 81.

nemigen magyarázza. Egy etiópiai utazásnak egyetlen logikus oka az lehetett volna, hogy megpróbálják észak felől is elérni a Rudolf-tavat. Ez azonban ugyanolyan komoly expedíciót igényelt volna, mint az előző, hiszen a tó indulási helyüktől, Zeilától több mint 1000 km-re van. Telekiék mégis alig néhány aszkari és teve társaságában indultak útnak. A kirándulásra egyébként is rányomta bélyegét s Telekit is mélyen leverte Rudolf halálhíre, amely itt érte utól őket.³⁴ Ez az út így csak egy kéthónapos kiterő maradt az expedíció krónikájában.

Telekiék hazaérkezte után, az akkori idők legnépszerűbb hetilapjában, a Vasárnapi Újságban több képpel is díszített hosszú cikk jelent meg. A szerző (akinek dr. Sz. L. szignója mögött Szalay László, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója rejtőzködhet) az utazó egész addigi életútját, Rudolf trónörököshöz fűződő barátságát egy udvar- és nemzethűséget összeegyeztetni próbáló szemszögből, Rudolfot dicsőítve mutatja be, s csak a terjedelem kétharmadában ismerteti a világraszóló afrikai felfedezéseket. A hangsúlyt főleg az olvasót is érdeklő csemegék, az afrikai népi furcsaságok és az útikalandok leírására helyezi, a Kenya megmászási kísérletét egy mondatban, a Kilimandzsáróét fél sorban intézi el. A szerző maga is személyes kapcsolatban állhatott Telekivel³⁵ s a cikk is, úgy tűnik, a gróf elbeszélései alapján készülhetett, ezért az eseményközpontúság. A levelei alapján kiváló humorérzékkel és meglehetősen ironikus szemlélettel megáldott Teleki beszámolójának lelkendező közzététele mindazonáltal néhol igen hatásvadász megfogalmazásokhoz vezetett: "Nem rettene meg a borzasztó hírektől, melyek a vérszomjas rabló nomád népről el vannak terjedve, (...) elszántan behatoltak országukba. Az állig felfegyverzett bátor sereg merész fellépése úgy látszik imponált a masai meztelen uraknak..."³⁶

Nemcsak a Vasárnapi Újság emlékezett meg az utazókról. A Budapesti Hírlap tárcája, noha elég pontos számszerű adatokat is közöl Teleki karavánjának veszteségeiről,³⁷ kissé szenzációhajász stílusban főleg

³⁴ Sz. L. 1889: 559-560., Erdélyi 1977: 62.

³⁵ "... (Rudolf) trónörökös Bécsből is állandóan levelezett vele (Telekivel), s mindig magyarul. E sorok írójának többször volt alkalmja 4-8 lapnyi hosszú és szép magyarsággal írt leveleit látni." (Sz. L. 1889: 558.)

³⁶ Sz. L. 1889: 557.

³⁷ A karaván létszámát illetően azonban az egyes források adatai ellentmondanak egymásnak. Ennek oka elsősorban az, hogy az út során a létszám állandóan változott: egyes kereskedő karavánok hol csatlakoztak az expedícióhoz, hol elváltak tőlük, Telekiék az út során is fogadtak új teherhordókat és sokan meg is szöktek. Zanzibárból 218 fővel indultak útnak (Höhnel 1984/1: 31.), Panganit

a harcok történetével foglalkozik, az állandó életveszélyt hangsúlyozva. A magát meg nem nevező újságíró Teleki szájába adja igencsak kétséges hitelű mondatait, miszerint az aszkarik és teherhordók "szuronyrohammal" ritkították meg az ellenséges kikujuk sorait,³⁸ vagy a (valóságban nomád pásztorkodó társadalomban élő) szukok (pokotok) támadásakor először a "királyt" lőtték ki Teleki parancsára az emberei.³⁹ Ugyanakkor a cikkíró igaz és jelentős tényekről is beszámol: "...(a kikuju, szuk, turkana) népfajok mindegyike ismeretlen, legtöbbjével eddig semmiféle karaván nem érintkezett. Teleki gróf nagy gyűjteményt hozott haza ama néptörzsek eszközeiből."⁴⁰

A Pesti Hírlap cikke az expedíció eredményeit tárgyilagosan és élvezetesen ismerteti, a csatákat sem túlozza el.⁴¹ Néprajzi adatokat is

---

310 emberrel hagyták el (Höhnel 1984/1: 45-51.), Tavetából Höhnel szerint 450-nél több (Höhnel 1984/1: 259.), Teleki szerint 258 (Teleki 1888: 625.) illetve 300 (Lázár 1986: 172.) saját emberrel és további 200 (a kereskedő karavánokhoz tartozó) teherhordóval indultak el. Néhány nappal később Höhnel már csak 265 embert említ (Höhnel 1984/1: 261.). A Baringo-tó környékét 228 ember élén hagyták el (Höhnel 1984/2: 96.) Ezek után meglehetősen kérdéses, bár arányaiban helytálló lehet a Budapesti Hírlap adata, amely szerint Teleki 340 emberéből 190 tért vissza, 150 megszökött vagy betegségben hunyt el, s mindössze 4 halt meg fegyveres harcban, amikor Teleki engedélye nélkül megtámadtak egy falut (Teleki 1889a: 1-2.). A kéziratos Teleki-napló egy része szintén a veszteségekkel foglalkozik, az elhaltak és elszököttek között 1887. VII. 10 és 1888. IX. 5. között összesen 66 név szerepel (közülük néhány később kihúzva); további öt lapon még ismeretlen rendeltetésű névsorok állnak (Lázár 1984: 1951.). A legújabb kutatás mindenestre az újságban közzétettnél jóval kisebb, a napló adataival kb. megegyező veszteségről tudósít (36 halott, 34 szökevény). (Baschnegger-Schlag 1988: 285.)

³⁸ Teleki 1889a: 1. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy szurony tényleg tartozott minden fegyverhez (Höhnel 1984/1: 47.).

³⁹ Teleki 1889a: 1. A "király" valószínűleg a könyvben Höhnel (1984/2: 294.) által "törzsfejedelemnek" nevezett Csarra harci vezető volt.

⁴⁰ Teleki 1889a: 2.

⁴¹ "(Kikujuban) Teleki mindenáron fönn akarta tartani a békét, de fáradsága dugába dőlt, s három ízben is formális csatára került a dolog. (...) ... nem maradt más hátra, mint erélyesen lépni föl, ti., falvakat felgyújtani, a bennszülöttek márháját elhajtani. (...) ... a brutális eszköz segített. A bennszülöttek megrettentek." (Teleki 1889c: 3.)

közül,⁴² s a Teleki-vulkán leírásánál geológiai tájékozottságot is elárul: “Megjegyzendő, hogy ez az egyetlen Afrikában fölfedezett és működésben lévő vulkán.”⁴³

A Fővárosi Lapok cikke már arról tudósít, hogy “le szándékozik írni útját s tapasztalatait maga az áldozatkész gróf is; azonkívül kísérője, Höhnel sorhajóhadnagy is nagyobb munkában akar részletesen számot adni mindenről.”⁴⁴ Ez a terv Teleki részéről soha nem valósult meg. A közlemény az egy nappal korábbi Nemzetben megjelent Xantus János (1889) cikk alapján beszámol a Nemzeti Múzeumnak adományozott néprajzi tárgyokról is.⁴⁵ Szintén a Fővárosi Lapokban jelent meg Somogyi Ignác bécsi tudósítása arról, hogy Telekit és Höhnel a Bécsi Földrajzi Társaság érdemüket méltatva november 27-én dísztaggá választotta.⁴⁶ Ezután (Höhnel jóvoltából) a tudósító gyorsan beszámol a masaik és kiknyuk (sic!) országán át vezető út történetéről. Szerinte Teleki nagy anyagi áldozatokkal és gyakorlati útmutatásokkal volt a földrajz és néprajz javára, míg Höhnel a vállalat tudományos részét biztosította.⁴⁷

3.2. Az expedíció tudományos eredményeinek ismertetése

Az expedíció eredményeinek, felfedezéseinek tudományos publikálásában valóban csupán Höhnel jeleskedett, Teleki neve alatt a továbbiakban egyetlen sor sem jelent meg.⁴⁸ Azonban abban, hogy e munkák elkészülhettek, mégis fontos szerepe volt, hiszen egyrészt a terepen

⁴² “Április 4-én ért a karaván a Rudolf-tó északi végéhez, hol egy egész sereg néptörzs lakozik és tanyázik, kik közt legnagyobb a Reshiát-törzs. A többi a turkana, gyonyiro, buma, murdus, kerre, murle, amar, bacsada”. (Teleki 1889c: 4.)

⁴³ Teleki 1889c: 4.

⁴⁴ Teleki 1889b: 1463.

⁴⁵ Teleki 1889b: 1463.

⁴⁶ Somogyi 1889: 2513. Az ünnepségen “Teleki nem lehetett jelen, mert megrongált egészsége helyreállítása végett Egyiptomban tartózkodik.”

⁴⁷ Somogyi 1889: 2514.

⁴⁸ Ennek ellenére a világhírű Westermann Lexikon der Geographie azt közli, hogy a *Zum Rudolph-See und Stephanie-See* című kötetet Teleki írta! „Hierüber schrieb Teleki *Zum Rudolph und Stephaniesee* (Wien 1892).” (Westermann 1970b: 544. Tehát még a leghíresebb kézikönyvekben sem lehet teljesen megbízni...)

megfigyeléseket ő is végzett, másrészt munkái írása közben Höhnel hetekig vendégeskedett Sáromberkén, betekintett a gróf naplójába, és sok kérdést megvitattak.⁴⁹

A hazaküldött anyagokon kívül Höhnel már 1889-ben megjelentette első cikkét. A Budapesti Hírlap kolozsvári⁵⁰ tudósítója küldte el Höhnel beszámolóját a felfedezésekről, mely már néprajzi adatokat is tartalmaz, főleg a Rudolf-tó környéki törzsekről.⁵¹ Höhnel — jogosan — nagy sikerként könyveli el, hogy valamennyi jegyzetet, térképet és a teljes néprajzi gyűjteményt sikerült hazahozni.⁵² Az expedíció hosszabb, összefoglaló történetét is kiadta már ebben évben (Höhnel 1889d), s az út eredményeit a párizsi földrajzi konferencián is előadta (Höhnel 1890c). Ugyanekkor napvilágot látott még két tudományos műve a Rudolf-tó (Höhnel 1889b), illetve a Szamburu-tavak (azaz a Rudolf- és a Stefánia-tó) környékének vízrajzáról (Höhnel 1889c).

1890-ben Höhnel két nagyon jelentős tudományos publikációt jelentetett meg. Az út 65 pontján készített összesen 204 panorámarajzot kéziratként a bécsi Katonai Földrajzi Intézet adta ki (Höhnel 1890a). E műről ifj. Lóczy Lajos (1890) írt meleg szavú, elismerő méltatást a Földrajzi Közleményekben. Az expedíció tudományos eredményeit Höhnel (1890b) a kor egyik leghíresebb földrajzi folyóiratában, a gothai Petermann's Geographische Mittheilungen 99. számú mellékletében 44 nagyalakú oldalon, három remek térképpel kiegészítve foglalta össze. A cikk felét a néprajzi anyag, a látott törzsek ismertetése teszi ki (20-41. oldal), a többi négy fejezet: orográfia, azaz a földrajzi felszín leírása, hidrográfia, azaz a bejárt terület vízrajza, magasságmérés és meteorológia, illetve a térképek szerkesztésének ismertetése. Höhnel tehát a néprajzi leírást fontosnak tartotta, noha ez az útikönyvből nem derül egyértelműen ki: ott a fenti ismertetések nem mindegyike olvasható, s azok is

⁴⁹ Höhnel 1926: 75-80.

⁵⁰ Elképzelhető, hogy Kolozsvárott Höhnel még Teleki társaságában volt. S ha Höhnel innen is már saját neve alatt küldte el a beszámolót, valószínű, hogy megegyezhettek, az expedíció eredményeinek publikálását illetően a gróf nem kíván többé a nyilvánosság elé lépni.

⁵¹ Höhnel 1889a: 2-3. Höhnel megemlíti a Rudolf-tó szigetein élő elmolókat, a maszai-rokon burkenedzsiket (szamburukat), a somáli-rokon rendiléket valamint a talán galla-rokon resiatokat is. Lényegében a tudományos beszámoló (Höhnel 1890b) rövidített és csak az újonnan feltárt területeken lakó népekre szűkített vázlatát adja.

⁵² Höhnel 1889a: 3.

beleolvadnak az események menetébe. Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy Wilhelm Junker, aki Höhnelhez hasonlóan expedíciójának tudományos eredményeit külön is megjelentette, annak 114 oldalából mindössze tízet szánt a néprajzi ismertetésre.⁵³ Más szerzők, akik nem írtak külön cikkeket tudományos eredményeikről, útinaplójuk függelékeként vagy különálló részeként adták közre ezirányú tapasztalataikat,⁵⁴ ezért jogosnak tűnik, hogy a későbbiekben e szerzők könyveivel nem Höhnel olvasmányosabb útleírását, hanem e tudományos cikket vetem össze.

A következő évben szintén megjelent egy tudományos cikk. Höhnel (1891a) három szerzőtársával közösen (akik között a hírneves geológus, Eduard Suess is ott található) az expedíció geológiai, kőzettani felfedezéseiről közölt adatokat. A cikk negyedik részében Suess a szír árok és a Telekiék által bejárt árok kapcsolatáról ír. E kiadvány fordulópontot jelentett Afrika geológiai megismerésében, ekkortól tekintették bizonyítottnak a Kelet-afrikai-árokrendszer létét.⁵⁵

1892-ben egyszerre több nyelven jelent meg az útikönyv *A Rudolf és Stefánia tavakhoz* címmel.⁵⁶ A német kiadást megelőzte a füzetes magyar kiadás (Höhnel 1891b), amely már 1891-ben elindult, s végül a harmincadik füzet 1892-ben látott napvilágot. Ugyanebben az évben, ugyancsak Ráth Mórnál megjelent két kötetben könyv alakban is (Höhnel 1892a), több, a kiadó felületességére utaló hibával.⁵⁷ Újra, sajnos rövidített

⁵³ Junker 1889a: 29-38.

⁵⁴ Pl. A lefolyástalan területek néprajza (Baumann 1894: 156-195.), illetve A Nílus-vidék néprajza (Baumann 1894: 196-239.) vagy Antropológia (Johnston 1886: 395-445.).

⁵⁵ Oberhummer 1942: 184.

⁵⁶ Sturm 1897: 361. Kádár László (1966/67: 187.) szerint Höhnel olyan jól tudott magyarul, hogy a magyar változatot maga írta. Ez Höhnel családi körülményei ismeretében (apja porosz származású császári tisztviselő, anyja Bruck an der Leitha-ból való osztrák nő, s Höhnel csak véletlenül született Pozsonyban, mert apját akkor éppen oda helyezték (Höhnel 1926: 9.)) kizártnak tűnik. Kádár Lászlót az téveszthette meg, hogy a magyar kiadás előzéklapján csak ennyi szerepel: „leírta kísérője Höhnel Lajos”. A könyvet minden bizonnyal Brózik Károly fordította magyarra (Pallas 1893/3: 727.) (Lásd erről 3. fejezet 72. jegyzetét.)

⁵⁷ A második kötet borítóján már 1893-as évszám, belül még 1892 szerepel. A címlap szerint az első kötet mintegy 170, a második 178 képet tartalmaz, holott az eredeti német kiadásban összesen van 179 kép és a két kiadás képei megegyeznek.

kiadásban és képek nélkül, csak 1984-ben jelent meg a Magyar Hírmondó sorozatban (Höhnel 1984), de addig sokan tekintették Csáky szalmájának, kivonatát saját nevük alatt téve közzé.⁵⁸ Sem a kiadóra (aki szerint a magyar közönséget nyilvánvalóan nem érdekli), sem a reménybeli olvasókra (akikről nyilván nem véletlenül gondolta ezt a kiadó) nem hízelgő, hogy a magyar kiadás függelékéből kimaradt a német kiadás természettudományos eredményeket felsoroló része, csupán Teleki gróf vadásznaplója maradt meg. A német kiadásban (Höhnel 1892b) a beszámoló után hét oldalon a vadásznapló, majd ötven oldalon a korábbi tudományos közleményekből kimaradtak következnek.⁵⁹ E korábbi publikációkra azonban Höhnel hivatkozik, s azt is megemlíti, hol olvashatók.⁶⁰ Az itt megjelentetett "maradék" az expedíció zoológiai és botanikai gyűjteményének rendszerezése a kor neves szakembereinek tollából.⁶¹ Külön, a könyv végéhez illesztve szerepel még egy a magyar változatánál sokkal szebben megrajzolt útvonalterkép, amelyet a korábbi tudományos cikkekből átvett néprajzi, népsűrűségi és geológiai térképek egészítenek ki. A két kiadás illusztrációinak egyik fele fénykép vagy természet után készült, a másik fele fantáziarajz. Vannak olyan fotó után készült képek, amelyek eredetije elveszett, ezeket ugyanis a fellelhető fényképanyagot összegyűjtő Erdélyi Lajos könyve nem tartalmazza. Sajnos ezek legtöbbje éppen az újonnan feltárt területeken készült.⁶²

A könyv angol kiadására (Höhnel 1894a) még két évet kellett várni. Ez szinte teljesen megegyezik a német kiadással, csak a tudományos térképek hiányoznak. Ekkor viszont Höhnel már második afrikai útjáról (1892-1894) is visszatért. W. Astor Chanler amerikai milliomossal utazta be a Kenya tűzhányótól északra levő területeket, s azt is tervezték, hogy kiegészítve a Teleki-expedíció felfedezéseit, a Rudolf-tó nyugati partjáig

⁵⁸ Például Bendefy-Benda 1934 vagy Cholnoky 1937.

⁵⁹ A vadásznapló: Höhnel 1892b: 819-826. A tudományos eredmények: Höhnel 1892b: 827-872.

⁶⁰ Höhnel (1892: 827.) Höhnel 1890b és 1891a-ra hivatkozik.

⁶¹ Részletesen lásd Borsos 1990a: 82.

⁶² Erdélyi könyve (1977) 65 képet közöl, de ezek közül a Baringo-tótól északra mindössze egy (kevésbé sikerült) kép készült, a resiátok táborában (52. kép). Ezzel szemben a Höhnel könyvében közölt illusztrációs lista szerint az erről a területről való képek közül a resiáti táborképen kívül fotó után készült két kép is a Rudolf-tó déli végéről (Höhnel 1892b: 577., 705.), s Höhnel maga is beszámol további fényképezésről (Höhnel 1984/2: 268-269.). Ezeknek a képeknek az eredetije sajnos, úgy tűnik, elveszett (lásd még Borsos 1990b.).

hatolnak előre.⁶³ E terv végrehajtásában Höhnelt egy orrszarvú akadályozta meg, mert 1893. augusztus 23-án annyira megtiporta, hogy sokáig élet-halál között lebegett és súlyos állapotban szállították a partra. Az út földrajzi eredményeiről, térképészeti feldolgozásáról azonban ennek ellenére is publikált egy tudományos cikket (Höhnelt 1894b). Erről az útról és 1905-ös etiópiai küldetéséről csupán önéletrajzában (Höhnelt 1926) ír részletesen. E könyvben 1909-ig, nyugdíjazásáig követi nyomon életét s afrikai útjainak sem szentel nagyobb teret, mint élete más eseményeinek.⁶⁴ Telekivel továbbra is jó barátságot tartott, többször nyaralt, vadászott Erdélyben.⁶⁵

Teleki gróf 1916-ban eltávozott az élők sorából, a nyugalmazott ellentengernagy azonban még sokáig tevékeny életet élt. A felfedező út 50. évfordulóján a már erősen nagyothalló, de szellemileg töretlen 81 éves Höhnelt, az Afrika-kutatás hőskorának utolsó élő képviselője nemcsak megemlékezett az útról, hanem sorra vette az ő utazásuktól 1909-ig a Rudolf-tó környékén járt kutatókat is (Höhnelt 1938a). Sőt, egy másik cikkében (Höhnelt 1938b) összevetette a maga emlékeit Champion (1935) angol kutató tapasztalataival, aki 1933-ban járt a Rudolf-tónál és a Teleki-

⁶³ N. N. 1892a az úti előkészületekről és a tervekről szól. N. N. 1892b beszámol az afrikai megérkezésről és ismerteti a tervezett útvonalat.

⁶⁴ A Teleki-expedícióról például mindössze 29 oldalt ír (45-74.), abban is főleg a könyvből kimaradt eseményeket örökíti meg. A fejezet fele zanzibári tartózkodásukról (60-64.) és az előkészületekről (45-54.), harmada (64-74.) a harari kirándulásról szól. Hosszabban számol be második, kevésbé híres utazásáról (86-127.) és etiópiai küldetéséről (252-290.). Néprajzi érdeklődéséről is megfélekedezett. A Rückblick auf Afrika című fejezetben (128-147.) összegzi ugyan afrikai tapasztalatait, de ennek is nagy része az expedíciós minennapokkal foglalkozó háttérinformáció. 11 oldalon keresztül az afrikai állatállományt, a nagyvadak vadászhatóságát, a vadászra leselkedő veszélyeket stb. részletezi (135-145.). Kijelenti, hogy a bennszülöttek kisebb benyomást tettek rá, mint a hatalmas tömeg vadállat (145.), nem csoda tehát, ha a néprajzi megjegyzések mindössze 3 oldalra terjednek (145-147.). Szerinte az afrikaiak nem állnak ugyan magas kultúrszinten, de tévedés lenne alacsony fejlődési fokon állónak tartani őket. A civilizációtól még meg nem érintett népek ugyanis fejlett erkölcsi érzékkel rendelkeznek és a Thomson által a szabad szerelem híveiként lefestett maszai párok együttélése (Thomson 1885: 252.) is inkább a tiszta románra emlékeztette őt, mint a nagyvárosok bizonyos utcáira (145.). Höhnelt nem tagadta meg bókjait a gyengébb nemtől, szerinte még európai szemmel nézve is akadnak közöttük igazi szépségek (146.). Végeredményben azonban önéletrajza semmilyen újat nem mond Afrika néprajzáról.

⁶⁵ Höhnelt 1926: 236.

vulkánál. Höhnel a Teleki vulkán környezetében végbement változásokat az 1896 és 1930 között lezajlott újabb kitörés(ek)kel magyarázta.⁶⁶

Azt mondják, akinek halálhírét költik, sokáig él. Noha a korai halál hírét az utókor költötte (Futó József az orrszarvúkaland idejére, 1894-re, Erdélyi és Véber 1938-ra teszik⁶⁷), a mondás mégis igaz. Höhnel ugyanis csak 1942-ben, 85 éves korában hunyt el, s tudományos eredményeit elismerve az a Petermann's Geographische Mittheilungen, amelyben legtöbb cikkét közölte, nekrológgal tisztelt emlékének. A cikkíró a Teleki-expedíció rövid és nem is mindig pontos leírása mellett⁶⁸ főleg Höhnel geológiai és néprajzi munkásságát emelte ki.⁶⁹

3.3. A Teleki-expedíció irodalma

Teleki Samu tollából tehát a Times cikk óta egy sor sem jelent meg, s 1984-ig naplója is kéziratban rejtőzött.⁷⁰ Annál többet foglalkoztak útjával mások. Ezek a közlemények azonban ritkán tartalmaznak értékelő megállapításokat, többnyire ismertető, kalandos útleírások, illetve a magyar utazók szerepét boncolgatják a Föld felfedezése történetében. A sort állítólag Brózik Károly könyve nyitotta meg (*Teleki útja a Rudolf és Stefánia tavakhoz*, Budapest 1892.), amelynek azonban sehol sem sikerült nyomára bukkanni, noha több helyen is hivatkoznak rá az irodalomban.⁷¹ Valószínűbbnek tűnik, hogy Brózik volt Höhnel könyvének magyar fordítója.⁷² 1904-ben jelent meg a *Föld és népei* című ötkötetes sorozat

⁶⁶ Höhnel 1938b: 87-88.

⁶⁷ Futó 1965: 34., Erdélyi 1977: 11., Véber 1984: 364.

⁶⁸ Oberhummer 1942: 183. Szerinte 1888. március 10-én álltak a Rudolf tó partján, noha Höhnel azt írja, hogy a tavat március 5-én pillantották meg és a következő nap érték el (Höhnel 1984/1: 133-137.); Oberhummer szerint mindketten 5300 m magasságra jutottak fel a Kilimandzsárón, holott Höhnel 4900 m-en maradt (Höhnel 1984/1: 239.).

⁶⁹ Oberhummer 1942: 184.

⁷⁰ Telekitől a Széchenyi Könyvtár Kézirattárában is mindössze egy protekciókérő levél található. A kéziratos Teleki-napló teljes egészében még nem látott napvilágot, csak részeket idéz belőle Lázár 1984: 1952-1957, 1986: 165-170., Balázs 1988: 56., 58-59. és Kubassek 1988: 13-15.

⁷¹ Futó 1973: 129., Véber 1984: 366., Kovács 1988: 68.

⁷² A könyv magyar kiadásában a fordító neve, sőt a fordításra való utalás sem szerepel, csak ennyi: „leírta kísérője Höhnel Lajos”. A Pallas Lexikon Brózik

második tagjaként az Afrikáról szóló rész. A szerző, György Aladár ennek Brit-Kelet-Afrikáról szóló fejezetében a Rudolf-tavat és környékét ismertető részt a Teleki-expedíció útikönyve alapján írta meg.⁷³ Az ifjúság számára az 1929-es Földrajzi Évkönyvbe Cholnoky Jenő írt néhány oldalt Telekiről. Meglehetősen patetikus fogalmazásban tájékoztat a gróf eredményeiről, mégis, túlzásai ellenére⁷⁴ ezt az írást tarthatjuk az első értékelő tájékoztatásnak Teleki munkásságáról. Átesett azonban a ló túloldalára, — mivel a németek, osztrákok az egész expedíciót a magukénak követelik⁷⁵ — ő kizárólag magyar expedíciónak és Teleki érdemének tartja azt. Höhnelről csak annyit jegyez meg, hogy „...derék ember volt, hűségesen teljesítette volna kötelességét, ha az út nagyobb részén nem lett volna beteg.”⁷⁶ Szemléletéből logikusan következik felvetése, vajon Teleki a tavakat miért nem a magyar történelem nagyjairól nevezte el?⁷⁷ Aki azonban a kérdést így teszi föl, az mind Rudolf szerepét az expedíció elindításában, mind Teleki és a trónörökös barátságát, mind a kor felfedezői szokásait (lásd

---

Károly címszavában azt olvashatjuk, hogy Brózik „önállóan adta ki a következő munkákat: (...) Teleki útja a Rudolf és Stefánia tavakhoz, Höknel(sic!) u. ford. u.o. 1892.” (Pallas 1893/3: 727.). Látható, hogy ez a cím és magyar kiadású könyv címe nem egyezik, talán ez tévesztette meg azokat a kutatókat, akik Brózik munkáját önálló könyvnek tartották. A Magyar Életrajzi Lexikon első kötetében is kimaradt (1967: 268-269.) a fordításra utaló szó, s Brózik főbb művei közt szerepel a kötet. Brózik fordítói szerepét bizonyíthatja az is, hogy azonos címmel (*A legsötétebb Afrikában*) szerepel mind a lexikonokban, mind ténylegesen Stanley harmadik útjáról szóló könyve, amely után a Pallas Lexikonban még ott van, hogy „Stanley után ford.”, a Magyar Életrajzi Lexikonban azonban már nem; holott az említett könyv egyértelműen Stanley művének fordítása: az előzéklapon azt olvashatjuk: “egyedül jogosított angol eredetiből fordított magyar kiadás” (Stanley 1891).

⁷³ György 1904: 274-306: Brit-Kelet-Afrika. Telekiről (és Sass Flóráról, S. W. Baker feleségéről): 275-277., a Rudolf-tó környékéről: 302-306.

⁷⁴ “Höhnel Pozsonyban született 1857-ben, tehát (!) magyar ember volt, de az osztrák-magyar közös hadseregben szolgált, így bizonyosan többet beszélt németül, mint magyarul.” (Cholnoky 1929: 162.). Vö: 3. fejezet 56. jegyzet.

⁷⁵ Erről részletesebben a 3.4. fejezetben lesz szó.

⁷⁶ Cholnoky 1929: 162-163.

⁷⁷ Cholnokv 1929: 166.

Albert-, Edward-, Viktória-tavak) figyelmen kívül hagyja.⁷⁸ Cholnoky a harmincas évek közepén írt,⁷⁹ a *Föld és élete* című hatalmas művének Afrika kötetében szintén szentel néhány sort a Teleki-expedíciónak, hasonló stílusban és végkicsengéssel.⁸⁰

Bendefy-Benda László a Magyar-Etiópia Expedíció Országos Bizottságának kiadásában könyvet jelentetett meg az Afrikában járt magyar utazókról, hogy ezzel is hozzájáruljon egy etiópiai expedíció költségeihez. Bevezetőjében hivatkozik Teleki hatalmas eredményeire is, aki ennek ellenére még sok felfedezetlen területet hagyott Etiópiában: "...a magyar nemzetnek is nagy erkölcsi és tudományos sikert jelentene, ha Abesszinia ezen, még ismeretlen részeit sikerülne magyar tudományos expedíciónak a nagyvilággal megismertetnie."⁸¹ Felbuzdulásában további 77 oldalon keresztül gyakran szinte szó szerint másolja (idézőjel nélkül) Höhnelt könyvét, bár néhány tárgyi tévedést is belekever.⁸² A földrajzi leírásokon túl foglalkozik a népismertetésekkel is, de ezekből elsősorban az érdekességeket és a negatív megjegyzéseket ragadja ki.⁸³

Cholnoky Béla szintén Höhnelt könyvét kivonatolta 1937-ben kiadott művében. Höhnelt kissé száraz útleírását a korizlésnek hódolva ugyan némiképp "föltupírozza", de saját kutatási adatot, saját értékelést nem ad hozzá, ha csak nem tekintjük annak, hogy (nemcsak helyenként)

⁷⁸ Van azonban olyan szerző, aki rendkívül találónak tartja ezt a névadást (bár erről aligha Teleki tehet): "...több lehet pusztá véletlennél, hogy az ezen a vad vidéken elterülő tavat egy öngyilkos főhercegről nevezték el." (Hillaby 1986: 93.)

⁷⁹ A könyv ugyan évszám nélkül jelent meg, a szövegben azonban utal rá, hogy az olasz-abesszin háború idején róttá a sorokat (Cholnoky é. n.: 34.).

⁸⁰ Höhnelt ugyan már nem tartja magyarnak, de szerinte "hónapokon keresztül súlyos beteg volt az úton s csak Teleki vitéségének és humánus eljárásának köszönhetette, hogy életben maradt, mégis az osztrákok őt tartják az expedíció igazi lelkének, sőt kezdenek csak egyszerűen Höhnelt-féle osztrák-magyar expedícióról beszélni." (Cholnoky é.n.: 29-30.)

⁸¹ Bendefy-Benda 1934: 29.

⁸² Összetéveszti például a körülmetélést a kasztrálással (Bendefy-Benda 1934: 64.), illetve Dzsumbe Kimemetát, Telekiék egyik karavánvezetőjét maszainak tartja (Bendefy-Benda 1934: 31-32.), holott Panganiból származó félarab (Höhnelt 1926: 49.) vagy "parti néger" (Höhnelt 1984/1: 14.), tehát feltételezhetően szuahéli volt.

⁸³ Pl. a maszai vérszomjas nép, a maszai harcos pedig szemtelen, felfuvalkodott, ingerlékeny és tolvajtermészetű (Bendefy-Benda 1934: 64.). (Lásd 4. fejezet 528. jegyzet, (Höhnelt 1890b: 28.).)

kifejezetten gúnyolódik az afrikai viszonyokon, az afrikai embereken.⁸⁴ A népismertetés nem más, mint a különlegességek kicsemegézése, a vadászkalandokat ellenben igen bő lére eresztve tárgyalja.⁸⁵

A felfedező út 50. évfordulójára nemcsak Höhnel, hanem a Földrajzi Közlemények is cikkel emlékezett meg, de vitéz Temesy Győző (1938) írása mindössze néhány tudományos közhelyre és Teleki emberi értékeinek magasztalására szorítkozik. Az évforduló kapcsán Hézsér Aurél is "hazafias kötelességének"⁸⁶ érzi, hogy az 1939. évi Földrajzi Zsebkönyvben Temesyhez hasonlóan méltassa Telekit és expedícióját. Kéz Andor ugyanekkor megjelent, *A föld felfedezői és meghódítói* című könyvének egy fejezete szintén Telekiről szól. Az olvasmányos műből szintén csak az út fordulatairól értesül az olvasó, bár e könyv mérete és jellege kevésbé is követeli meg a részletes értékelést.⁸⁷

Halász Gyula a világháború előtt és után több kiadásban is megjelentette *Világjáró magyarok* című művét (1945). A Telekiről szóló fejezet az expedíció szinte regényszerű feldolgozása, érdekes módon Höhnel szemszögéből.⁸⁸ Ez némileg természetes is, hisz írásának sok elemét Höhnel önéletrajzából merítette.⁸⁹ Sok érdekes adatot Höhnel nyomán ő ad közre először magyarul, például azt, hogy Teleki az út előkészületei során Schweinfurth (1878) könyvét forgatta,⁹⁰ illetve, hogy Dzsumbe Kimemeta elefántcsontkereskedő elbeszéléseinek ihletésére Höhnel javasolta, a Tanganyika-tóhoz tervezett vadásztúra helyett földrajzi szempontból fontosabb expedícióra menjenek és az ismeretlen tavakat keressék meg.⁹¹ Egy külön betétben (Höhnel 1938a alapján) Halász leírja a

⁸⁴ "...az építőművész oly kitűnően csinálta meg a nagyobbacska kunyhót, hogy éppen csak az ablakot feledte el." (Cholnoky 1937: 25.) Ez egyébként Höhnel sokkal finomabb megjegyzésén alapul: "Az építőmesterek, miként egykoron egy város derék polgárai városházuk építésénél, az ablakokról egészen megfeledkeztek;..." (Höhnel 1892: 161.).

⁸⁵ Ebben egyébként ugyancsak Höhnel könyvét követi, amely szintén nagyobb teret ad a vadászatoknak, mint a népismertetéseknek.

⁸⁶ Hézsér 1939: 138.

⁸⁷ Kéz 1938: 245-265.

⁸⁸ Halász 1945: 272-305.

⁸⁹ Halász néhol idézi is Höhnel (1926) önéletrajzát (pl. Halász 1945: 297., 298.).

⁹⁰ Halász 1945: 272. Höhnel 1926: 44

⁹¹ Halász 1945: 274-275. Höhnel 1926: 50. Részletesebben lásd az 59. oldalon.

Rudolf-tavat azóta fölkereső jelesebb utazókat, s a fejezet végén is — noha a fejezet címe Teleki Sámuel — Höhnel életrajzát folytatja tovább.⁹²

Az ötvenes években is született egy monográfia a nagy magyar utazókról. Vajda László (1951) művére ugyan a korszak szelleme igen erős befolyást gyakorolt (hogy ideillően mondjuk: “osztálykorlátai (...) folyton kiütkeznek”⁹³), és Teleki személyéről, az általa alkalmazott módszerekről a szerző gyakran elítélően ír, mégis ő az első, aki a Teleki-expedíció szűken vett történetén kívül az általuk meglátogatott törzsek és területek átfogóbb képét is igyekszik megrajzolni.⁹⁴ Néprajzos lévén főként az egyes népcsoportokat ismerteti bővebben, de utánanéző az expedíció földrajzi, geológiai eredményeinek és az azokból a szaktudományokban levont következtetéseknek is. Ez sem menti azonban meg a tévedésektől: “Az expedíció igyekszik a vizsgált népek (sambala, pare, taveta, kuafi) tárgyi kultúrájának anyagát is összeszedni, ezek a tárgyak ma a Néprajzi Múzeum büszkeségei” írja, holott e négy néptől, ilyen néven egyetlen tárgy sincs a Teleki által adományozott anyagban.⁹⁵

A szemlélet a hatvanas években sem sokat változott. I. P. Magidovics a földrajzi felfedezésekről szóló könyvének kiegészítőjében Vécsey Zoltán ítéli újra el marxista szempontból a felfedezőt.⁹⁶ Rövid írása, bár az expedíció szakmai feldolgozását érintő műveket elég alaposan ismerteti, szintén nem mentes a tévedésektől: “Csupán a Rudolf-tó körüli kietlen vidéken 99 orrszarvút, 92 bivalyt, 36 elefántot ejtett el”, holott ha egyáltalán, Teleki az egész út két éve alatt lőtt ennyi vadat;⁹⁷ “...március 10-

⁹² Halász 1945: 300-305.

⁹³ Vajda 1951: 149.

⁹⁴ Vajda 1951: 149-189.

⁹⁵ Vajda 1951: 156. A jegyzékben szereplő Kilimandzsáró, vagy Kelet-Afrika név mindazonáltal takarhat taveta vagy kuafi tárgyakat. A Vajda által készített tárgyleíró kartonokon sem szerepelnek ezek a nevek. Vajda csak bizonyos resiat tárgyak esetében ad meg más népvét (buma (murle), illetve geleba, ami viszont a resiatok ma elfogadottabb neve). (A resiatok nevééről lásd még 4. fejezet. 52. jegyzetét.)

⁹⁶ Vécsey 1961: 788-792.

⁹⁷ Vécsey 1961: 788. Teleki vadásznaplójában (Höhnel 1984/2: 326-338.) ennél kisebb adat szerepel: utánaszámolva 32 elefántot, 76 bivalyt, 81 orrszarvút találunk. Ezenkívül 2 oroszlánt, 2 leopárdot és 162 egyéb állatot, összesen 355 vadat ejtett el. Véber Károly összesítésében hasonló adatot találunk: 30-nál több elefánt, kb. 80 orrszarvú és 74 bivaly, összesen 400 vad (Véber 1984: 363.). Az angol szakirodalom szerint 81 orrszarvút, 75 bivalyt, 31 elefántot, 2 oroszlánt és

hez fűződik Teleki expedíciójának második világraszóló felfedezése, füstölgő vulkáni kúpot fedeztek fel...”, holott március 6-án történt mindez.⁹⁸ Futó József *Afrika* című könyve is szentel néhány oldalt Teleki-nek, amelyeken azonban szintén akad néhány tévedés: “Höhnél pedig egy későbbi útján Afrikában lelte halálát 1894-ben”;⁹⁹ “Útjuk a veszedelmesnek tartott maszáik és kikujuk között vezetett. Szerencsére a két törzs nem igazolta hírét”(!)¹⁰⁰; “A gyűjtött néprajzi anyag jó része ma is a Nemzeti Múzeum tulajdona.”¹⁰¹ Inkább elismerő, mint elítélő szavakkal szól Telekiről Róna István *Híres vadászkalandok* című művében, amely Höhnél útkönyvének magyar kiadásából idéz vadászatleíró részeket, de a bevezetőben a fegyverek és a vadászteljesítmény bemutatása mellett röviden ismerteti az expedíció földrajzi, sőt néprajzi jelentőségét is.¹⁰² Bevallotta azt a célt tűzte maga elé, “...hogy a kedves olvasót ezzel a méltatlanul elfelejtett nagy magyar vadással — kinek könyve alig hozzáférhető — megismertesse(m).”¹⁰³

A hatvanas évek közepétől kezdve Teleki és expedíciója kezdi elnyerni az őt megillető helyet a magyar tudománytörténetben. Teleki halálának 50. évfordulójáról Kádár László (1966-67) emlékezett meg.

---

162 egyéb állatot lőtt (Richards — Place 1967: 272., ők is a vadásznapló adataira támaszkodtak). A vadásznapló szerint a Baringo-tótól a Baringo-tóhoz való visszaérkezésig 21 elefántot, 24 orrszarvút, 4 bivalyt és 23 egyéb állatot lőtt Teleki, ebből a Rudolf-tó körül 13 elefántot, 15 orrszarvút és 1 bivalyt. Vécsey tehát nemcsak a Rudolf-tó környéki zsákmányt, hanem az egész út vadászeredményeit is ugyancsak megtoldotta. A valóban meglőtt vadak száma is hatalmas azonban, s jól mutatja a felfedezéskori Afrika állatgazdagságát, hiszen Teleki az afrikai szárazföldön töltött 620 nap alatt 193 nagyvadat ejtett el, azaz 3-4 naponta egyet.

⁹⁸ Vécsey 1961: 790. vö. Höhnél 1984/1: 136.

⁹⁹ Futó 1965: 34., holott 1942-ben halt meg (Oberhummer 1942: 183.). A Telekiről szóló fejezet címe: Teleki Sámuel (Futó 1965: 31-34.).

¹⁰⁰ Futó 1965: 33. A kikujuföldi harcokat tekintve ez nem biztos, hogy helytálló megállapítás. Bár van szerző, aki hasonló véleményen van (Muriuki 1974: 141.). (Lásd az 54-55. oldalon.)

¹⁰¹ Futó 1965: 34. Kétségtelen, Teleki gyűjteményét a Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának ajándékozta, de ez az osztály 1947-ben (tehát a könyv megjelenése előtt 18 évvel) Néprajzi Múzeum néven önálló múzeummá vált.

¹⁰² Róna 1960: 51.

¹⁰³ Róna 1960: 53.

Alapos, sok tényt feltáró, higgadtan elemző cikke üdítő színfolt a gróftól hol kritikátlanul magasztaló, hol gőgös arisztokratának beállító művek után. Futó József a *Magyar utazók, földrajzi felfedezők* című kötetben (1973) már sokkal alaposabb, a Teleki-expedíció földrajzi jelentőségét is hosszabban elemző tanulmányt írt, s bibliográfiát is közölt.¹⁰⁴ A mindmáig legalaposabb és legsokoldalúbb elemzést azonban az erdélyi Erdélyi Lajos (1977) készítette, aki elfeledett iratokat, leveleket, cikkeket ásott elő, hogy azok, valamint a korábbi irodalom segítségével olvasmányosan megírja az út oknyomozó történetét. Könyve végén pontokba szedve az expedíció tudományos eredményeit is hosszan tárgyalja és kitűnő minőségű reprodukciókat is közöl az expedíció megmaradt eredeti fényképeiről.¹⁰⁵ Ecsedy Csaba (1978) a *Messzi népek magyar kutatói* című kötetben néhány, Höhnél könyvéből vett népleíró idézet elé rövid összefoglalót írt Telekiről.¹⁰⁶

Az 1984-ban sajnos képek nélkül és rövidítve újra kiadott útikönyv utószavában Teleki életét és munkásságát Véber Károly (1984) ismerteti, aki szintén képes elmarasztalás illetve agyonmagasztalás nélkül szemlélni hősét.¹⁰⁷ 1986-ban a *Világjárók, világlátók* című könyvében közölte Lázár István Teleki egyik Rudolphhoz írt levele részleteit,¹⁰⁸ illetve a Földrajzi Közleményekben megjelent Times cikket.¹⁰⁹ A forrásokhoz fűzött bevezetőjében pedig az általa bemutatott Teleki-naplóról és Teleki második afrikai utazásáról ír.¹¹⁰ 1987-ben a centenáriumi Teleki emlékexpedíció

¹⁰⁴ Az *Afrika* című könyvben (Futó J. 1965) szereplő, fentebb felsorolt hibák egyike sincs benne.

¹⁰⁵ A későbbi kutatók számára nagy kár, hogy az olvasmányosság kedvéért engedményt tett, és forrásait csak néhol, a szövegbe szöve közli.

¹⁰⁶ Sajnos ide is becsúsztott még tévedés, pl. a még élő elmolókat kihaltak nyilvánította (Ecsedy 1978: 34.).

¹⁰⁷ Sajnos itt viszont a bibliográfiában vannak tévedések. Brózik Károly könyvét ő is említi (lásd 40. oldal és 3. fejezet 71-72. jegyzet), Cholnoky Jenőnek tulajdonítja Cholnoky Béla (1937) könyvét, a Földrajzi Közleményekben megjelent Times-beli Teleki levelet (Teleki 1888b) Pápai Károly neve alatt szerepelteti (Véber 1984: 366.) és a tanulmányban is akadnak kisebb sajtóhibák (pl. Mackinder helyett Max Kinder (Véber 1984: 358.) vagy Kivu-tó helyett Kim-tó (Véber 1984: 365.)).

¹⁰⁸ Lázár 1986: 172-176.

¹⁰⁹ Lázár 1986: 177-184.

¹¹⁰ Lázár 1986: 162-170. Nem hivatkozik azonban Lázár 1984-re.

kapcsán az érdi Magyar Földrajzi Gyűjteményben Teleki-konferencia ülésezett. Az előadások anyaga 1988-ban meg is jelent a Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. számában.¹¹¹ A Teleki-expedíció talán legsokoldalúbb és legkorrektebb, az utóbbi idők kutatását is figyelembe vevő értékelése a *Magyar utazók lexikonában* jelent meg Kubassek János (1993) tollából.¹¹² A dogmatikus marxista hanghoz való visszatérést jelenti Krizsán László (1994) könyvének Telekiről szóló fejezete. A szerző a grófot az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmatszerző ügynökének állítja be és a karosszékben ülő moralista erkölcsi magasából ítéli el a kikujuföldi harcokat.¹¹³

¹¹¹ Az irodalmi hivatkozásokat lásd az egyes szerzőknél.

¹¹² A lexikon azonban így is szolgál furcsasággal: az utazók összesített felsorolása alkalmával Telekit nem a vadászok, a kalandorok vagy a földrajzosok, hanem a néprajzosok sorában említi meg többek között Bíró Lajos, Bodrogi Tibor, Jankó János, Magyar László, Princz Gyula, Róheim Géza és Xantus János társaságában! (Balázs 1993: 452.)

¹¹³ Krizsán 1994: 74-82. Könyvében 7 magyar Afrika-utazót tárgyal: Telekin kívül a jobban ismert Magyar, Sass Flóra, Torday és Almásy mellett két kevésbé ismert kutató szerepel: Czimermann István és Menyhárt László. Krizsánt Teleki iránt érzett anakronisztikus ellenszenvé sajátos utakra vezet. Arra, hogy a hét utazó közül Telekit ismerteti a legrövidebben, még magyarázat lehet, hogy a Telekiről szóló szakirodalom jóval bőségebb. Erre azonban nem hivatkozik! A könyv végén található rövidke irodalomjegyzékben egyetlen cím se vonatkozik a Teleki-expedícióra. Az viszont már igen furcsa, hogy míg a többi hat utazónak elsősorban a pozitív oldalát nézi, (pl. Almásy László németeknek tett szolgálatait egyetlen tárgyilagos mondatban intézi el (Krizsán 1994: 93.), a Teleki-expedícióról szólva, annak eredményeit éppen csak megemlítve az út kárhóztatható oldalait emeli ki, minden eseményt a saját gyarmatosító-teóriája szemszögéből magyaráz, és tele van lekicsinylő megjegyzésekkel. (Vérbeli hegymászó sohasem fordult volna vissza első kísérlet után a Kilimandzsáróról, a kitarásnak és időnek híján volt Teleki, a hegy megmászásának terve esetleg csak "figyelemelterelő manőver" volt (Krizsán 1994: 76.), vagy: "...a bennszülöttek már jóval korábban ismerték a Teleki által fölfedezett tavakat" (Krizsán 1994: 77.), mintha az összes többi afrikai földrajzi hely esetében nem ugyanígy lett volna! vagy: a visszaúton a marharablással éhhalálra ítélte a szukokat (Krizsán 1994: 77.), figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy enélkül ők haltak volna éhen és ő nemigen írhatott volna külön fejezetet könyvében Telekiről, stb.) Ékesszóló példa az utazók közötti megkülönböztetésre, hogy míg a többiekről szóló fejezetek mottója az illető sikereire vagy emberi nagyságára vonatkozik, a Teleki-fejezet mottójának forrása az egyetlen olyan mű, amely alapján Teleki rossz fénybe állítható: Rudolf trónörököséhez 1887. XI. 4-én írott levele (Lázár 1986: 172-176.) és a kikujuföldi harcokra vonatkozik ("...a két utolsó meneten keresztül kelle lőnünk

Az Afrika felfedezésével foglalkozó nemzetközi irodalom megszámlálhatatlan munkája mindenképpen tárgyalja Teleki és Höhnelt életművét: a Rudolf- és a Stefánia-tó felfedezőit nem lehet kihagyni egyetlen monográfiából sem.¹¹⁴ Ennek ellenére az egyik legnevesebb német szerző, Kurt Hassert könyvében mindössze három mondatot kaptak, s azok is pontatlanok vagy tévesek.¹¹⁵ A német irodalom különben is szerette Telekit és Höhnelt mindig együtt vagy csupán Höhnelt egyedül emlegetni.¹¹⁶ A Brockhaus Enzyklopädie-ben Teleki németként szerepel!¹¹⁷ Telekit kalandornak és vadásznak, de legalább magyarnak nevezik egy újabb német kiadványban.¹¹⁸ Az angol szerzők már kevésbé

---

magunkat, minden bokor mögött ült egy tolvaj...” (Krizsán 1994: 74.)). Ez a szemlélet azért is sajnálatos, mert a könyv a nagyközönségnek íródott és a Nemzeti Tankönyvkiadó adta ki, tehát a jövő gimnazistái (ha egyáltalán) ebből a könyvből szerzik majd ismereteiket Telekiről. (Nota bene: a könyv két lektora a Teleki iránti negatív elfogultsággal nem vádolható Balázs Dénes és Kubassek János volt.)

¹¹⁴ Még az olyan szakmonográfia is, mint pl Scurla (1973: 427.) műve is megemlékezik róluk.

¹¹⁵ “Eine sehr wichtige Entdeckung machten von Kilimandscharo kommend, 1886 bis 1889 Graf Teleki und Ludwig v. Höhnelt durch die Auffindung des bis dahin ganz unbekanntes Rudolfsees (Basso Narok) und Stefaniasees (Basso Ebor).” (Hassert 1943: 145.) “...(Am Kilimandscharo) Graf Teleki und Ludwig v. Höhnelt drangen schliesslich 1887 bis 5300 m, also bis über die Firngränze, vor.” (Hassert 1941: 163.) “Die erste Besteigung (des Kenya) aber, die bis zu 4700 m in die Schneeregion führte wagten 1887 Graf Samuel Teleki (1845-1916) und Ludwig v. Höhnelt.” (Hassert 1941: 168.).

¹¹⁶ Pl. Oberhummer 1937: 194-195; Westermann 1969: 434., 1970b: 544. illetve az előbb idézett Hassert 1941: 163., 168.

¹¹⁷ Brockhaus 1966: 173.

¹¹⁸ “Samuel Graf Teleki von Szek, der ungarische Abenteurer und Grosswildjäger...” (Harrer 1979: 40.).

feledkeznek meg Teleki nemzeti hovatartozásáról,¹¹⁹ de Höhnelt munkásságát is elismeréssel méltatják.¹²⁰

Érdeklődésünkre azonban nemcsak a századunkban írt szakmunkák, hanem az is számot tarthat, hogy a Teleki-expedíció után azon a területen járt utazók miképpen emlékeztek meg róluk. Dr. Hans Meyer, a Kilimandzsáró avatott kutatója és első megmászója személyesen is találkozott Telekivel és Höhnellel, éppen amikor azok visszatértek a hegyről.¹²¹ Könyve kutatástörténettel foglalkozó fejezetében von der Decken óta a legjelentősebb kutatóknak nevezi őket, akik őt is ellátták tanácsokkal, bár — érdekes — szerinte Teleki csak 4800 m magasra jutott a Kibo oldalán.¹²² Hans Meyer usambarai expedíciójában részt vett Oscar Baumann is, s erről kiadott könyvében szintén szerepelnek Telekiék, de csak azért, mert mindkét expedíció előrehaladtát tömeges szökések nehezítették.¹²³ Második, már saját maga vezette expedíciója beszámolójában Höhnelt Krapf, Fischer és Thomson társaságában mint a maszaik egyik első kutatóját említi meg, s emiatt többször is utal rá.¹²⁴ Gregory, aki Telekiékkel csaknem azonos útvonalat tervezett, de végül is csak a róla elnevezett Rift Valley-t és a Kenya-tűzhányót vizsgálta meg alaposan, több helyütt kiigazította Höhnelt és Teleki leírását.¹²⁵ Ennek

¹¹⁹ Richards — Place 1967: 241. Igaz, ez a könyv viszont jeles német utazókat hanyagol el (Decken, Fischer, Baumann) és helyettük kevésbé jelentős brit kutatókkal foglalkozik (Macdonald, Austin). Érdekességképpen megemlíthetjük, hogy egy kenyai szerző egyik mondatában Telekiről és Höhnelről többszámban, mint magyar utazókról ír (Muriuki 1974:139.).

¹²⁰ Richards (1960) műve ugyanis nem más mint Höhnelt könyve angol kiadásának (1894a) kivonatolt és szerkesztett változata, amelyben a szerző csak összekötő szövegrészeket írt.

¹²¹ Meyer 1890: viii-ix.

¹²² “Den grössten Fortschritt seit den Zeiten von der Deckens machte unter Wissen vom Kilimandscharo durch die Expedition des ungarischen Grafen Teleki und seine Reisegefährten Leutnant von Höhnelt. (...) ...es Teleki gelang, als erster Mensch an Kibokegel selbst bis ca. 4800 m emporzuklimmen, ...” (Meyer 1890: 14-15.). Meyernek egyébként csupán a harmadik alkalommal sikerült 1889-ben följutnia a csúcra, elődeinek 50 (!) sikertelen próbálkozása után (Hamann 1988: 119.).

¹²³ Baumann 1890: 90.

¹²⁴ Baumann 1894: 157., 167.

¹²⁵ Az “Aberdare hegyláncról kimutatta Höhnelt ellenében, hogy nem kettős hegylánc, (hanem) egyetlen vulkáni tömeg. (...) Számítása szerint a havas (Kenya)

ellenére a nagy elődök tiszteletére¹²⁶ a Kenyán egy sor földrajzi képződményt Telekiről és Höhnelről nevezett el.¹²⁷ A Rudolf-tó kietlen környékén ritkán fordult meg utazó.¹²⁸ 1896-97-ben Szomáliföld felől érkezett a Rudolf- és Stefánia-tó vidékére H. S. H. Cavendish, az az utazó, aki a Teleki-tűzhányót eltűntnek nyilvánította.¹²⁹ Mind ő, mind a nyomtatásban is megjelent előadásához hozzászólók egyike megemlíti, hogy ezt a vidéket Teleki fedezte fel.¹³⁰ A még kortársnak tekinthető magyar utazók közül Damaszkín Arzén maszai-fennsíkai vadászkalandjaiban említette többször is Teleki nevét, elsősorban vadászati vonatkozásban.¹³¹

19000 láb magas és nincs rajta kráter, mint Teleki gróf állítja, hanem az egész óriási, kopár, régi hóval borított, régi vulkán,..." (Gregory 1893: 366.).

¹²⁶ "Teleki, the courageous Hungarian explorer" és "Höhnel, the accomplished cartographer." (Gregory 1967: 289.).

¹²⁷ pl. Höhnel-völgy, Teleki-völgy, Teleki-tengerszem stb.

¹²⁸ 1895-97 között járt a Nílus és Szomália között, s így a Rudolf-tó vidékén is az olasz Bottego, de őt 1897-ben megölték. Bár naplóját megmentették, azok nem jelentek meg könyv alakban. Az amerikai Donaldson Smith 1894-95-ben és 1899-1900-ban járt a két tónál, de az első útjáról megjelent könyve (*Through Unknown African Countries*, 1897) Magyarországon tudtommal hozzáférhetetlen, második útjáról szóló beszámolójában Telekiről csak annyit ír, hogy ő Nianam-nak nevezte el az Omo és a Mela összefolyásából keletkezett folyót, amely a Rudolf-tóba ömlik (Donaldson Smith 1900: 607.).

¹²⁹ A tó vize hat hónappal az ő ottjárta előtt megemelkedett — mondták neki az ottlakók — és a vulkánba rohant, ami fölrobbant és nyoma sem maradt. Három mérföldre délre viszont egy új, alig 130 láb magas tűzhányó nyílt, mely aktív és a tüze is látható (Cavendish 1898: 390.). Valószínűleg a lakosok egy sokkal régebbi eseményt mondtak el neki. A tó partján ugyanis van egy teljesen kör alakú öböl, de e tűzhányó pusztulása a Teleki-expedíció ottjárta előtt történhetett, mert ez az öböl Höhnel térképén is fölismerhető és a parton Höhnel csak egyetlen vulkánt említ (Höhnel 1984/2: 141.) — ez a ma is látható Nabuyatom. Valószínűleg az, amit Cavendish új vulkánnak nézett, volt maga a Teleki-tűzhányó, mely környezetéből valóban alig (mintegy 200 méterre) emelkedik ki.

¹³⁰ "Here, of course you know, we were in the country which Count Teleki has already explored." (Cavendish 1898: 390.). A hozzászóló nem más, mint Lugard őrnagy. Óróla a 4.4. fejezetben lesz szó (lásd még Lugard 1967).

¹³¹ Kárhoztatja magát, hogy nem hallgatott a tapasztalt elefántvadász tanácsaira (Damaszkín 1906: 24.); furcsállotta, hogy a Pangani-folyó mentén Teleki nem akadt bivalyra, holott ő a marhavész után is sokat látott (Damaszkín 1906: 233.); megtalálta Telekiék vascsónakjának maradványait (Damaszkín 1906:

A későbbi utazók tehát főleg az expedíció földrajzi felfedezéseit említik meg, vagy igazítják helyre, a tudományos munka, a népismertetések elemzésével, Baumann utalásain kívül¹³² nem foglalkoznak.

3.4. Teleki és a Teleki-expedíció értékelése

A Teleki személyéről és expedíciójáról szóló értékelésekben a szerzők Telekinek legtöbbször kizárólag szervezői, expedícióvezetői érdemeit méltatják. Az elmúlt több mint száz évben egy megemlékezés és cikk sem mulasztotta el, hogy erre felhívja a figyelmet. Az expedíció története és eredményei ezeket a — noha gyakran erősen túlzó — megállapításokat lényegében alátámasztják, a nehézségekben bővelkedő út sikeres végigvitele mindenképpen Teleki dicsőségét öregbíti. E helyt csak a legilletékesebb, Höhnel admirális véleményét idézzük: “Szívós és makkegészségű, (...) a vadonban való életre termett, annál is inkább, mert pompás céllövő volt, remek idegekkel megáldva.”¹³³ Szóval tetőtől talpig férfi. Höhnel “nem győzi eléggé magasztalni férfias bátorságát, határozottságát, bajtársiasságát s keménysége mellett is megértő türelmét, emberséges szívét Afrika bennszülöttei iránt a legnagyobb megpróbáltatások súlyos napjaiban.”¹³⁴

Ez utóbbit illetően már koránt sincs egyetértés a különböző szemléletű és pártállású szerzők között. Főleg a XX. század második felének dogmatikus marxista szemléletű írói nehezményezik azt a módot, ahogy Teleki az afrikaiakkal bánt s ítéli el egyértelműen a kikujuföldi harcokat.¹³⁵ Ez utóbbiakat inkább egyetértő, mintsem csak megértő

244.). Járt Teleki barátjánál, Miriali csaga főnöknél is (Damaszkin 1906: 254-255.). Erről lásd még a 3. fejezet 10. jegyzetét.

¹³² Lásd 3. fejezet 124. jegyzet.

¹³³ Halász 1945: 305. németül: “(...) dabeí zähe und kerngesund (...) so geeignet für ein Leben in der Wildnis gelten, da er im Schiesswesen sehr erfahren, auch ein brillianter Schütze und mit den besten Nerven ausgestattet war.” (Höhnel 1926: 52.)

¹³⁴ Halász 1945: 305.

¹³⁵ Vajda 1951: 172-173., Vécsey 1961: 790., Futó 1965: 31. (noha a kikujuföldi harcokat meg sem említi (!) (lásd 3. fejezet 100. jegyzet), valamint Krizsán 1994: 77-79. Krizsán hasonló szellemű előadást tartott az érdi Teleki-konferencián is, az előadás azonban a konferencia kiadványába nem került bele.

szemmel nézték viszont egyes korábbi szerzők.¹³⁶ A háború előtti és a dogmatikus szerzők műveiből kirajzolódó Teleki képet összevetve furcsa ellentmondáshoz jutunk.

“Különösen az könnyítette meg a későbbi utazók útját, hogy Teleki a bennszülöttekkel mindenütt igazságosan, humánusan bánt, sőt, valóságos jótéteményekkel halmozta el őket, ahol megérdemelték. A magyar lélek nemessége és magas lelkülete érvényesült itt is,” írja a huszas évek végén Cholnoky Jenő.¹³⁷ A Teleki-expedíció földrajzi és tudományos eredményeit összességében ugyan pozitívan értékelő Vajda László az ötvenes évek elején a fentieknek éppen az ellenkezőjét állítja az expedíció vezetőjéről: “Életműve egészében nem tekinthető haladónak (...) közönyösen tekint a négerekre, akikben néprajzi kuriózumot lát csupán, (...) osztálykorlátai a bennszülöttekkel szemben tanúsított magatartásában folyton kiütkeznek.”¹³⁸

Noha mindezeket a szerző méltányosnak tartja az életműről leválasztani, szinte oldalanként kapja Teleki a megrovásokat: “A 'kemény módszer' híve, s durván bánik a négerekkel,”¹³⁹ “...az erdélyi mágnás, ha embert is látott Afrika bennszülötteiben, feltétlenül alacsonyabbrendű, elnyomásra született, műveletlen és vad csordának tartotta a néger népeket.”¹⁴⁰ A belső területeken garázdálkodó arab rabszolgavadászok tetteit is az európaiak nyakába varrva¹⁴¹ megállapítja: “Teleki sohasem képes a megnyerő emberségesség és nyilvánvaló jószándék eszközeivel lefegyverezni ellenségeskedésüket, (...) sohasem habozik sortüzet nyitni a lőfegyverekkel szemben teljességgel védtelen bennszülöttekre”.¹⁴² Végezetül kijelenti, hogy Teleki “embertelen, önző gyarmatosító” s nyakába zúdítja mindazt, amit a gyarmatosítást végrehajtó katonák, kalmárok, kalandorok és bürokraták az afrikaiak és az emberiség ellen elkövettek.¹⁴³ Valószínűleg

¹³⁶ Sz. L. 1889: 558., Bendefy-Benda 1934: 30. Cholnoky (1937) egész könyvének szemlélete ezt sugallja.

¹³⁷ Cholnoky 1929: 167.

¹³⁸ Vajda 1951: 149.

¹³⁹ Vajda 1951: 154.

¹⁴⁰ Vajda 1951: 172.

¹⁴¹ “...az európai embert még sohasem látott, de a fehérek erőszakoskodásairól nagyon is sok szörnyűséget hallott bennszülöttek érthető bizalmatlansággal, nem titkolt ellenszenvvel fogadják a karavánt,...” (Vajda 1951: 172.).

¹⁴² Vajda 1951: 173.

innen merített Vécsey Zoltán, amikor azt írta: „Az útnak ez a (kikujuföldi) szakasza legélesebben mutatja, hogy az erdélyi mágnás csupán alacsonyabbrendű csordának tartotta a néger népeket, akikkel szemben a 'kemény kéz politikáját alkalmazta'.¹⁴⁴ Az eddigiekhez képest szinte mentegetés Futó József értékelése: „...társadalmi helyzetéből eredően sok a hiányossága. Hiába volt Afrikában, nem élt és nem érzett együtt a négerekkel, a bennszülötteket szolgálóknak és nem segítőtársainak tekintette.¹⁴⁵”

A humanizmus bajnoka és az embertelen önző, gyarmatosító két véglete között Kádár László, Erdélyi Lajos és Véber Károly találták meg a középutat, s az ő általuk vágott ösvényt követi — Krizsán László kivételével — Teleki értékelése azóta is. Vallották, hogy Telekit és utazását nem szabad sem korából kiszakítva, sem a helyi viszonyoktól elvonatkoztatva értékelni. „A sommás ítélet (Vécsey-é¹⁴⁶) nyilván a körülmények figyelembevétele nélkül tétetett. Ilyen alapon akár Livingstone-ra is rá lehet aggatni a 'gyilkos' jelzőt.”¹⁴⁷ „A Timesnak küldött néhány oldalas beszámolójában sincs semmi olyan, ami az afrikai népek elleni gyarmatosító törekvésre vallana.”¹⁴⁸ „Telekiék érdeklődéssel közeledtek az őslakók felé, tiszteletben tartották hagyományaikat, azzal az elhatározással léptek Afrika földjére, hogy minden esetben tartózkodni fognak a néger törzsek belügyeibe való beavatkozástól. (...) ...nem találunk

¹⁴³ Vajda 1951: 173. Ez az erőszakolt elítélés az ötvenes évek néprajzának abból a céljából fakadhatott, amely minden korábbi magyar néprajzi kutatást az imperializmus szolgálatában állónak, károsnak és visszahúzóknak kívánt beállítani. Vajda mindamellettt Teleki politikájával szembeállítja Magyar Lászlóét (Vajda 1951: 172.), aki afrikai feleségének köszönhetően sokkal közelebbi kapcsolatban állt a helyi lakossággal. (Ma azt mondanánk, ő volt az első tényleges magyar antropológus, hisz „résztvevő megfigyelést” folytatott.) Ez a politika, bármilyen nagyra tartjuk is ma, a maga korában nem aratott osztatlan sikert. A Vajda által Teleki elé állított másik példakép, Livingstone (Vajda 1951: 172.) például valószínűleg azért nem volt hajlandó találkozni Magyar Lászlóval — noha két évig jártak ugyanazon a területen —, mert annak afrikai nő volt a felesége. (Véber 1985: 428.) Hogy Livingstone minek tekintette az afrikaiakat, ezek után talán ne firtassuk...

¹⁴⁴ Vécsey 1961: 790., vö. Vajda 1951: 172.

¹⁴⁵ Futó 1965: 31.

¹⁴⁶ Lásd 3. fejezet 144. jegyzet.

¹⁴⁷ Erdélyi 1977: 27.

¹⁴⁸ Kádár 1966/67: 190.

egyetlen momentumot sem a rendelkezésünkre álló dokumentumok között, amelynek alapján 'az alacsonyabbrendű faj' iránti megvetés vagy egyszerűen szadizmus következményének minősíthetnők az összetűzéseket.¹⁴⁹ "Az utazó óhaja szerint (...) az áthatolás alapelve a mosolypolitika, a tényleges barátság, az ezt elősegítő ajándékozás és cserekereskedelem. Hogy ezt mennyire komolyan gondolták, arról tanúskodik a mintegy 300 tehercsomagnyi csereáru."¹⁵⁰ Mégis, az út egy részét nem sikerült elveiknek megfelelően megtenni. A kikujuföldi harcokat azonban Telekiék is inkább szükséges rossznak tekintették és a körülményekkel magyarázták: Kikujuföldön csak azt respektálják, aki erőt képes felmutatni.¹⁵¹ Krizsán Lászlónak egyfajta 20. század végi morális alapállásból tett elítélő véleménye (szerinte az erkölcsileg egyetlen elfogadható megoldás az lett volna, ha Telekiék visszafordulnak Kikujuföldről) a többi marxista szerzőhöz hasonlóan szintén nem veszi figyelembe a korabeli afrikai viszonyokat.¹⁵² E gondolatsor lezárásaként

¹⁴⁹ Erdélyi 1977: 27.

¹⁵⁰ Erdélyi 1977: 15.

¹⁵¹ "Olyan országokban, ahol az egyedüli törvény és erkölcsi szabály az erősebbnek hatalma és a megtorlás, az engedékenységet és a bántalmak eltűrését a félelem és gyöngeség hallgatag bevallásának tekintik, olyan helyeken az ellenállással szemben csakis a szükséges kényszer alkalmazásával lehet célt érni.(...) ...ezen országban még csekélyebb erővel is inkább követnők olyan európai embereknek nyomdokait, aki túlnyomó hatalmának kifejtésével magának tiszteletet tudott szerezni, mint a bolyongó filantrópét."(Höhnel 1984/1: 378-379.). "Nagy hibát követtem el hogy nem engedtem rabolni és gyilkolni, mert a kikujuk azt hitték félek. (...) ...erős ütközetem volt, de még itt sem engedtem Jumbe tanácsának, nem raboltattam, csak 9 foglyot csináltattam, azokat is még az este egy juh váltságért kiadtam; ennek eredménye az volt, hogy már másnap megint meg akartak támadni..." (Teleki levele Rudolf trónörököshöz in Lázár 1986: 173.).

¹⁵² Krizsán 1994: 77. Krizsán egyébként azt, hogy Telekiék továbbmentek, szintén saját gyarmatosító-teóriája érvéül használja fel: "E helyzetből egyetlen kiút adódhatott, a visszafordulás. Így járt volna el mindenki, *akit nem kötelez valami különleges érdek, hogy vállalja továbbra is az életveszélyt és az öldöklést.*" (Kiemelés Krizsántól, Krizsán 1994: 77.) Azt a tényt is a visszafordulás — mint egyetlen erkölcsileg elfogadható cselekedet — igazolására hozza fel, hogy visszafele, a tengerpartig tartó úton nem is került sor komoly csatára, holott ez éppen Telekiék kemény fellépését igazolja (lásd előző jegyzet). Az, hogy Telekiék a kikujuk ellenállása ellenére, az erkölcsi megfontolásokat mellőzve nem fordultak vissza, és nem mondtak le a Kikujuföldön való áthaladásról, azért sem meggyőző érv a gyarmatosító-teória mellett, mert a felfedezések és (Krizsán érvrendszerébe belehelyezkedve)

talán legszerencsésebb a szenvedő fél képviselőjét idézni. Muriuki kenyai (kikuju) történész szerint Telekiék útja Kikujuföldön át nem volt veszélyesebb, mint máshol, sőt az itt lakókat várakozásukhoz képest békésebbnek találták. Szerinte a harcokat némely forrófejű kikuju harcos meggondolatlansága mellett elsősorban a kikujuk és a földjükre a XIX. század végén egyre mélyebbre behatoló parti kereskedőkaravánok közti kölcsönös ellenszenv és félelem okozta. Az ellenségeskedés elmélyülése természetesen inkább az utóbbiak rovására írható. Az, hogy mindez a fehér emberre is átháramlott (akit pedig, mint pl. Telekit és Höhnel fehér bőrük miatt isteni személynek tartottak) annak köszönhető, hogy az európaiak utazásuk során vezetőként, tolmácsként, hordárként csak a Kikujuföldet valamennyire ismerő és ott meglehetősen rossz hírű karavánok embereire számíthattak.¹⁵³

Az önző gyarmatosító képe Teleki esetében nem kizárólag expedícióvezetési módszerei miatt merült fel. Krizsán László elmélete szerint Teleki útja az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmatszerző próbálkozása volt. Látványos és érdekes teória, egyelőre bizonyíték nélkül, mert Krizsán bizonyítékai csupán néhány utalásból és az utazás tényeinek egyoldalú és kihagyásos csoportosításából állnak.¹⁵⁴ A bécsi kormány nem

---

ezáltal új, számításba jöhető gyarmati területek feltárása szempontjából sokkal fontosabb útról, a Rudolf-tó nyugatról való megkerüléséről, illetve a továbbhatolásról éppen erkölcsi megfontolásból, a helyi lakosok ellenkezése miatt mondtak le, nem akarván erőszak alkalmazásával tönkretenni a jó viszonyt (Höhnel 1984/2: 219-222., 228-229.).

¹⁵³ Muriuki 1974:138-141. A rossz viszonyt már a kambák megalapozták, akik korábbi kereskedelmi monopóliumuk védelmében a kikujukról szóló rémhírek terjesztésével próbálták a parti karavánokat a kikujukkal való közvetlen kereskedéstől elriasztani (Muriuki 1974:138.). Az európaiakat pedig már a karavánok emberei igyekeztek hasonló módszerrel visszatartani, hiszen bennük potenciális versenytársat láttak (Muriuki 1974:140.). S ha a parton nem sikerült a fehér embert meggyőzni, Kikujuföldön is igyekeztek a maguk igazát bizonyítani. Nem véletlen, hogy a Teleki-expedíció történetében következetesen az európaiak voltak béke pártján, míg a hozzájuk csatlakozó kereskedők, Dzsumbe Kimemetáék mindig keményebb fellépést szorgalmaztak. Ez nemcsak Höhnel könyvéből, hanem Teleki morális elítélésének alapjául szolgáló, Rudolphhoz írott leveleiből is kiderül (Höhnel 1984/1:363., 387., Erdélyi 1977:30., 32-33., Lázár 1986: 172-174.)

¹⁵⁴ Krizsán László teóriáját az 1987-es érdi konferencián, majd könyvében is részletesen kifejti. Gyenge lábakon álló bizonyítékaiból néhány: 1. Rudolf trónörökös udvari pozícióját erősítette volna egy gyarmat szerzése (Krizsán 1994: 74.). (Tudtommal sehol sincs írásos nyoma, hogy Rudolf ilyesmivel foglalkozott

volna. A monarchia pénzügyminisztériumának elutasító alapállása miatt (lásd 58. oldal) egyébként sem valószínű, hogy egy magyar gróf és egy névtelen osztrák tengerésztiszt magán-expedíciója bármilyen befolyást is gyakorolt volna az osztrák-magyar kormányra.) 2. A bécsi levéltárakban számos tervezet található, amely fegyvergyarmatok létesítésével foglalkozik. (Krizsán 1994: 74.). (Ez igaz. Sőt, gyarmatszerző próbálkozások is voltak. De azok nem egy magányos expedícióval, hanem hadihajóval történtek (lásd 58. oldal). 3. Azért nem készült fel Teleki és Höhnel jobban az útra, mert akkor lemaradtak volna a gyarmatokért folytatott versenyfutásban (Krizsán 1994: 76.). (Teleki és Höhnel első találkozásától az expedíció elindulásáig pontosan egy év telt el. Ez idő alatt Teleki tökéletesítette orvosi ismereteit, Höhnel gyakorolta magát a hegymászásban, megtanult fényképezni, állatokat és növényeket preparálni stb. (Höhnel 1926: 45-48.)) 4. Egy egyszerű hegymászó és vadászexpedícióhoz nem kell többszáz ember (Krizsán 1994: 76.). (De felfedező expedícióhoz igen. A karaván tekintélyes része egyébként Dzsumbe Kimemeta embereiből állt, akik kereskedni indultak Afrika belsejébe (lásd a létszámról 3. fejezet 37. jegyzetét).) 5. A Kikujuföldről csak azért nem fordultak vissza, mert fontosabb dolguk volt előre hatolni. (Lásd előző jegyzet. Talán érdemes megjegyezni, hogy a kikujuföldi harcokat egyetlen szempontból lehetne a gyarmatosító-teóriát alátámasztóan értelmezni: ha arra gondolunk, hogy az erőszakos fellépéssel a lakosoknak a jövőendő gyarmatosítókkal szembeni ellenállását kívánták megtörni. Afrika történetében épp elég ilyen büntető-expedíciót ismerünk (pl. a 3. fejezet 26. jegyzetében említett felkelések leverése). Krizsán azonban az eseményeket nem ilyen értelemben magyarázza: szerinte Telekiék nem *kikényszerítették*, hanem *vállalták* az öldöklést.) 6. Teleki Rudolfnak *jelentésekben* számol be az útról. (Kiemelés Krizsántól, Krizsán 1994: 77.) (Ez a szó az általam ismert levelekben mindössze kétszer fordul elő. Ezzel szemben szövegükben egyetlen utalás sincs gyarmatszerző tervekre. Különbösen sem látok semmi kivetnivalót abban, hogy egy alattvaló trónörökösének írt leveleiben a jelentés szót használja.) 7. Miután a német telepések elfoglalták a partvidék mögöttes területeit s ezáltal elzárták az újonnan felfedezett tavak megközelítésének lehetőségét, Teleki Etiópián keresztül próbálta elérni a tavak vidékét, de Rudolf halálának hírére — a vállalkozás értelmét vesztvén — azonnal visszafordult (Krizsán 1994: 80.). (Nem érthető akkor, hogy miért tartózkodtak — igazából teljesen feleslegesen — csaknem 3 hónapot a két út között Zanzibárban. A harari kirándulás okát ugyan Höhnel nem írja le, (legfeljebb újra feltámadt utazási kedvükre céloz,) de a korábbi nagylétszámú expedícióhoz képest csupán néhány tevével és aszkarival indultak útnak, ami messze való behatolást nem tett volna lehetővé, holott indulási helyüktől, Zeilától (ma: Seylac) a Rudolf-tó északi vége légvonalban ugyanakkora távolságra (kb. 1050 km-re) van, mint Mombasától, s ezt már az akkori térképek alapján is ki lehetett számítani. Rudolf halálának hírére pedig nem fordultak azonnal vissza. Az utazás negyedik napján érte őket utól egy futár a hírrel, mégis (bár Teleki erősen le volt sújtva (Krizsán vajon a baráti együttérzést is gyarmatosító tervek megghiúsulása feletti bánatnak tartja?)) Höhnel rábeszélésére

továbbmentek, és további 21 nap telt el (ebből 10 Hararban), mire visszafordultak, amelyet az is siettetett, hogy Teleki lázas beteg volt (Höhnel 1926: 64-70.). További ellenérvek: 1. Amikor Rudolf hallhatott az útról, és befolyásolhatta volna annak célját, akkor Teleki még nem ismeretlen területeket akart felfedezni, hanem már kitaposott úton a Tanganyika-tóhoz, majd onnan valószínűleg Ugandán át Etiópiába igyekezett vadászni. (Höhnel (1926: 44.) a tervezett útvonalat nem adja meg pontosan, csak annyit ír: Zanzibárból a Tanganyika-tóhoz, majd onnan északkeletre Etiópia felé vezetett volna. Közben van azonban a Viktória-tó. Ha azt keletről megkerülve akart Teleki Etiópiába jutni, akkor Kenya nyugati részén szinte a végül is megtett úttal azonos útvonalon ment volna. Ebben az esetben viszont nem lett volna szükség arra, hogy Höhnel az expedíció elindulása előtt Zanzibárban új területek felfedezésére beszélje rá (lásd 43. oldal). Valószínűbbnek tartom tehát, hogy az a vonal, amelyet Höhnel a "Greif" hadihajó fedélzeti szalonjában kitergetett térképen látott, inkább Uganda felé vezetett.) 2. Telekiék a legjobb barátságban voltak a zanzibári szultán katonaságának parancsnokával Lloyd Mathew-val, akinek oroszlánrésze volt a brit kelet-afrikai jelenlét megalapozásában: nem valószínű, hogy a konkurrenciát hónapokra házába fogadta, s mindenben segítette volna. 3. Krizsán azt sem veszi figyelembe, hogy egy gyarmat létesítéséhez kevés egy bármily nagy létszámú karaván (Krizsán 1994: 76.), ha azzal mindössze két osztrák-magyar alattvaló utazik. A gyarmatok szerzéséhez telepések, adminisztráció és katonai-politikai háttér szükséges, márpedig ennek a Teleki-expedíció híján volt és a költségeket is (mint Krizsán is írja (1994: 79)) Teleki maga fedezte. Az az elképzelés pedig több mint kétséges, hogy Teleki magánvagyonát egyedül azon bizonytalan próbálkozás kedvéért fecsérelte volna el, hogy a segítségével gyarmatokat szerző Rudolf udvari pozícióján javíthasson. 4. A felfedező utazók egyébként is csak megnyitották az utat a gyarmatosítóknak, de maguk (talán Stanley, Emin pasa és néhány késői német utazó kivételével) vajmi keveset tettek útjuk során a tényleges gyarmatok kiépítéséért. Sőt. A befolyási övezetek és a gyarmatok határvonalai nem attól függttek, hogy milyen nemzetiségű volt az első európai azon a vidéken. Tanganyikában angolszászok (Burton, Speke, Livingstone, Cameron, Stanley) jártak először, mégis német gyarmat lett, a Nílus-Kongó vízválasztója környékét a német Schweinfurth és az orosz alattvaló Junker kutatta, mégis angol, belga és francia fennhatóság alá került, Etiópiában franciák is (d'Abbadie testvérek), olaszok is (Borelli, Bottego) kutattak, Hararban az angol Burton járt először, Abesszinia mégis megmaradt független országnak. Amikor Teleki 1886. november végén megérkezett Zanzibárra (és még a Tanganyika-tóhoz, majd Ugandába és Etiópiába akart menni), Carl Peters már két éve hűséget fogadtatott a német császárhoz több helyi kiskirályal, már egy éve megalakította a Német Gyarmatügyi Társaságot (Flint 1963: 368-369.), és csaknem egy hónapja aláírták már a német-angol szerződést, amely a mai kenyai-tanzán határ mentén kettéosztotta Kelet-Afrikát német és angol érdekszférára. Szabad terület csak a Viktória-tótól nyugatra eső vidék, a mai Uganda és Dél-Szudán területe maradt, tehát éppen az, ahova Teleki — nem ment! Az expedíció által végül is feltárt rész

mutatott igazán nagy érdeklődést az ilyen tervek iránt, ahogy Cholnoky Jenő rosszállóan meg is jegyzi: a gyarmatokért folytatott versenyfutásban “csak az Osztrák-Magyar monarchia nem tett egy lépést sem, hogy legalább egy talpalatnyi földje legyen Afrikából.” A monarchia bizonyítottan gyarmatkereső próbálkozásai Afrikában végül is eredmény és folytatás nélkül maradtak. Ezek közé tartozik a Tegethoff admirális missziója 1857-58-ban a Vörös-tengeren, illetve 11 évvel később a Narenta hadihajó útja ugyanott, hogy Afrika szarván vagy keleti partvidékén előretolt állásokat szerezzenek.¹⁵⁵ A Helgoland hadihajó szintén gyarmatkereső tervekkel járt 1873-75-ben Afrika körül,¹⁵⁶ de az útról kiadott könyv (Jedina 1877) nem más, mint egy hosszú társasutazás története, a fent említett célokra való legkisebb utalás nélkül. Mindenesre legalaposabban Zanzibárt és Kelet-Afrika partvidékét írja le, Madagaszkárral és Reunionnal együtt. A fenti utazásokkal a Teleki-expedíciónak csupán egy közös vonása van: mindegyik Kelet-Afrikában járt.¹⁵⁷ Az igazából szárazföldi és nem tengeri hatalom monarchiának gyarmatszerző próbálkozásai nyilvánvalóan csak elvetéltek lehettek: a pénzügyminisztérium mindig vissza is riadt a gyarmatok szerzésének és eltartásának várható költségeitől.¹⁵⁸ A Teleki útját gyarmatszerző vállalkozásnak beállító feltételezésekről Kádár professzor így ír: (Talán Rudolf ösztönözhetette erre is, de) “... egy ilyen célkitűzés minden magyar felfedezőtől minden időben távol állott.”¹⁵⁹ Ez a kijelentés persze nem perdöntő bizonyíték, de (a 154. jegyzetben

---

viszont a brit érdekszférához tartozónak számított (Flint 1963: 374-376.). Ezt már 1887-ben tényként közli Thomson (1887: xi.) is. Itt tehát az Osztrák-Magyar Monarchiának már nem sok keresnivalója lehetett.

¹⁵⁵ Schlag 1988: 176-181.

¹⁵⁶ Ezt Sárkány Mihály állította, az érdi konferencián, a Krizsán előadás vitájában.

¹⁵⁷ Rajtuk kívül az osztrák-magyar alattvalók közül Wickenburg, Purtscheller, Paulitschke, Buchta, Baumann és még sokan mások. Közülük egyedül Baumannak volt ténylegesen köze is a gyarmatosításhoz, de ő: német szolgálatban állt (lásd Baumann 1890, 1894, és a 4. fejezet 247. jegyzete). Egy, az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmati terveiről írt tanulmány a felfedező expedíciók ilyen vonatkozásait nem is érinti, noha olyan elvetélt, utópisztikus próbálkozásokról is szót ejt, mint Theodor Hertzka Freiland-terve, vagy a zsidó államot Ugandában (is) megalapítani szándékozó Herzl Tivadar tevékenysége (Schlag 1988: 181-186. Lásd még 3. fejezet 154. jegyzet).

¹⁵⁸ Schlag 1988: 181.

¹⁵⁹ Kádár 1966/67: 189.

kifejtettekén túl) talán akad ilyen is. Erdélyi Lajos Teleki saját — Aczél Bélához intézett — levele alapján¹⁶⁰ bizonyítja e vád tarthatatlanságát, sőt, azt is állítja, hogy Teleki “ritka kivétel: nem csak szavakban, látványos deklarációkban — útjának gyakorlati célkitűzéseiben is szembeszegül a gyarmatosítással, a gyarmatosítókkal. Elítéli őket — persze a maga módján: lenézi, megveti a gyarmatosítókat.”¹⁶¹

De ha nem gyarmatot akart szerezni a Monarchiának, ugyan milyen szándék vezette Telekit Afrikába? E kérdést a kutatók csak újabban vetik föl. A régebbi publikációkban a válasz ugyanis egyértelmű volt: “Teleki Samu grófot a tudás vágya, az új világok látásának, felfedezésének ösztöne vezette a mesés idegenbe,” írja a Vasárnapi Újság,¹⁶² s később rendre ezt a kijelentést variálják. A harmincas években — Höhnel önéletrajzának megjelenése után — fölvetődik a gondolat, hogy az út vadász-expedíciónak indult, s csak később nőtt túl annak keretein.¹⁶³ Később már azt is emlegetik, hogy Rudolf szorgalmazta, váljon az utazás felfedező expedícióvá.¹⁶⁴ Halász Gyula — Höhnel nyomán — azt írja, hogy a nagyszabású vadászkirándulás terve Teleki fejében már jóval az út kezdete előtt összekapcsolódott a Kilimandzsáró megmászásának gondolatával, s Höhnel, amíg Telekit várta Zanzibárban, Dzsombe Kimemetától hallott

---

¹⁶⁰ “Originális ember az én jó barátom a szultán, kit a német meg akar nyuzni, az angol meg nem engedi, ... hogy csendességben azután ő maga nyuzhassa meg. Egyik gorombáskodik vele, tapintatlankodik a végtelenségig, ijesztgeti, a másik protezsálja, kényezteti, pénzzel tömi, de ugyanazt akarja: a bőrit lenyuzni. Hogy kinek megy jobban, elgondolható; ölik is a szegény németeket, ahol érik őket. Ezek a németek jobbára nagyon kétes egzisztenciák! Mindeniknek a címe kereskedelmi utazó, a valóságban azonban, ha tehetné, még a kecskebőrrel is kereskednék. Azután fellázítják a kis vazallusokat, kik német protekció alá kerülnek. Ilyenkor aztán a szultán semmit sem tehet. Végre a fanatikus feketék megölik őket, s akkor a szultánnal veszekednek, kinek autoritása ellen mindent, mi hátrányos, megtettek. A szultán eleinte nagyon rosszul fogadott, mert honfoglaló németeknek tartott bennünket. De most jól vagyunk...” (Idézi Erdélyi 1977: 16-17.) Érdekes módon ennek a levélnek a részleteit Krizsán is idézi (1994: 76-77.), a gyarmatosításkori Afrika viszonyait bemutatandó, de figyelmen kívül hagyja nemcsak a leírt tényeket, hanem azt is, hogy Teleki hangneme gyarmatosítás-ellenes, a gyarmatosítók iránti megvetésről vall.

¹⁶¹ Erdélyi 1977: 17.

¹⁶² Sz. L. 1889: 557.

¹⁶³ Bendefy-Benda 1934: 29.

¹⁶⁴ Cholnoky 1937: 5.

valamit harangozni az ismeretlen nagy tavakról, s a gróf megérkeztekor, meggyőzte az expedíció jövődjét vezetőjét: az eredeti tervnél, a Tanganyika-tó meglátogatásánál fontosabb, hogy ezeket a távoli tavakat kutassák fel.¹⁶⁵ A háború utáni szerzők többsége a vadászszenvedély, a kalandkeresés, a tudományos érdeklődés és a felfedezésvágy szerencsés összekapcsolódásában látja a Teleki-expedíció indítóokát.¹⁶⁶ Futó József szerint a vadászaton túl egy bravúros sportteljesítmény, a Kilimandzsáró megmászásának lehetősége is ösztönözhette Telekit, és csak a sikertelen kísérletek hatására fordult az ismeretlen tavak felé.¹⁶⁷ Kádár László szerint a Kenya megmászása is szerepelt Teleki tervei között.¹⁶⁸

Az első kutató, aki régi újságok elolvasása, illetve rokonok elbeszélései alapján gyanút fogott, hátha nem csupán e nemes célok vezették Telekit Afrikába, Erdélyi Lajos volt. Könyve "zárójeles epilógusában" két teóriát is fölvet: egy magánéleti vagy egy politikai indítóokot sejt az utazás mögött. Az első szerint Rudolf felesége, Stefánia főhercegnő megsértése, esetleg egy vele szövődő gyengéd viszony miatt kellett Telekinek afrikai száműzetésbe mennie, a második hipotézis arra alapoz, hogy az udvari körök nem nézték jó szemmel a közismerten magyarbarát Rudolf erdélyi vadászatait, magyar, szász, román kapcsolatait és e szálak szorosabbra fűzőjét, a jóbarát Telekit.¹⁶⁹ E fejtegetést átveszi Lázár István is,¹⁷⁰ de az igazság valószínűleg sohasem fog már kiderülni. Az mindenestre tény, hogy a Rudolf életét kutató szerzők Telekivel való barátságával alig foglalkoznak. A trónörökös lélektani portréját megrajzoló

¹⁶⁵ Halász 1945: 273-274., Höhnel 1926: 50.

¹⁶⁶ Vécsey 1961: 788., Probáld 1973: 115.

¹⁶⁷ Futó 1965: 31., Futó 1973: 124-125.

¹⁶⁸ Kádár 1966/67: 187. Ennek ellentmond Erdélyi Lajos (1977: 25., 36.), aki szerint a két óriástűzhányó megmászására tett kísérlet csak a felfedező út "mellékterméke" volt, hiszen az egyébként kiváló szervező Teleki csak egy-egy, rosszul megszervezett utat vezetett a hegyekre és a kudarc után azonnal tovább is indult.

¹⁶⁹ Erdélyi 1977: 72-77.

¹⁷⁰ Lázár 1986: 160. Lázár cikkében (1984: 1952.) és könyvében (1986: 166.) Teleki naplójának bizonyos megjegyzéseiből ("... holnap mindenesetre kimegyek sátram és tűzifával, zsebemben egy jó portio méreggel...") a Teleki családban mindig is meglévő szuicid hajlamot, az értelmetlen élettől való menekülést és halálvágyat olvas ki. Eljátszhatunk a gondolattal, hogy a szép halál vágya is vezethette a gróft Afrikába... ("A holnapi nap legveszélyesebb afrikai utamban, a Kenia szép sarkó volna." (Lázár 1986: 166.)

John T. Salvendy (1988) sem Rudolf és Stefánia házasságával kapcsolatban nem említi Telekit, sem azon magyarok között nem sorolja fel, akik Rudolfra nagy hatást tettek, vagy akik jó barátai voltak.¹⁷¹ Az egyik legalaposabb Rudolf-életrajz szerzője, Brigitte Hamann is csak olyan vonatkozásban említi meg, amely a fentieknek ellentmond. Hamann határozottan cáfolja a Rudolf körül terjengő családi és udvari pletykákat, miszerint a trónörökös összeesküvést szőtt volna az apja ellen és ebben a kulcsszerepet Teleki gróf játszotta volna. Szerinte "Teleki a kérdéses időben nem is volt Ausztriában, Kelet-Afrikában vadászott és kutatott".¹⁷² Rudolf erdélyi vadászatait is más összefüggésben világítja meg. Szerinte ezek és a Teleki titkos politikai szerepét illető pletykák nem valamiféle összeesküvésre vezethetők vissza, hanem arra, hogy Rudolf valamikor 1883 után Magyarországon belépett egy szabadkőműves páholyba, ami neki, mint katonatisztnak, szigorúan tilos volt. Az azonban, "hogy valaki tagja egy közösségnek, amelynek fő követelése a tolerancia, a népek és vallások egyenrangúsága, semmiképpen nem jelentett összeesküvést."¹⁷³ S ha pedig Teleki állítólagos szabadkőművessége lett volna a vád, ami miatt el kellett Rudolf mellől távolítani, akkor ezen a jogcímen még sokan jártak volna hasonlóan, Andrássy Gyulától a trónörökös több tanárán át a szabadelvű párt prominens tagjaiig.¹⁷⁴

Azt a teóriát, hogy Teleki nem csak a maga jószántából ment Afrikába, alátámaszthatja azonban két olyan kérdés, amelyre azóta sem sikerült a kutatóknak megnyugtató választ találni. Miért nem saját maga publikálta (a Times cikk kivételével) az expedíció eredményeit, miért hagyta ezt a munkát Höhnelnek? Miért az ismeretlen sorhajóhadnagyot vitte magával, miért nem egy magyar tudóst? Egyértelmű válaszok nincsenek.

Kádár László szerint nem is tetszett Telekinek, hogy Höhnel Bécsbe jelenti az út eredményeit, ezért született volna meg a Times cikk, az

¹⁷¹ A Stefánia-ügynek egyébként is megvan az a gyengéje, hogy Rudolf és Teleki barátságán láthatólag nem ejtett sebet és Stefániával szemben az udvar túlságosan is határozott ellenszenvvel viseltetett (Salvendy 1988: 151-156.), semhogy ilyen mértékben exponálja magát miatta.

¹⁷² Hamann 1990: 297-298.

¹⁷³ Hamann 1990: 288-289.

¹⁷⁴ Hamann 1990: 286. Érdemes megjegyezni, hogy Hamann célzásán kívül sehol máshol nem bukkantam olyan adatra, amely Teleki szabadkőműves volta utalt volna.

egyetlen publikáció.¹⁷⁵ Az általános vélekedés azonban inkább az, hogy Teleki rangon alulinak találta a krónikás szerepkört,¹⁷⁶ holott leveleiből tudjuk, írói vénája nem hiányzott, és Höhnel (térképeszeti ismeretein kívül) nem lehetett tudományosan képzetlenebb a Berlinben és Göttingenben végzett Telekinél, aki saját naplója tanúsága szerint számos esetben végzett korrekt tudományos megfigyelést.¹⁷⁷ Mégis Höhnel neve alatt jelentek meg az expedíció eredményei, holott Telekit “mi sem akadályozhatta meg, hogy a Höhnel által megfogalmazott, s nem kis mértékben az ő személyes naplójára alapozott utibeszámolót kettejük vagy akár egyedül a saját neve alatt jelentesse meg,” írja Erdélyi Lajos, azt sugallva, hogy Teleki botcsinálta felfedező lévén inkább menekült afrikai emlékeitől.¹⁷⁸ Más utazók (von der Decken, Emin pasa) utazását is kíséreljük írta le,¹⁷⁹ mégis a elsősorban a vezető neve maradt meg a köztudatban. Teleki esetében nem így történt. Már az első híradásban (Wohlgemuth 1889) ketten teljesen egyenrangú félként szerepelnek, és később, a publikációk révén az út teljes mértékben Höhnel nevéhez kezdett kapcsolódni, s ahogy a legtöbb magyar szerző felháborodottan,¹⁸⁰ sajnálkozva,¹⁸¹ vagy közömbösen¹⁸² tudomásul veszi: a külföld inkább Höhnel-expedíciónak ismeri. E külföld azonban főleg a német nyelvterületet jelenti, az angol nyelvű publikációk magyar Telekiről írnak. De olyan híres német publikációban is, mint a Westermann Lexikon der Geographie, Teleki és Höhnel mindvégig együtt tárgyaltatnak (s emiatt szerintük Höhnel is megmászta a Kenyát).¹⁸³

¹⁷⁵ Kádár 1966/67: 189. Ennek némiképp ellentmond, hogy Teleki elsőkézből származó beszámolóit szintén Bécsbe küldi, Rudolfnak.

¹⁷⁶ Bendefy-Benda 1934: 29., Cholnoky é. n.: 30.

¹⁷⁷ Kubassek 1988: 10., 13-14.

¹⁷⁸ Erdélyi 1977: 74. Elképzelhető, hogy Teleki lelkipurdalást érzett, azt gondolta, ha nem megy Afrikába, nem kerül sor a mayerlingi tragédiára, s emiatt nem vett részt a publikációk elkészítésében (Erdélyi 1977: 73.). Annak viszont, hogy menekült afrikai emlékeitől, ellentmond az a tény, hogy újra visszatért Afrikába és az a meghatott hang is, ahogy erről naplójában ír (Lázár 1986: 169-170.).

¹⁷⁹ Otto Kersten (1869, 1871) illetve Franz Stuhlmann (1894).

¹⁸⁰ Cholnoky 1929: 162., Cholnoky é. n.: 30.

¹⁸¹ Bendefy-Benda 1934: 29., Hézsér 1939: 141.

¹⁸² Futó 1965: 31.

¹⁸³ Minderről lásd a 48. oldalt és a 3. fejezet 115-120. jegyzetét.

Az, hogy végül Höhnel kísérte el Telekit, a véletlenek összjátékának is tekinthető. Korábbi kutatók azt gondolták, a tengerésztiszt térképészeti ismeretei miatt került az expedícióhoz.¹⁸⁴ Erdélyi Lajos azonban furcsának tartja, hogy egy teljesen ismeretlen, ha mégoly kitűnő szakembert is vigyen magával valaki két évre Afrikába. Ő inkább arra hajlik, hogy Rudolf Höhnel rokonszenves egyénisége ismeretében, mint környezete legkiválóbb emberét ajánlotta Teleki figyelmébe.¹⁸⁵ Höhnel önéletrajzából azonban kiderül, hogy valójában Rudolf alig ismerte őt,¹⁸⁶ s Telekinek nem a trónörökös, hanem saját parancsnoka, a Greif hadihajó kapitánya ajánlotta be, miután — hallva, hogy az ő hajójukon Lacroma szigetére utazott trónörökös pár egyik vendége éppen Afrikába készül — megvallotta neki Afrika iránti érdeklődését. A gróf ugyan valóban Rudolf (és Stefánia) szorgalmazására állt rá, hogy találkozzon az ifjú sorhajóhadnaggyal, de hogy végül is magával vitte, az inkább a kölcsönös szimpátia eredményének tekinthető, bár jószereivel alig pillantottak egymásra.¹⁸⁷

A magyar tudományosság Teleki feltételezhető személyes indítékait nem vette figyelembe és gyakran a szemére hányta: magyar tudóst kellett volna magával vinnie. Már a Magyar Földrajzi Társaság 1890. évi közgyűlésének elnöki megnyitóján elhangzott Xantus János szájából: “Igen sajnálatos, hogy Teleki tudományos működésének nem a Magyar Földrajzi Társaság lehetett bevezetője a tudományos világba.”¹⁸⁸ A panorámarajz-

¹⁸⁴ Cholnoky 1929: 162., Cholnoky 1937: 5-6.

¹⁸⁵ Erdélyi 1977: 74.

¹⁸⁶ 1886 előtt 1879-ben találkoztak, amikor Höhnel kadettként szolgált azon a jachton, amely a trónörököst Spanyolországba szállította (Höhnel 1926: 26.).

¹⁸⁷ Höhnel 1926: 43-44. Bár Höhnel számos betegsége alatt aligha lehetett Telekinek nagy segítségére, mégis a grófnak kevés alkalma volt megbánni választását. Teleki egy év tapasztalás után még Afrikából (a Baringo-tó mellől) igen meleg szavakkal ajánlja levelében Rudolf figyelmébe (ez is arra utal, hogy Rudolf nem ismerhette annyira Höhnel (lásd előző jegyzet)), “azon meggyőződésében, hogy a marinának még nagy szolgálatot fog tehetni mint okos és hasznos ember. (...) rendkívül tudós ember, és jó fiú, soha semmi collusioban nem jöttünk.” (Lázár 1986: 176.) A gróf azonban nagyvonalú: Lázár cikkében megemlíti, hogy “Teleki naplója egyik helyén elég élesen kikel Höhnel ellen, mintegy megbánva, hogy európaiat hozott magával az útra, s kifogásolja, hogy útítársa minduntalan kioktatja őt, tudálékos és konok.” (Lázár (1984: 1953.) az eredeti szöveget nem idézi.) Ez az összeütközés mindazonáltal nem rontotta meg barátságukat, amely a gróf haláláig tartott (lásd a 39. oldalt).

¹⁸⁸ Idézi Kádár 1966/67: 189.

gyűjteményről írt méltatását Lóczy Lajos is így fejezi be: “Bár ha nem is a mi irodalmunkat gazdagítja e kiadvány, azért örömmel szemléljük mi azt. Hisz magyar utazónak köszönheti azt a földrajzi tudomány...”¹⁸⁹ Cholnoky Jenő már elítélően ír: “Kár volt, hogy Teleki nem vitt magával magyarneví és magyar anyanyelvű térképészt és jegyzőt, mert így most az osztrákok maguknak tulajdonítják Höhnelt is, a Teleki-expedíciót is és osztrák nemzeti dicsőségnek könyvelik el az összes nagyszerű eredményt.”¹⁹⁰ “Ha Teleki német, angol vagy francia lett volna, bizonyosan a legnagyobb felfedezők közé sorolnák. Így mindig csak mellékesen említik meg ott, ahol elkerülhetetlen. Akkor is inkább Höhnelre hivatkoznak!”¹⁹¹ Bendefy-Benda is megfeddi a grófot: “...magával vitte ezen útjára Höhnel Lajos magyar származású, de osztrák állampolgár tengerésztisztet (...) ő írta meg az expedíció történetét is. Sajnos meg lett az a szomorú utókövetkezménye, hogy hovatova kezdik elfelejteni a németek Teleki nevét és csak Höhnel-féle expedícióról szeretnek beszélni.(...) Sokkal több eredményt érhetett volna el Teleki, ha magyar szakembert vitt magával. Egy kiváló magyar szakembert: akár geográfust, akár geológust vitt volna, mindegyikből kiváló erőkkal rendelkezünk azidőben is.”¹⁹² Cholnoky Béla más véleményen van: “Rudolf trónörökös ajánlására von Höhnelre esett választása és az utazás eredménye megmutatta, hogy nem volt oka megbánni.”¹⁹³ A felfedezés ötvenedik évfordulóján Temesy Győző már diplomatikus: “Sajnáljuk, hogy nem magyar fiatal tudóst vitt magával, de hálásak vagyunk azért, hogy nagy vagyonát a magyar dicsőség öregbítésére fordította.”¹⁹⁴ Hézsér Aurél nem veti ugyan Teleki szemére utitársát, de borongósan megjegyzi: “Sajnos a felfedező utazás történetét és eredményeit térképész utitársa, Höhnel (sic!) németül írta meg s jöllehet az egész expedíció Teleki érdeme, a külföld mint Höhnel-féle osztrák expedíciót emlegette. Ez is példája annak, hogy — talán élelmességünk hiánya miatt — a jóindulat és tárgyilagosság hiánya a magyar értéket gyakran nem részesíti kellő megbecsülésben, vagy azokat idegen nemzetek javára könyveli el.”¹⁹⁵ Az 1945 óta kiadott publikációkban ez az elítélő hang már

¹⁸⁹ Lóczy 1890: 500.

¹⁹⁰ Cholnoky 1929: 162.

¹⁹¹ Cholnoky 1929: 167.

¹⁹² Bendefy-Benda 1934: 29-30.

¹⁹³ Cholnoky 1937: 5-6.

¹⁹⁴ Temesy 1938: 107.

¹⁹⁵ Hézsér 1939: 141.

nincs meg, noha Erdélyi közel évszázados elmarasztalásról ír.¹⁹⁶ Futó József például éppen csak megjegyzi: (Höhnel) “volt az expedíció krónikása is. Ezért külföldön ezt az expedíciót inkább Höhnel-expedíciónak nevezik és osztrák vállalkozásnak tartják.”¹⁹⁷ Kádár László érzi ezt az elmarasztalást és védekezik Teleki helyett is — a Times cikkel.¹⁹⁸ Erdélyi a vitában inkább Teleki pártján áll, s úgy tűnik, őt sem zavarja, hogy Höhnel “történetesen jobban fogalmaz németül, mint magyarul.”¹⁹⁹ Nem Höhnel személyét, hanem a szakértők hiányát rója fel Krizsán László Telekinek, szerinte szakértők társaságában tudományos szempontból eredményesebb lett volna az út.²⁰⁰

A Teleki-expedíció tudományos eredményeinek elemzését legalaposabban Erdélyi Lajos,²⁰¹ illetve egyes részletekben jobban elmélyedve, de kevésbé átfogóan az érdi konferencia végezte el.²⁰² Számos publikáció — már csak terjedelmi okokból is — kizárólag a földrajzi felfedezések, a nagy fehér folt eltüntetése közhelyének ismételtetésére szorítkozik, illetve a Nemzeti Múzeumnak adományozott 12 ládányi tárgygyűjteményt emlegeti.

A részletesebb földrajzi elemzések sorát Lóczy Lajos nyitotta meg a panorámarajz-gyűjtemény méltatásával, Höhnel gondosságát, a tengerészeti partfelvételezés módszerének kiváló használatát hangsúlyozva. Szerinte e munka az utánuk jövő utazóknak fölbecsülhetetlen segítséget jelent.²⁰³ Cholnoky Jenő a pontos térképek készítése mellett azt tartja az expedíció

¹⁹⁶ Erdélyi 1977: 67.

¹⁹⁷ Futó 1965: 31., vö. 3. fejezet 182. jegyzet.

¹⁹⁸ Kádár 1966/67: 189., vö. 3. fejezet 175. jegyzet.

¹⁹⁹ Erdélyi 1977: 67.

²⁰⁰ Krizsán 1994: 82. Az utazás jellegéből következően ez valószínűtlen. Az alaposabb tudományos eredmények eléréséhez hosszabb idejű terepi munkálkodásra lett volna szükség. Thomson pl. szakértő geológus volt, mégsem ő ismerte fel a Kelet-afrikai-árokrendszer jelentőségét, mert csak rövid ideig tartózkodott a helyszínen. Schweinfurthnak is évekre volt szüksége a Nílus-Kongó vízvázlatzó feltérképezéséhez. Valójában az a csoda, hogy egy ilyen, rövid idő alatt nagy területet bejáró és megerőltető úton, mint a Teleki-expedíció, egyáltalán ennyi tudományos eredmény születhetett.

²⁰¹ Erdélyi 1977: 64-71.

²⁰² Elsősorban Gábris Gyula (1988), Kubassek János (1988), Borsos Balázs (1988), Kádár Zoltán (1988) és Farkas Edit (1988) tanulmányai.

²⁰³ Lóczy 1890: 499.

egyik legfontosabb eredményének, hogy bebizonyították, a Hold-hegység nem létezhet a Kenyától északra eső vidéken.²⁰⁴ Fontosnak tartja, hogy Höhnel rajzai alapján megállapítható: mind a két óriás tűzhányón vannak eljegesedésre utaló nyomok a hóhatár alatt is, tehát valaha az Egyenlítő vidékén is mélyebbre húzódtak a gleccserek, ami arra utal, hogy mindkét féltekén egyszerre köszöntött be a jégkorszak.²⁰⁵ Magyarországon ő ír először a annak jelentőségéről is, hogy működő tűzhányót találtak egy földrész belsejében, amely tény megdöntötte a korabeli vulkánosság-elméleteket.²⁰⁶ A bejárt terület hosszát Lóczy a Bukarest-München,²⁰⁷ Cholnoky a Brassó-Nürnberg távolsággal hasonlítja össze.²⁰⁸ Vajda László, noha néprajzos, hosszasan elemzi, hogy a Teleki-expedíció mennyiben járult hozzá az újfajta, Suess nevéhez kötött árokkeletkezési elmélet kidolgozásához.²⁰⁹ Vécsey Zoltán is részletezi a működő tűzhányó jelentőségét, valamint Suess és Toula munkáját az expedíció geológiai megfigyeléseinek értelmezésében.²¹⁰

Az expedíció néprajzi megfigyeléseiről a *Messzi népek magyar kutatói* című kötetben közölt néhány idézet²¹¹ túl csak Vajda László ír. A néprajzi eredményeket illetően a Nemzeti Múzeumnak adományozott tárgygyűjtemény nem is mindig pontos leírásán kívül²¹² elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a burkenedzsi (szamburu), resiat, szuk (pokot), turkana

²⁰⁴ Cholnoky 1929: 166-167.

²⁰⁵ Cholnoky 1929: 165.

²⁰⁶ Cholnoky 1929: 166-167. Noha a tűzhányókeletkezési elmélet (amely szerint a vulkán azért tör ki, mert a tengervíz behatol a magmakamrába) ma már valóban nem állja meg a helyét, a Teleki-tűzhányó léte és működése is tudományos viták középpontjába került. Először Cavendish jelentette, hogy elpusztult (Cavendish 1898: 390.), majd Champion (1935) újra megtalálta és részletesen le is írta. A háború után a híres francia vulkanológus, Tazieff jelentette ki, hogy a Teleki-vulkán nem működhetett Teleki ottjártakor (Tazieff 1960: 225-226.). A mai kutatás Tazieffel szemben Telekinek és Höhnelnek ad igazat (Borsos-Móga 1986: 113., Borsos-Móga 1987: 23.).

²⁰⁷ Lóczy 1890: 499. Ez a hasonlat máshol is fölbukkan (Vécsey 1961: 792.).

²⁰⁸ Cholnoky 1929: 167-168.

²⁰⁹ Vajda 1951: 188-189. Lásd erről még Höhnel 1891a.

²¹⁰ Vécsey 1961: 791-792., vö. Höhnel 1891a.

²¹¹ Ecsedy 1978: 34-55.

²¹² Vajda 1951: 156., vö. 44. oldal és 3. fejezet 95. jegyzet.

törzsek első leírását a Teleki-expedíciónak köszönheti a néprajztudomány²¹³ és a már ismert törzsekről adott leírásuk is fontos forrásmunka.²¹⁴ Mindezt azonban már az első újságcikkek leírták.²¹⁵ Vajda könyvének igazából nem kutatástörténeti, hanem ismeretterjesztő értéke van: a Höhnel könyvéből vett népleírásokat ugyanis más forrásokból is kiegészítette.²¹⁶ Róna István is nagy jelentőséget tulajdonít a Teleki-expedíció népleírásainak, főként az egyes népek közti alapvető különbségek alapos megfigyelésének.²¹⁷ Höhnel nekrológírója is megemlékezett az elhunyt néprajzi munkásságáról, s kiemelte azt, hogy szerinte Höhnel még de Martonne előtt bevezette a földrajzi irodalomba a "nilóta nyelvcsoport" máig használt kategóriáját.²¹⁸ Harrer viszont Telekit említi néprajzi vonatkozásban: 1888-ban a gróf még 500 El Molot talált a Rudolf-tó partján.²¹⁹

Erdélyi Lajos pontokba szedve ismerteti az expedíció azon eredményeit, amelyet a tudomány hasznosított: a tavak felfedezését, a Teleki-vulkán felfedezését és annak következményeit a tűzhányóműködés elméletére, a Kelet-afrikai-árok feltérképezését, és ebből következően Suess árokképződési elméletét, az árokrendszer összefüggéseinek feltárását, valamint magát a tudományos feldolgozást és hegymászó teljesítményüket.²²⁰ Teleki trófea-gyűjteményét,²²¹ az expedíció geológiai,

²¹³ Vajda 1951: 179., 183., 186.

²¹⁴ Vajda 1951: 177.

²¹⁵ Teleki 1889a: 2., Xantus 1889: 1.

²¹⁶ Pl. Höhnel 1926 vagy Baumann 1894.

²¹⁷ Róna 1960: 51.

²¹⁸ Oberhummer 1942: 184. Igazából önmagát idézi, mert ő ezt már 1937-ben megírta: "Es war mir damals nicht gegenwärtig, dass schon der Entdecker des Rudolf- und Stefanie-Sees, Ludwig von Höhnel (vö. 48. oldal és 3. fejezet 116. jegyzet) bei der Beschreibung der Völker des von ihm bereisten Gebietes eine "Nilotische Sprachgruppe" unterschiedet. (...) Seine Priorität in den geographischen Literatur gegenüber de Martonne steht hiernach ausser Zweifel." (Oberhummer 1937: 194-195.) "Höhnel hat das Verdienst, den aus der Sprachvergleichung gewonnenen Begriff der nilotischen Völker in die geographische Literatur eingeführt haben." (Oberhummer 1937: 196.)

²¹⁹ "1888 zählte der Entdecker des Rudolfsees (heute Lake Turkana), der ungarische Graf Teleki noch etwa 500 El Molo,..." (Harrer 1979: 29.).

²²⁰ Erdélyi 1977: 65-68.

meteorológiai, természetrajzi megfigyeléseit és néprajzi munkásságát azonban csak érinti.²²² Nagyon részletesen szól ellenben az expedíció fényképeiről és valamennyi fölleshetőt közli is.²²³ Megkockáztatja a feltevést, hogy ezek “az egyetemes fotótörténet páratlanul értékes darabjai közé tartoznak,” mert a korabeli felfedező expedíciók nem vittek magukkal fényképezőgépet és az egyetemes fotótörténeti szakmunkák afrikai fényképei a hatvanas-hetvenes évek partvidéket ábrázolják. Bár Telekiék érdemeiből mit sem von le, ez sajnos nem igaz. Már Livingstone és Stanley is beszámol fényképezésről,²²⁴ sőt az Emin pasa 1878-80-as ugandai expedíciójához csatlakozó Richard Buchta már 1881-ben kiadta itt készült fotóit és rajzait.²²⁵

Az út zoológiai és botanikai eredményeiről Höhnel könyvének függeléke és néhány korabeli szerző írása után az érdi konferencián emlékeztek meg először. Afrika nagyvadjairól elsősorban Teleki vadászeredményei alapján kapunk információt, de a gyűjtött és hazahozott apróbb gerinces és gerinctelen állatok is érdekesek, köztük három új kaméleon- és egy pókfajt találtak.²²⁶ A Teleki-expedíció herbáriumuma “a botanika nagy feltáró és leíró korszaka számára” igen nagy értékkel bír: a hazahozott 237 növényfaj közül 78 ismeretlen volt még a tudomány előtt.²²⁷

Végeredményben legtöbb magyar szerző egyetért Probáld Ferenc megállapításával: “(A Teleki-expedíciót) a **magyar felfedező**

²²² Erdélyi 1977: 68. Hasonlóan mutatja be az eredményeket Kubassek (1988: 15-16.) is. Krizsán, miután ugyancsak felsorolja a tudományos eredményeket (amelynél többet egyetlen magyar expedíció sem ért el), mégis — teóriájától nem szabadulva — egy logikai bukfenccel így zárja ismertetését: “A Teleki-expedíció jellege különbözött a magyar Afrika-utazók útjainak jellegétől, szemléletétől, mivel a Teleki-expedíciót elsősorban hatalmi érdekek motiválták, a tudományos megismerés kevésbé játszott szerepet és nem kapott olyan nagy hangsúlyt.” (Krizsán 1994: 82.)

²²³ Erdélyi 1977: 68-71. A kötet végén levő 72 felvételtől 65 készült az expedíció alatt. (Lásd a 3. fejezet 62. jegyzetét.)

²²⁴ Livingstone 1865: 11., Stanley 1883: 369.

²²⁵ *Die oberen Nilländer. Volkstypen und Landschaften* címmel (Baschnegger-Schlag 1988: 251.). A Teleki-expedíció fényképeiről részletesen lásd Borsos 1990b.

²²⁶ Kádár 1988: 41-42.

²²⁷ Farkas 1988: 43.

4. A TELEKI-EXPEDÍCIÓ NÉPRAJZI EREDMÉNYEI

4.1. A beszámoló

Höhnel tudományos beszámolójának csaknem fele a megismert törzsek néprajzi bemutatásával foglalkozik.¹ Ez az átszámítva mintegy 80 gépelt oldalnyi szöveg az útikönyvben közölt néprajzi ismertetésektől több vonatkozásban is különbözik. A törzseket nem megismerési sorrendben, hanem nyelvcsoportok szerint rendszerezve tárgyalja, az egyes népekről jóval hosszabb és részletesebb leírásokat közöl, több olyan törzsről is említést tesz, amelyekről a könyvben nem, mivel ezek bemutatásánál csak hallomásból szerzett információkra tud támaszkodni és többször hivatkozik más, e népekről író, illetve a területen járt szerzőkre (Cecchi, Johnston, Thomson). Höhnel tehát a bejárt terület teljes néprajzi képét igyekszik megrajzolni az úton gyűjtött mindenféle adat alapján, de mind a saját, mind mások adatait kritikával szemléli és tényként csak azt írja le, amiben biztos. Ez az adatgyűjtés azonban természetesen nem lehetett teljesértékű, hiszen "a többi maszai földi utazóhoz hasonlóan mi sem ismertük pontosan az ország nyelvét, ismereteink csupán a külső megfigyelésen és az elefántcsontkereskedők beszámolóin nyugodtak, ám ez utóbbiak közül még a legtájékozottabbak sem ismerték a maszai valamennyi szokását, mivel ez őket kevésbé érdekelte" írja Höhnel az egyik legjobban dokumentált nép, a maszai vonatkozásában is.²

A Teleki-expedíció által bejárt vidéken a népesség fizikai antropológiai szempontból igen változatos. Az Afrika területén található mindkét nagyrasz (negrid és europid) és a három formacsoport közül egy (etiopid) képviselőivel találkozhattak az utazók.³

---

¹ Höhnel 1890b: 20-41.

² "Keiner der Reisenden im Masailande hatten sich, ebenso wenig wie wir, eine genaue Kenntnis der Landessprache angeeignet, unser Wissen beruht daher nur auf Beobachtung, sowie auf Auskünften von Seiten der Elfenbeinhändler; doch auch die erfahrensten der letztern, kennen nicht alle Sitten und Gebräuche der Masai, weil sie sich dafür wenig interessieren." (Höhnel 1890b: 30.)

³ Fleischhacker (1975: 114.) felosztása szerint. Az, hogy a Höhnel által is leírt zsákmányoló ndorobók egy másik formacsoport, a koiszanid őslakosság leszármazottai, valószínűtlen (Fedders-Salvadori 1979: 7.).

Az europid araboknak Kelet-Afrika népeire gyakorolt erős nyelvi, kulturális és genetikai hatása elsősorban a part mentén, főleg Zanzibárban és környékén volt jelentős. Az ománi szultán 1840-ben Zanzibárra helyezte át uralkodásának központját.⁴ Arab és negrid elemek keveredéséből jött létre a mai szuahéli kultúra és nép, amelyben azonban mind antropológiailag, mind kulturálisan inkább az afrikai hatás dominál, hiszen például a szuahéli nyelv is a bantu nyelvekhez tartozik.⁵ Az arab hatás tehát semmilyen értelemben nem terjedt túl a partvidéken, hiszen egészen a XIX. század elejéig nem a parti kereskedők hatoltak be a földrész szívébe, hanem a benti népek hozták ki áruikat a partra.⁶ Csak az 1820-30-as években vették át — elsősorban a megnövekedett kereslet miatt — az arab és szuahéli kereskedők az elefántcsont- és rabszolgakereskedelem ellenőrzését a belső területeken is (visszaszorítva ezzel a korábban ezt végző nyamveziket). E kereskedők útját azonban már a XVIII-XIX. század fordulójától kezdve egyengették a Nyasza- és a Tanganyika-tó partjáiig előrehatoló úttörők, akik igazából nem tiszta maszkati arabok voltak, hanem a mrimának nevezett parti néger csoporthoz tartoztak.⁷ Mindennek ellenére az egész kereskedelem valójában a legnagyobb parti kereskedőháztól függött, ezek azonban ekkor már a (szintén europid) indiai muzulmán bevándorlók kezében voltak⁸ (és vannak tulajdonképpen a mai napig). Az europid népekkel azonban a beszámoló nem foglalkozik.⁹

A megismert népek között Höhnel három alapvető rasszt különít el. Ő is említi, hogy ezek tulajdonképpen nyelvcsaládok,¹⁰ a nyelvi és fizikai antropológiai határok azonban nem mindig esnek egybe, ezért a kétféle szempontú csoportosítást nem lehet egymásnak teljesen megfeleltetni.

Az antropológiailag negrid népekből álló bantu nyelvcsoporthoz Höhnel az általuk bejárt terület lakói közül (ma is helytállóan) 15 népet sorol, de ezek közül csak a Kilimandzsáró körüli törzsekkel (taveta, csaga,

⁴ Gray 1963: 212. Place (1967: xxii.) szerint mindez 1832-ben, Bohannon-Curtin (1971: 290.) szerint az 1830-as években történt.

⁵ Füssi-Nagy 1982: 58-64.

⁶ Smith 1963: 264-267.

⁷ Smith 1963: 267-268.

⁸ Smith 1963: 277-278.

⁹ Höhnel az útikönyvben a teherhordók toborzása leírása során említi meg a parti négereket, elsősorban a "mrima legényeket" (Höhnel 1984/1: 28.).

¹⁰ Höhnel 1890b: 20.

kahe, meru), valamint a kamba és kikuju törzssel foglalkozik részletesen, mert szerinte a többi, a parthoz közeli vidéken lakó népet az ott járt kutatók és misszionáriusok már behatóan ismertették.¹¹ Igaz, valamennyi általa leírt bantu törzs is ismert volt már korábban (legkevesebbet talán a kikujukról lehetett tudni), de e népek lakóhelyén hosszabb időt töltött a Teleki-expedíció és így olyan kulturális vonásokra is felfigyelhettek, amelyek esetleg a többi utazó figyelmét elkerülték.¹²

Az expedíció által bejárt terület nilóta nyelvet beszélő népeiről még ma sem eldöntött, hogy antropológiailag negridek¹³ vagy negrid-etiofid keverékek.¹⁴ Ma a nilóta csoporthoz tartozóként vagy nilo-hamitaként emlegetik őket,¹⁵ mert nyelvükben hamita (pontosabban kusita¹⁶), antropológiai alkatukban pedig erős etiofid beütés mutatható ki.¹⁷ Az esőerdőöv peremén élnek Kelet- és Közép-Afrikában, közülük a maszaiak messze délre beékelődnek a bantu népek közé.¹⁸ Höhnel a felsorolt 13 nilóta nép közül a már ismert maszai, kvafi és ndorobo, valamint az újonnan leírt burkenedzsi (szamburu), turkana és szuk (pokot) törzseket ismerteti részletesen, a többit (kamaszia, nandi, lumbua, karamodzso, donyiro, buma, murle) csak megemlíti.

Az újonnan feltárt területeken a nilóták mellett a kusita nyelveket beszélő, a hamita (ma: sémi-hámi) nyelvcsaládhoz tartozó népek élnek, amelyek antropológiai felépítésükben már etiofid jellegzetességeket mutatnak.¹⁹ A 11 leírt hamita nyelvű törzsből Höhnel részletesen csak a rendiléket és resiatokat ismerteti. A csak felsorolt népekről (a már említett bantu és nilóta törzsek mellett ide tartozik a hamiták közül a budu, kere,

---

¹¹ Höhnel 1890b: 20.

¹² Lásd 4.5.1. fejezet.

¹³ Murdock 1959: 9.

¹⁴ Fleischhacker 1975: 107.

¹⁵ Vö. Murdock 1959: 328-331., Fedders-Salvadori 1979: 45-95., Köhler 1975: 260-262., illetve Huntingford 1953, 1968, Gulliver-Gulliver 1953.

¹⁶ A kusita nyelveket egyes kutatók önálló nyelvcsaládhoz tartozónak tekintik, mások a sémi-hámi nyelvcsaládhoz sorolják őket (Füssi-Nagy 1982: 22.).

¹⁷ Huntingford 1968: 9. Fleischacker (1975: 114.) von Eickstedt felosztását követve a maszaiakat a déli etiofid formacsoporthoz tartozóként írja le.

¹⁸ Höhnel 1890b: 20.

¹⁹ Fleischhacker 1975: 114.

murdu, amar, bacsada, marle, aro, borana és arbore törzs) megjegyzi, hogy “közülük nem mindegyikkel ismerkedtünk meg, és az utazás alatt test- és koponyaméréseket sem állt módunkban végezni.”²⁰

Höhnel a bejárt terület nyelv-eloszlási és népsűrűségi térképét is közli — ugyanezek megtalálhatók az útikönyv német kiadásában is.²¹ A fontosabb és azonosítható felszíni objektumok (hegyek, tavak, folyók) és települések mellett Höhnel a két 1:600.000 méretarányú térképre az ottlakó törzsek nevét is rávezeti, noha — mint megjegyzi — 200 évvel azelőtt még egyik nomád nép sem élt azon a helyen, ahol akkoriban.²²

Az egyes törzsek ismertetése körülbelül azonos rendszerben olvasható, minden törzsről igyekszik Höhnel a legfontosabbakat elmondani. A rövidebb leírásokban tömör, lényegretörő, de inkább általánosságokban mozgó. A hosszabb leírások is hasonló szerkezetűek, csak részletezőbbek. Számszerű adatokat csak az adott nép lélekszámáról közöl, s azt sem mindenhol. Általában távolságtartó és szenttelen, de néha kommentárokkal, saját élményeivel is fűszerezi mondandóját.

Leghosszabban a maszaikról (csaknem 10 hasáb = 5 oldal) és a kikujukról (5,5 hasáb) ír, majd 3,5 hasábon a resiatok, turkanák és a ndorobók következnek. A többi népre néhány hasábtól alig néhány sorig terjedő ismertetést szán. Általában jellemző, hogy inkább csak leír és megfigyel; a szokások háttérét, okát nem próbálja megfejteni. Van egy olyan maximális rendszere, amelyet végig igyekszik követni. Ha azonban valamilyen az adott népre jellemző, de a rendszerbe nem illeszkedő vonást észlel, azt is leírja. Gyakoribb mindenestre, hogy — valószínűleg adatok híján — az alább felvázolt rendszer nem minden “rubrikáját” tölti ki:

- lakóhely és annak földrajzi környezete;
- népességszám;
- viszony a szomszéd népekkel;
- törzsi karakter (bátrak, harciasak, békések, stb.);
- gazdaság:
- földművelés (termesztett növények és elkészítésük ételekké, dohányzás (rágás, szívás, tubákolás));
- állattartás (tartott állatok, tartásmódjuk, felhasználásuk);
- kézműipar (ipar leírása, készített tárgyak);

²⁰ “Wir haben nicht alle der oben angeführten Völker kennen gelernt; auch wurden während der Reise weder Körper- noch Schädelmessungen vorgenommen.” (Höhnel 1890b: 21.)

²¹ Höhnel 1890b: 21. és Höhnel 1892b: külön kötve.

²² Höhnel 1890b: 20.

- kereskedelem és piac (szomszéd törzsekkel és karavánokkal);
- teherhordás;
- fizikai felépítés, ruházat, ékszer- és hajviselet, tetoválás;
- fegyverek;
- település, házak;
- társadalmi berendezkedés (főnökök, varázslók (azaz politikai és szellemi vezetők) helyzete és feladatai);
- társadalmi szokások (köszöntés, tárgyalások, ének-tánc, viselkedés egymás között és idegenekkel);
- rabszolgaság;
- körülmetélés és a hozzá kapcsolódó rítusok és képzetek;
- vallási képzetek;
- házasság;
- halál-temetés.

Az ettől a rendszertől való lényegesebb eltérést az összehasonlító 4. 5. fejezetben részletezem. Ez a maszaik esetében a legjelentősebb. Az ott nagyon jellemző, az életkor alapján tagolódó társadalom miatt a legtöbb utazó, így Höhnél is a különböző korcsoportok életmódjának leírására alapozza ismertetését. A fentiekből mindazonáltal jól látható, hogy a népismertetések (a felfedező expedíció kötöttségei miatt) elsősorban az első megfigyeléssel könnyebben leírható tárgyi néprajz elemeivel foglalkoznak. Az anyagi kultúrának ugyancsak a könnyebben megszerezhető részéhez tartozik az a tárgyegyüttes is, amelyet a Teleki-expedíció afrikai útján összegyűjtött.

4.2. A gyűjtemény²³

Teleki Samu gróf az expedíció során beszerzett, hazajuttatott, majd a tengeri szállítás okozta penész- és rozsdafoltoktól megtisztított és osztályozott *“... gyűjtemény nagy részét, főúri nagylelkűséggel és munificenciával a magyar nemzeti múzeum ethnographiai osztályának ajándékozta.”*²⁴ Ezek egy része jelenleg a Nemzeti Múzeumból 1947-ben kivált Néprajzi Múzeum birtokában van, egy másik része Ausztria

²³ Ez fejezet Borsos 1988 kibővített és átdolgozott változata.

²⁴ Xantus 1889: 1. Kiemelés Xantustól. Lázár István azt írja: *“(Teleki) Hatalmas, közel ezer tárgyból álló néprajzi gyűjteményét alig pár évvel utazása után 1891-ben a Néprajzi Múzeumnak adományozza.”* (Lázár 1896: 162.) Mivel Lázár könyve népszerűsítő jellegéből következően forrásait nem adja meg, nem tudható, e téves adat honnan származik. (Vö. 4. fejezet 27. jegyzet.)

múzeumait gyarapította. Teleki saját tulajdonában is maradtak tárgyak, ezek azonban sajnos a II. világháború idején eltűntek a görgényszentimrei kastélyból.²⁵

A Teleki adományozta mintegy 400 tárgyból jelenleg a múzeum leltárában 338 darab szerepel. Ezek közül az 1960-64-es revízió 53-at, az 1967-es 46-ot, az 1982-85-ös 43 tárgyat nem talált meg. Közülük 6-ot töröltek a múzeum állományából, noha 3 az 1980-as években újra előkerült. Ez a tárgymennyiség a 9430 darabból álló²⁶ afrikai anyagnak csak kis hányada, de értéke felbecsülhetetlen, hiszen egy XIX. századi felfedező úton és több, akkor még ismeretlen néptől gyűjtötték, s így a kelet-afrikai kultúra a századfordulóhoz köthető nagy átalakulása (marhavész, gyarmatosítás hatása) előtti szintjét képviseli.

Az egyes forrásokból nem állapítható meg pontosan, hogy Teleki hány tárgyat is adott át Xantus Jánosnak, az Ethnographiai Osztály örének. Maga Xantus, aki az ajándékozást a Nemzet 1889. július 20-i számában köszöni meg, közel 400 tárgyról ír és ebből 358-at összesítve fel is sorol. A Fővárosi Lapok nevű újság másnap, az ajándékozásról beszámolva már 392 tárgyat említ.²⁷ A Budapesti Közlöny nem hivatalos része a Magyar Nemzeti Múzeum 1889. évi június havi kimutatásában a IV. Néprajzi Osztályról szóló részben ugyanennyit ír.²⁸ A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában több jegyzék is található, amelyek a gyűjteménnyel foglalkoznak. Ezek a számszerű adatokat tovább variálják.

A *Teleki Gyűjtemény (afrikai) nemzetiségi katalógusa*²⁹ összesen 410 tárgyról ír, de ha összeadjuk az egyes tételeket csak 407 tárgyat találunk. A katalógus végén tárgyak szerinti összegzés is van, itt viszont már csak 372 darabot említenek. (Főleg a fegyverek száma fogyatkozott meg.) 42 tárgy mellett található a "cserére adható" megjegyzés. Ennek ellenére a tárgyak végső összegzése se nem $410 - 42 = 368$, se nem $407 - 42 = 365$, se nem $372 - 42 = 330$, hanem 357. Hogy ezt a számot minek alapján számították ki, a jegyzék nem magyarázza meg.

²⁵ Erdélyi 1977: 68.

²⁶ Hoffmann 1990: 10.

²⁷ Teleki 1889b: 1464. Ecsedy Csaba szerint Teleki csaknem ezer tárgyat hozott haza a Néprajzi Múzeum számára. Ha figyelembe is vesszük, hogy ebből néhány tárgy saját tulajdonában maradhatott, akkor is valószínűtlenül magas ez a szám (Ecsedy 1982:237.).

²⁸ Budapesti Közlöny 1889. 167. szám (júl. 30.) 3.

²⁹ Adattári száma 10/889.

Gróf Teleki Samu afrikai gyűjteményének jegyzéke mind eredetiben, mind gépirásos másolatban megtalálható.³⁰ A tárgyak végösszege mindkettőn 410, amelyből “Bécsnek adatott 56, még visszatartandó 24, marad a leltár számára 330” darab. Ugyanakkor a jegyzék eredetijén 49, a másolaton 47 tárgy mellett szerepel a “Bécs” jelzés és az eredetin 29, a másolaton 28 helyen még a “doublet” (másodpéldány) jelzés is. Az eredeti jegyzékben a 248 és 305 szám között összeadási tévedés van (az oldal összege valójában csak 303), de a következő oldalon elkövetett ellenkező előjelű tévedés miatt helyes lesz az egyenleg.

A Béccsel való csere lebonyolításáról is maradt fenn anyag; a bécsi Természettudományi Múzeumból egy bizonyos Heger úr levelezett Xantussal ez ügyben.³¹ Végül is eszerint se nem 70, se nem 56, se nem 49, se nem 47, se nem 42, hanem 51 tárgyat cseréltek el 1889. december 18-án, s később még egyet.³² Így végül az eredeti gyűjteményből 23 fegyver, 20 ékszer, 4 edény, 4 eszköz és 1 ruha került Bécsbe, de ezen a listán olyan tárgyak is szerepelnek, amelyek az eredeti jegyzékben egyáltalán nem.³³ A bécsi Természettudományi Múzeum leltárkönyve a listával nem minden részletében egyezik.³⁴ Ott a leltárba Dr. M. Haberland úr³⁵ 102 leltári

³⁰ Adattári száma 1/1890, pontos címe: “Gróf Teleki Samu ōNaga által 1889/90 telén déli és délkeleti (sic!) Afrikában gyűjtött s a N. N. Muzeum Ethnographiai osztályának ajándékozott népismeit és egyéb tárgyak jegyzéke.” Eltekintve a furcsa fogalmazástól, mely szerint mintha Teleki 1889-90-ben járt volna Afrikában úgy tűnik, hogy az ajándékozás csak mintegy fél évvel a Nemzetben közzétett Xantus-cikk után történt meg. Ennek a feltételezésnek viszont ellentmond az, hogy az anyag leltározására 1889 októberében, a Béccsel való csere lebonyolítására 1889 decemberében került sor.

³¹ Adattári száma 15/889. Herr Heger, K. K. Naturhistorisches Hofmuseum Anthropologisch-Ethnographische Abteilung.

³² A csere lebonyolítása jegyzékének adattári száma: 8/891. Ellentétként a Nemzeti Múzeum új-guineai, hátsó-indiai és dél-amerikai tárgyakat kapott.

³³ Például egy-egy kilimandzsári és kikuju dohánycsomag (pénz), egy kamba amulett és mellék, illetve három resiát amulett.

³⁴ Ethnographische Gegenstände am Ost-Afrika. 1889. gesammelt von K. u. K. Linienschiff-Lieutenant R. v. Höhnel auf dessen Expedition nach Afrika mit dem Grafen Teleki. Vom Nationalmuseum im Budapest im Tausch erhalten. (Kiemelések az eredetiben.) Érdemes felfigyelni, hogy az expedíció osztrák (német) kisajátítása már itt megkezdődött: a tárgyakat Höhnel gyűjtötte, a Teleki gróffal való afrikai expedíción, noha mint rögtön utána írják: e tárgyakat a budapesti nemzeti Múzeumtól kapták, csereként. A leltárkönyv fénymásolatát

számon 105 tárgyat vett, amelyek az eredeti jegyzékben 42 tételszámon szerepelnek.³⁶ Ha azonban a magyar jegyzékek rendszerét próbáljuk erre a tárgyhalmazra is alkalmazni, akkor a bécsi leltárkönyvben is 52 tételt találunk.³⁷ Ezek pedig a tárgycsoportokat illetően szinte megegyeznek a magyarországi jegyzékkel (csak 20 helyett 22 ékszer, illetve 4 helyett 2 eszközt találunk). Az egyes tárgyak, illetve az azokat használó népek azonban már igen eltérnek a két jegyzékben (elsősorban a kikuju anyag növekedett, pl. három maszai fegyver (két kard és egy íj), vagy 7 kamba ékszer átkerült a kikujukhoz). A tárgyak „népváltásának” az lehet az oka, hogy e területen az egyes népek technikai kultúrája számos vonatkozásában hasonló, s emiatt könnyen összekeverhető volt, az egy tárgycsoporton belüli átrendeződés pedig annak köszönhető, hogy a magyar, illetve osztrák leltározók más-más szempontok alapján jellemezték a tárgyakat.³⁸

E sok tévedés és bizonytalanság miatt az összesített anyagot tartalmazó eredeti jegyzék nép- és tárgynevei pontosságában is kételkednünk kell, az újabb másolatok, átírások, leltárkönyvek, leírókartonok megbízhatóságáról nem is szólva. Pontos adatokat tehát valószínűleg már sohasem tudunk meg az eredeti gyűjtemény tárgy- és népmegoszlásáról. Végeredményben $410-52=358$, illetve $407-52=355$ tárgy maradhatott a múzeum birtokában, de az 1889 októberében írt leltárba már csak 338 tárgy került, ezek közül is kettő a többitől elkülönítve.³⁹ A hiányzó 20 illetve 17 tárgy hollétéről nem találtam adatot.⁴⁰

Sárkány Mihály bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani.

³⁵ A jegyzéket a Xantusszal tárgyaló F. Heger láttamozta.

³⁶ 1-1 számon van leltározva 2 kikuju és 1 kilimandzsári kard és tokjaik. A leltárban külön számot kapott 1 kamba puzdra és 27 nyílvevő, 1 kikuju puzdra és 18 nyílvevő, valamint 6 szinte azonos maszai mellédísz.

³⁷ Összevonva a kamba és kikuju puzdrákat a nyílvevőkkel, és a 6 maszai mellédísz egy mellédíszként véve.

³⁸ A táblázatokban a **b** (Bécsbe) rubrikában ; jel után külön szám jelzi a bécsi leltárkönyvben levő darabszámot, ha az az átadási jegyzéktől eltér.

³⁹ A tárgyak 58. törzskönyvi számon 2973-3308. illetve 3979-3980. leltári számot kaptak. Valójában ez a 338 tárgy 341 darab, mert 2 db turkana szemkaparó, 2 db turkana nyakék, valamint 2 db maszaj majombőr lábpánt 1-1 leltári szám alatt szerepel. Emiatt lehet az eredeti jegyzékekben is 407, illetve 410 tárgy.

⁴⁰ Ez nemcsak számszerűen, hanem a tárgytípusokat illetően is bizonytalan szám, hiszen a jegyzék – bécsi anyag = leltárkönyv egyenlet a fegyverek

Az 1990-es évek végéig a gyűjtemény túlnyomó többségéről készült leírókarton.⁴¹ A legtöbbet (és a legalaposabbakat) Vajda László készítette 1952 és 1956 között, illetve Ecsedy Csaba a hetvenes években. Rajtuk kívül foglalkozott még néhány tárggyal Csalog Zsolt (1966), (Füssi) Nagy Géza (1967), Molnár Mária (1974)⁴², Agüero Irma (1975, 1981), Forrai Ibolya (1981), Fejős Zoltán (1981), Vidacs Bea (1983), Kodolányi János (1986) és Kerecsi Ágnes (1988) is. A gyűjtemény tárgyai közül néhányal 1976. augusztus-szeptemberében egy Teleki Sámuel kiállítás keretében ismerkedhetett meg a közönség, sok pedig beépült a Néprajzi Múzeum állandó kiállításába.⁴³ A gyűjteményt tudományos munkák is hasznosították, a Néprajzi Múzeum pajzsgyűjteményére alapozott cikkében Vajda László dolgozta fel a Teleki adományozta resiát (geleba) pajzsokat.⁴⁴ Kelet-Afrika művészetéről írt munkájában pedig Sárkány Mihály (1981) használta fel a gyűjtemény anyagát.

Az egyes tárgyak származási helyeként a leltározott anyagon 16, a nemzetiségi katalógusban⁴⁵ 15 meghatározás szerepel.⁴⁶ Zanzibár szigete csak a leltárkönyvben szerepel, de innen származónak csupán egyetlen tárgyat, egy lándzsát tartanak, s azt is kérdőjelesen. Összesen 11 meghatározás népnév, a többi földrajzi név, azt a vidéket jelöli, ahol a

---

esetében -24 db hiányt, az ékszereknél viszont +7 többletet mutat ki (ruhák: -1; edények: 0; eszközök: +3).

⁴¹ 1998-ban a nyilvántartásban 45 kartont nem találtam, de az Afrika-gyűjteményben levő kartonok között ezek közül néhány megtalálható.

⁴² A Molnár Mária által készített leírókartonok némelyikén a tárgy beszerzése rubrikában tévedésből a „Rochlitz ajándéka” kitétel szerepel.

⁴³ Összesen 34 tárgyat állítottak ki, amelyek túlnyomó többsége maszai, illetve kikuju ékszer vagy fegyver, valamint néhány érdekesség: kamba kalapács (ltsz. 3092), maszai kolomp (ltsz. 3218) stb.

⁴⁴ Vajda 1954: 216-221.

⁴⁵ Lásd a 4. fejezet 29. jegyzetét.

⁴⁶ A továbbiakban a hivatkozás nélküli elemzés könyv végén található táblázatokra támaszkodik, a pontos, számszerű adatok is innen olvashatók ki. A visszakereshetőség és a későbbi felhasználhatóság érdekében a táblázatban megtartottam a leltárkönyv és a nemzetiségi katalógus eredeti elnevezéseit még akkor is, amikor azok láthatóan pontatlanok vagy tévesek, (külön szerepel például a nyakék és a nyakékesség, illetve a „burnótszelence” egyáltalán nem szelence alakú.) A tárgyak részletesebb feldolgozása és elemzése külön tanulmányt igényel.

tárgyakat gyűjtötték. Ilyen például Zanzibáron kívül az Abessyna vagy a több tárgynál szereplő általános Kelet-Afrika megjelölés. A Kilimanjaro elnevezés is sok esetben előfordul, ezek valószínűleg a nagy tűzhányó lábánál élő csaga, taveta, esetleg kvafi törzs tárgyai. A Meru meghatározás nem a Kenya vulkántól északra élő népet⁴⁷ (akik között Telekiék nem jártak), hanem a Meru-tűzhányót, pontosabban a környékén élő csaga népcsoportot jelenti, hiszen Höhnel is Wameru néven ír róluk.⁴⁸ A 11 népnév közül az Ukambani megjelölés valójában szintén földrajzi név, de népnévből képzett, azt jelenti: a kambák országában.⁴⁹ A leltárkönyvben 13 tárgy szerepel az elgina név alatt, míg a nemzetiségi katalógusban mindössze 1 tárgy. E név valószínűleg az elgume (a turkanák másik neve⁵⁰) elferdítése és a leltárkönyvíró figyelmetlenségének köszönhető, mintahogy az is, hogy a jegyzékben összevontan szereplő „turkanák és szukok országa” kategóriából a szukokat rendre elhagyta és csak turkanát írt.⁵¹ A többi nyolc név ma is élő törzsek elnevezése: csaga, kaffa, kikuju, maszai, ndorobo, rendile, resiat, szomáli.⁵² Sok esetben egy-egy néptől csak

⁴⁷ Fedders-Salvadori 1979: 129-133.

⁴⁸ Höhnel 1890b: 22.

⁴⁹ Hildebrandt 1878: 347. A szuahéli nyelvben a népnévhez tartozó u- prefixum jelöli az adott nép által lakott vidéket, míg a -ni ún. lokális suffixum, csak állítmánnyal együtt használható helyrag. (Füssi Nagy G. szóbeli közlése)

⁵⁰ Höhnel 1892b: 581., Murdock 1959: 330., bár Gulliver-Gulliver (1953: 9-10.) szerint ma már a teszo népre tevődött át az eredetileg a turkanákra használt maszai „Il-kuume” elnevezés.

⁵¹ Valószínűleg az elginaként leltározott anyag a jegyzékben nem turkanaként, hanem resiatként szerepelt, mert e két népnévhez tartozó anyagot összehasonlítva látható, hogy azon resiat tárgyak száma, amelyeknél az elgina név a leltárban megjelenik, a katalógushoz képest a leltárban lecsökken (pl. csuklókés támadásra vagy strucctojáshéj ékszer).

⁵² A resiat népnév kivétel is lehet. Elképzelhető, hogy ez csak egy klánnév volt és a resiatok beolvadtak más népcsoportba (Sárkány Mihály szóbeli feltevése). Haberland és Straube nemzetiségi térképén (1979: 114.) a Rudolf-tó északi részén (ahol a Teleki-expedíció szerint a resiatok élnek) a geleba nép neve szerepel. A szövegben a geleba mellett szinonimaként a „Dasanic” név olvasható (Haberland-Straube 1979: 97.). Murdock (1959: 200.) szerint a „Reshiat”, „Geleba” és „Dathanaic” ugyanazt a népet jelöli. Itt szeretném megjegyezni azt is, hogy a Budapesti Közlönyben megjelent kimutatás 17 országot sorol fel, amelyek azonban nagyjából népnevek. Érdekes, hogy a szöveg megkülönbözteti őket aszerint, hogy az onnan való tárgyakat a gróf „maga gyűjtötte” vagy „szerezte”. Ez utóbbiak közé tartozó „országokból”

egyetlen tárgy származik⁵³ (kaffa, ndorobo, rendile, valamint elgina illetve Abessyna, Meru és (Zanzibár)), vagy alig 10-20 a számuk (szomáli,⁵⁴ illetve Kelet-Afrika és Ukambani). Az eredeti anyagban a Kilimanjaro + csaga, a resiat, valamint a turkana + szuk tárgyak egyaránt kb. 40 tételt tesznek ki. A legtöbb tárgyat a maszaiktól (91) és a kikujuktól (127) szerezték be: az egész gyűjtemény csaknem egyharmada a kikujuktól származik.

Nem véletlen, hogy Höhnel is legrészletesebben ezekről a törzsekről (kamba, kikuju, maszai, resiat, szuk (pokot), turkana) ír. Azokat a népeket ismerték meg a legjobban és azoktól gyűjtötték a legtöbb tárgyat, ahol a karaván a leghosszabb ideig tartózkodott (kivétel a csagák és taveták). A Teleki-expedíció azonban jóval több néppel került kapcsolatba és Höhnel is

---

(Kaffa Doi, Meru, Vanderobbe, Abyssinia) a nemzetiségi katalógus szerint csak egy-egy tárgy való, a „Kandilé” névvel másutt nem találkozunk. (Talán a rendile név elferdítése lehet, ez a név ugyanis a közleményben nem szerepel.) A „maga gyűjtött” tárgyak felsorolásában még külön szerepel a Szuk, Turkana és Elgine név. A nemzetiségi katalógusból már ismert többi név (Kikuju, Kilimondjare, Massai, Szomáli, Ukambani, Reschiat, Chaga) mellett fölbukkan két további népnév (Buma, Dongiro), amely másutt már nem fordul elő. Valószínű, hogy ez még csak az első, hevenyészett felsorolása volt a Teleki-gyűjteménynek, s a gróf és Xantus később pontosította a tárgyak származási helyét.

⁵³ Az idézett számszerű adatokat illetően a nemzetiségi katalógusban szereplő 407 tárgyat vettem figyelembe, mert noha a leltározott anyag számában és néhol arányaiban is más, Telekiék eredeti gyűjtését ez képviseli. A nemzetiségi katalógus készítésekor hiányzó 3 tárgy az arányokat nemigen befolyásolja. A legtöbb kategória esetében a leltározott anyag (338 db) a nemzetiségi katalógushoz (407 db) képest arányosan csökkent, kivéve természetesen az elgina-resiát névcseré miatt e két anyagot. A tárgytipusok közül a ruhák és eszközök száma lényegesen nem változott, a fegyverek száma erőteljesen (30%-kal), az edények és ékszerek száma kisebb mértékben (10%-kal) csökkent. A Teleki-gyűjteménnyel foglalkozó korábbi cikk (Borsos 1988) a leltározott anyagot veszi figyelembe, mivel az a Néprajzi Múzeum jelenleg is meglévő Teleki-anyagáról szól.

⁵⁴ A szomáli törzset Höhnel nem írja le a tudományos beszámolóban. A gyűjtemény szomáli tárgyait (ezek túlnyomó része fegyver vagy edény) valószínűleg a karavánt kísérő szomáli aszkariktól, esetleg a harari kiránduláson szerezték be. Az ez utóbbi úton megismert népekről Höhnel nem tartotta feladatának, hogy beszámoljon, arról nem is beszélve, hogy a szomálikat Burton az *A Pastoral Democracy* című munkájában már behatóan ismertette (lásd erről Burton 1966: 64.).

jóval többről számolt be, mint amennyinek tárgyi anyaga végül a gyűjteménybe került. Ezek a tárgyak is jól jelzik azonban a kelet-afrikai történelem azon sajátos vonását, hogy a terület kulturális változatossága ellenére az egyes népek tárgyi kultúrája bizonyos konvergenciát mutat.

Kelet-Afrika mai néprajzi képét az ősi (elsősorban a kusita, valamint a később eltűnt busman) elemeken kívül az I. évezredben Tanganyika irányába menő, majd a part menti és a Kilimandzsáró környéki másodlagos központokból a II. évezred első felében végbement, észak fele tartó bantu expanzió, az ugyanakkor a Nílus mentétől dél felé irányuló nilóta vándorlás, valamint a Rudolf- (Turkana-) tó melléki őshazából, hullámokban, de elsősorban a XV. (nandi) és a XVII-XIX. században (maszai) fölerősödő nilo-hamita terjeszkedés alakította ki.⁵⁵ Mindez a bantu földművelő és a nilóta, hamita (kusita) állattartó gazdálkodás állandó harcához, versenyéhez vezetett, sőt az egyes gazdasági típusokon (az állattartókon illetve a földművelőkön) belül is voltak vetélkedések. Kelet-Afrikára a nagy gazdasági különbségek mellett az egységes haditechnika is jellemző volt, az állandó konfliktusok miatt az egész területen egyforma dárdák, pajzsok, kardok, harci ruhák alakultak ki.⁵⁶ A két eltérő gazdasági típus közti cserekereskedelem is közelítette egymáshoz a népeket, a pásztornépeknél megjelentek a földművelők által készített eszközök, illetve a földművelő bantuk átvették az állattartók díszítőelemeit (pl. maszai minták jelentek meg a tavetai pajzsokon⁵⁷).

A Teleki-gyűjtemény tudományos feldolgozása a Nemzet cikkén (Xantus 1889) kívül nem történt meg, noha Xantus ígéretet tett rá, bár talán arra is gondolt, hogy e munkát nem lenne illendő Höhnél előtt és helyett elvégezni.⁵⁸ Xantus, leírva az érintett népeket, életmódjukat és főképp — a szerinte borzalomkeltés céljából kifejlesztett — harci ruhákat, fegyvereket, megállapítja a kelet-afrikai népek anyagi kultúrájának viszonylagos szegénységét. Emiatt a Teleki-gyűjtemény legnagyobb értékének sokféleségét tartja: "... valóban meglepő miként a gróf annyi változatosságot tudott összeszerezni éppen Afrikában."⁵⁹ Ebben a megállapításban van ugyan igazság, de nem azért, mert az afrikai népek

⁵⁵ Huntingford 1963: 84-92.

⁵⁶ Baumann-Thurnwald-Westermann 1940: 208.

⁵⁷ Vajda 1951: 155-156.

⁵⁸ "Addig is, míg tán tüzetesen hozzászólhatok a gyűjtemény egyes csoportjainak ismertetéséhez, le akarom róni hálérzetemet..." (Xantus 1889: 1.).

⁵⁹ Xantus 1889: 1. Kiemelés Xantustól.

anyagi kultúrája szegényes, hanem azért, mert egy felfedező utazáson nem nyíltak alkalom módszeres tárggyűjtésre. Az összeszedett anyag a földművelő társadalom teljes tárggyűjtését nem tartalmazhatja, s a vándorlásuk miatt tárgyi anyagban szegényebb pásztortársadalmak legjellegzetesebb tárgyai sem mind jelenhetnek meg, hisz ezek beszerzéséhez jóval hosszabb ideig kellene az adott néppel együtt élni. A kollektívban óhatatlanul a legkönnyebben beszerezhető személyes tárgyak dominálnak: a gyűjtemény 38 %-a (155 db) fegyver és több mint harmada (139 db) ékszer, a maradék 28 % ruhanemű, edény és különféle használati eszköz. E tárggyűjtés azonban önmagán belül valóban igen változatos.

A fentiek ellenére a tárgyak bizonyos mértékig jellemzőek azokra a népekre, akiktől gyűjtötték. A Kilimandzsáró csapadékos, termékeny déli lejtőin élő csaga nép már Telekiék korában is intenzív földműveléssel, istállózó állattartással és fejlett kézműiparral rendelkezett. Nem csoda, hogy a gyűjtemény csaga és Kilimanjaro anyagának több mint fele edény vagy eszköz.

A Kelet-afrikai-árokrendszer mentén élő marhatartó maszai kulturális hatása sokkal nagyobb, mint területi elterjedésük, egyrészt, mert marharabló vállalkozásaikon messze elkalandoztak, és emiatt távolabbi népeknél is "divat" volt a maszai öltözet és mintázat,⁶⁰ másrészt mert a belső háborúkban legyőzött maszai népcsoportok beleolvadtak a környező népekbe. A Teleki-anyagban főleg fegyverekkel, ékszerekkel, bőrruhákkal és a legváltozatosabb, a marhatartást (kolomp), saját piperéjüket (ülőke) és a szállítást (zsákok) szolgáló eszközökkel szerepelnek. A gyűjtemény ruháinak kétharmada maszai. A kések kivételével szinte mindenfajta fegyver (kard, lándzsa, pajzs, buzogány és "szemkaparó" (egy támadó célú kisebbfajta fegyver), sőt az öregek íja és nyila is) megtalálható a maszai anyagban. A fegyverek közül a struccollból készült harci fejdísz különösen érdekes. Az ékszerek már kevésbé változatosak, az edényeket pedig már csupán egyetlen víztartó kobak képviseli. Bár a maszai tárgyi kultúrája a földművelőkéhez képest szegényes, az, hogy például a tejjgazdaság eszköztára hiányzik, jelzi a gyűjtés aránytalanságát.

A Kilimandzsárótól északra, a mai Kenya délkeleti részén élő földművelő kambák között az expedíció nem sok időt töltött, tehát az itt beszerzett tárgyakat főleg az embereknél levő holmik jelentették: fegyverek, ékszerek, burnóttartó, ülőke és érdekességképpen két szakáll- és bajusztépő csipesz.

Az expedíció számára nagy nehézséget okozott a harcias kikujuk földjén való átkelés. Valószínűleg ezért is került be olyan sok (talán

⁶⁰ Lásd a 4. fejezet 56. jegyzetét.

hadizsákmányként szerzett) harci eszköz a gyűjteménybe. Az összes fegyver csaknem 40 %-a a kikujuktól származik, bár ez az arány nem sokkal nagyobb, mint a teljes kikuju anyag aránya a gyűjteményben. Érdekes módon nincs se edény, se ruhadarab, ezzel szemben rengeteg ékszerre, valamint változatos eszközökre bukkanhatunk az anyagban. Ez utóbbiak (csákánykapa, harapófogó, kalapács) már utalnak arra, hogy a több ősi bantu nép keveredéséből kialakult törzs már letelepült, intenzív földművelést folytat és fejlett kézműiparral rendelkezik.

A vadász-gyűjtőgető ndorobóktól mindössze egyetlen — elefántvadász — lándzsa van a gyűjteményben, de erről mind Xantus, mind Höhnel megemlékezik.⁶¹

A Rudolf-tó északi sarkában fölkeresett resiatokat, valamint a tó déli és közép-nyugati partjai körül élő turkanákat és a még délebbre élő szukokat (pokotokat) egyaránt főleg ékszerek, fegyverek és burnóttartók képviselik. Ezenkívül vannak a gyűjteményben resiat fejtámaszok (amelyekről szintén ír Höhnel⁶²) valamint két — valószínűleg inkább turkana, mint szuk (pokot)⁶³ — szeméremtakaró.

A tótól keletre vándorló tevés nomád rendiléktől csupán egyetlen tárgy, egy vizet át nem eresztő tömlő származik, amelyet, mint Höhnel megemlíti, egy elhagyatott lakóhelyen találtak.⁶⁴

A néprajzi beszámolóban részletesebben leírt törzsek közül a taveta, kahe, kvafi és burkenedzsi (szamburu) nép egyetlen tárgya sem szerepel a gyűjteményben.⁶⁵

Noha a látott népek tárgyi kultúráját a gyűjtemény csak igen hiányosan reprezentálja, ez az anyag mégis felbecsülhetetlen jelentőségű, mert az európai behatolás előtti kulturális szintet képviseli. Ezt legjobban a gyorsan változó divattárgyak, az ékszerek viszonylagos eredetisége mutatja. Az európai gyöngy még csak korlátozott jelentőségű, az ékszerek csaknem hatvan százaléka gyöngy nélkül készült.

⁶¹ Xantus 1889: 1., Höhnel 1890b: 31.

⁶² Höhnel 1890b: 39.

⁶³ A könyvben a Lémagori lánya című képen szereplő turkana nő visel ilyen (Höhnel 1892b: 736.).

⁶⁴ Höhnel 1890b: 38.

⁶⁵ Lehetséges természetesen, hogy a Kilimajaro név alatt leírt 11 és beleltározott 14 tárgy egy része nem csaga, hanem taveta, kahe vagy kvafi anyag. (Vö. 3. fejezet 95. jegyzet.)

4.3. Közép- és Kelet-Afrika felfedezőinek néprajzi munkássága

A Teleki-expedíció néprajzi eredményeinek értékeléséhez célszerűnek tűnik, hogy Höhnel néprajzi beszámolóját nemcsak a velük azonos területet bejárt, és azonos népeket leírt utazók munkáival vessük össze, hanem a Szaharától délre eső területet feltáró leghíresebb felfedezők leírásaival is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiakkal csak módszertan és tudományos alaposság tekintetében készíthető összehasonlítás, az egyes népek konkrét leírását illetően nem. Ezt az összevetést azért is érdemes elvégezni, mert így a Teleki-expedíció néprajzi munkásságát szélesebb összefüggésben és a korabeli Afrika legnevezetesebb utazóival összehasonlítva értékelhetjük.

Afrika déli és középső területeinek talán legalaposabb, de mindenképpen leghíresebb kutatója a skót orvos-misszionárius

DAVID LIVINGSTONE (1813-1873)

volt, akinek néprajzi munkásságáról a kulturális antropológia történetével foglalkozó szakemberek is elismeréssel emlékeznek meg.⁶⁶ Életének második felét majdnem megszakítás nélkül Afrikában töltötte, s ez idő alatt nemcsak a kontinens negyedik legnagyobb folyója, a Zambézi teljes vízrendszerét és a Kongó felső folyásának hidrográfiai viszonyait térképezte föl, hanem öt kisebb és nagyobb tavat is felfedezett.⁶⁷ Ő volt az első tudományosan fölkészült kutató, aki nyugat-kelet irányban átszelte a kontinenst.⁶⁸ Nagy céljait azonban (a Nílus forrásvidékének feltárását, valamint a a Nílus és a Kongó vízrendszerének elhatárolását) már nem tudta véghezvinni. Utazásairól három könyv számol be, de ezek közül az utolsót már halála után állították össze, naplói alapján.

Egy felfedező utazás naplójában már az is forrásértékű, ha az utazó bármilyen apró adatot följegyez a látott népek életéről, kultúrájáról. Livingstone azonban már első könyvében (1861 [1857]) is jóval többet adott ennél: az újonnan feltárt vidékek állat,⁶⁹ növény- és

⁶⁶ Penniman 1952: 90.

⁶⁷ Ezek: Ngami-, Shirwa-, Bangweulu- és Mweru-tó, valamint a kontinens harmadik legnagyobb tava, a Nyasza.

⁶⁸ Lásd erről az 1. fejezet 8. jegyzetét.

⁶⁹ Ez a leírás is bizonyítja, hogy egyes értékes állatok mértéktelen pusztítása nem kizárólag a fehér ember megjelenéséhez kötődik. Livingstone szerint már ekkor, amikor rajta kívül még nem sok fehér ember vadászgatott Afrikában, az elefántcsontkereskedelem okozta túlhajtott elefántvadászat miatt erősen csökkent

természetföldrajzi leírásán kívül a látott népekről is sokoldalúan számolt be. Ezek azonban nem rendszeresen felépített ismertetések, csak azokról a jelenségekről szólt, amelyek valami oknál fogva felhívták a figyelmét. Leírásai nem elkülönülten, hanem az expedíció történetébe ágyazottan jelennek meg. Mivel a helyiek között sok időt töltött és velük beszélni is tudott, olyan nehezebben megfigyelhető kulturális jelenségekről is beszámolt, amilyenekről Höhnelnak nem, vagy csak közvetve lehetett tudomása.⁷⁰ Könyve lapjain Livingstone sokat foglalkozott térítői tevékenységével és ehhez kapcsolódva a helyiek vallásos képzetével,⁷¹ betegségeivel és azok orvoslásával.⁷² A bibliafordítás miatt figyelt nyelvük megismerésére is. Sokat írt személyes ismerőseiről, kevesebbet saját utazásáról. Könyveit gyakran rajzokkal is kiegészítette.⁷³ Hosszan értekezett a bőrszín és a környezet összefüggéseiről, megállapítva, hogy a páratartalom és a napsugárzás erősségének növekedése egyaránt sötétít, ezért — bár a törzsek vándorlása miatt a kép módosulhat — a száraz fennsíkon élők világosabbak, mint a nedves tengerpartok lakói.⁷⁴ A látott népek külsejét, testalkatát, ékszereit, hajviseletét és gazdálkodását szinte minden esetben ismertette. Az afrikaiakról szeretettel, néhol szánakozással írt.⁷⁵

Livingstone második nagyjelentőségű utazásának legfontosabb eredményét nem az új területek bejárása vagy a Nyasza és a Shirwa-tó felfedezése jelentette, hanem a Zambézi vízrendszerének részletes feltárása. Livingstone ezen az úton fő feladatának a földrajzi térképezést tekintette.⁷⁶

---

a vadállomány (Livingstone 1861: 371.). (Vö. Höhnel leírását az óriási állatállományról Höhnel 1984/2: 63-64. és Höhnel 1926: 135-145.).

⁷⁰ Pl. A makololo törzs tagjai hogyan döntenek fontos ügyekben (Livingstone 1861: 125.); rotsze (lozi) legenda az öntözés elterjedéséről (147.); gyermekek és szülők viszonya a lunda és csuana törzsben (211.); stb.

⁷¹ Livingstone 1861: 17., 107.

⁷² Livingstone 1861: 85-88.

⁷³ Kvana törzs csapdás vadászata (Livingstone 1861: 19.), marimba (hangszer) és játékos (200.).

⁷⁴ Livingstone 1861: 229., 256. lásd ezen kívül még Livingstone 1865: 310., és 2. fejezet 9. jegyzet.

⁷⁵ Nagy sajnálattal írta le például a kenderszívástól megnyomorodott tokákat (Livingstone 1861: 348.).

⁷⁶ Livingstone 1865: vii.

Kísérői, dr. John Kirk (1832-1922), illetve Charles Livingstone (1821-1873)⁷⁷ segítségével azonban a botanika, zoológia, meteorológia, illetve a néprajz és nyelvészet terén is eredményes gyűjtést végezhetett.⁷⁸ Az erről az útról kiadott könyv (Livingstone 1865) is rendelkezik az előző minden erényével, bár kevesebb a tárgyi néprajzi leírás, ezeket azonban hasznosan egészíti ki a nagyszámú, néhol fénykép után készült rajz.⁷⁹ A népleírásokat Livingstone itt is a főszövegbe szőtte bele. Mivel egy-egy vidéken, egy-egy népnél többször is megfordultak, e leírások kissé csapongóak. Jellegetes témái (a térítés és ennek lehetőségei,⁸⁰ a helyiek vallásos képzelei,⁸¹ a betegségek,⁸² a bőrszín és az élőhely kapcsolata⁸³) mellett gyakorta írt az emberek külső megjelenéséről⁸⁴ és tevékenységéről (földművelés, kézművesség stb)⁸⁵ is. Könyvében nagy teret szentelt az érdekességeknek,⁸⁶ az afrikaiak viselkedésének, jellemének⁸⁷ és élete egyik fő munkájának, a rabszolgaság elleni küzdelemnek.⁸⁸ Összehasonlításokat is végzett, pl. a

⁷⁷ A könyvből nem derül ki, hogy volt-e köztük rokonsági viszony, s ha igen, milyen fokú. Ők egymást személytelenül, dr. Livingstone és Charles Livingstone néven emlegetik. Charles valójában David Livingstone testvére volt (Stanley 1889: xviii.).

⁷⁸ Livingstone 1865: 10-11., 13.

⁷⁹ Livingstone 1865: vii.

⁸⁰ Erről külön alfejezet szól a könyv végén (Livingstone 1865: 570-574.).

⁸¹ Természetesen ő is a primitív egyistenhit jeleit keresi. Szerinte bálványimádás nincs, ha fétisük nem teljesíti kívánságukat, nem hisznek többé benne. Úgy véli, a Speke és Grant által leírt, az emberérettel szembeni közöny kivétel lehet, az ő tapasztalatai szerint az afrikaiak feleslegesen nem kegyetlenkednek (Livingstone 1865: 520-523.).

⁸² Livingstone 1865: 119.

⁸³ Livingstone 1865: 310.

⁸⁴ A néger típus leírásánál mellőz minden tudományos nevezéktant, inkább megérzései alapján írja le őket: például fejformájuk Julius Caesarra emlékezteti őt (Livingstone 1865: 501.).

⁸⁵ Livingstone 1865: 112-113., 499-500.

⁸⁶ Istenítélet méregpohárral (Livingstone 1865: 120.) történet egy oroszláná vált emberről (160.) az afrikaiak csillagnevei (176.).

⁸⁷ Livingstone 1865: 109., 287.

⁸⁸ Livingstone 1865: 353., 391.

Chia-tó parti halkosarak a skót felföld hasonló eszközeire emlékeztették.⁸⁹ Könyve végén, külön fejezetben Afrika gazdasági lehetőségeit, a rabszolgakereskedelem visszaszorításának eshetőségét, illetve a földrész lakóinak fizikai antropológiáját fejtegette.⁹⁰ Végeredményben Livingstone Höhnelhez képest talán kevésbé rendszeres, de részleteiben jóval alaposabb, adatgazdagabb és magával ragadóbb leírást adott Afrika általa megismert népeiről.

Livingstone több könyvet nem adott ki. Utolsó útjairól készült naplót Horace Waller rendezte sajtó alá (Livingstone 1880). A naplószerűnek meghagyott feljegyzéseket Waller Livingstone leveleiből vett idézetekkel és saját kommentárjaival egészítette ki. A naplószerűség miatt e könyvben összefüggő néprajzi részek nincsenek, csak néprajzi jellegű jegyzetek az utazások során tapasztaltakról. A Tóköz (a XX. század végén kétes hírnevet szerzett) népeit pár szóban ő írta le először.⁹¹ A második kötetben egyre kevesebb a néprajzi feljegyzés. A naplóíró 1873. április 29-én hunyt el, az általa felfedezett Bangweulu-tó partján.

A Nílus forrásvidékének feltárása négy angol felfedező (Burton, Speke, Grant és Baker) kutatásainak köszönhető. Livingstone éppen a Zambézi folyását térképezte, amikor a már zarándokként Mekkában és Medinában is járt

RICHARD BURTON (1821-1890)

első lépéseit tette Afrikában és az akkor még európai szem nem látta Hararba utazott.⁹² Később Speke társaságában Szomáliában kutatott, majd egy későbbi közös útjukon a Tanganyika-tavat is felfedezték.⁹³ Burton kiáltó ellentéte volt a puritán Livingstone-nak: extravagáns, afrikai ruhában jár, gyűjti szokásaikat, nyelvüket, vallásukat és nemi életük titkait, még a pedarasztja szokásokat is, (őt is homoszexuálisnak tartják,) ugyanakkor 29 nyelvet tanult meg és utazásairól negyven könyvet írt. Harari könyve is filozofikus, humoros útleírás, de gyakran zavaros, tárgyról tárgyra ugráló fejtegetésekbe bonyolódik.⁹⁴ Noha természetesen ő is (mint mindegyik — bármilyen szándékú vagy alkatú — felfedező utazó) politikai szempontból a

⁸⁹ Livingstone 1865: 509.

⁹⁰ Livingstone 1865: 585-604.

⁹¹ Livingstone 1880/2: 175.

⁹² Vagy ha látta is európai utazó, nem tért vissza, hogy beszámoljon róla (Burton 1966: 1.).

⁹³ Lásd 14. oldal

⁹⁴ Burton 1966: 3-4.

gyarmatosítás előkészítője volt, azt is világosan látta, hogy “semmi sem veszélyesebb, mint a bennszülöttek közti erőegyensúlyt bármi módon befolyásolni.”⁹⁵

Az *A Pastoral Democracy* (1861) című könyve a szomáliak (meglehetősen bő jegyzetanyaggal kísért) ismertetése, amely a szomáli szakértő I. M. Lewis véleménye szerint “továbbra is az északi szomáli társadalom legjobb általános leírása”.⁹⁶ Útleírás formájában közreadott munkájában az általános ismertetés mellett történelmi fejtegetésekkel, néprajzi adalékokkal is fűszerezve rögtönzött versfordításokat, a rossz idő esetén hallgatott meséket is közöl.⁹⁷ A szomáli társadalomnak külön fejezetet szánt: ebben elhelyezi e népet Kelet-Afrika népei antropológiai rendszerében (abesszin (etiopid) és nigro (negrid) -hamita keveréknek, a gallák rokonának tartja őket), külső leírásukat nagy adag humorral oldja meg.⁹⁸ Többet foglalkozik törzsi karakterükkel, nyelvükkel, folklórukkal, erkölcsökkel, házasságukkal, mint tárgyi néprajzokkal; ez utóbbi a fejezetből hiányzik is, az erre vonatkozó adatokat az útleírásban, a látottak alapján rögzíti.⁹⁹ A harari nyelvről 71 oldalnyi nyelvtant és szószedetet állított össze;¹⁰⁰ harari tanulmányait azóta is “alapvetőnek” tartja az afrikánisztika tudománya.¹⁰¹ Höhnélhez képest tehát Burton sokkal elmélyültebb mind az antropológiában, mind a nyelvészetben, s tárgyi megfigyelései is alaposabbak, bár kevésbé rendszeresek. A két utat persze nehéz összevetni, Burton expedíciója kisebb területre terjedt ki és könyve is csak egy törzs leírására koncentrált, könnyebben nyílt tehát alkalma részletes megfigyelésekre is.

⁹⁵ “Nothing is more dangerous than to influence in any way the savage balance of power...” (Burton 1966: 32.)

⁹⁶ (This book) ...remains the best general description of the northern Somali society.” (Burton 1966: 32.)

⁹⁷ Pl. Burton 1966: 66-67.

⁹⁸ Burton 1966: 85-97.

⁹⁹ Pl. állataik (Burton 1966: 119.) vagy lakóhelyük (133-134.).

¹⁰⁰ Burton 1966: 289-361., melyből 2 oldal általános összefoglaló.

¹⁰¹ “...in the study of Harari (...) his essay was the most substantial. (...) Within the history of the study of Harari Burton's name has an honoured place,...” (Edward Ullendorff, professor of the Ethiopian Studies at the University of London, jegyzete (Burton 1966: 290).)

JOHN HANNING SPEKE (1829-1864)

Granttal közös utazásáról kiadott könyvében a Zanzibártól a Nílus mentén levő Gondokoroig terjedő utat írta le.¹⁰² Speke katona, emiatt kevésbé értett a néprajzhoz, mint Burton, az ő szakterülete a térképészet és a csillagászati helymeghatározás volt.¹⁰³ Ennek ellenére könyve bevezetőjében részletesen szólt az általa bejárt vidéken lakó népekről, ám meglehetősen lekezelő módon és felületesen általánosítva, a helyi viszonyok iránt nem sok megértést mutatva.¹⁰⁴ E fejezetben általános és részletes leírás helyett főleg azokról a jelenségekről írt, amelyek útja során nagy nehézséget okoztak neki, a despota főnökökről,¹⁰⁵ az utazóban legfőbb vetélytársukat látó varázslókról,¹⁰⁶ a gyáva, buta és megalkuvó nguana hordárokról.¹⁰⁷ A különböző néptörzsek közt csak külsőségekben látott különbséget (tetoválás, fogkiütés, ruházkodás), fizikai alkatukban nem: a hasonlóságot a rabszolgakereskedelem, a vándorlások és a

¹⁰² Lásd a 15. oldalt. Erről az útról Grant is írt könyvet (*A Walk Across Africa, or Domestic Scenes from my Nile Journey*, Edinborough-London 1864.).

¹⁰³ "Whilst I undertook the history and ethnography, the languages and the peculiarity of the people, to captain Speke fell the arduous task of delineating an exact topography and of laying down our positions by astronomical observations..." — mondta Burton, amikor 1859-ben megkapta a Royal Geographical Society aranyérmét (Speke idézi szavait in Speke 1906: 17.).

¹⁰⁴ Már a fejezet címe is erre utal: Fauna, mely cím alatt nem az állatvilágot, hanem a helyi lakosokat érti (Speke 1906: 4-15.), de sorjázhatjuk az idézeteket is: "In the same way as all animals whether wild or tame require a guide to lead their flocks, so do the negroes find necessary to have chiefs over their villages and little communities who are referees on all domestic and political questions." (Speke 1906: 4.) "(The king) contents himself with drinking, singing, and dancing like a baboon..." (Speke 1906: 8.). Hozzáállása szinte ellenszenvezőbb, mint a keménysége miatt gyakran kárhóztatott Stanley-é: "(a zanzibáriak) ...az ember minden jellegző tulajdonságában a föld felületén bárhol előforduló bármely színű és fajtájú emberekkel egy vonalon állnak." (Stanley 1883/1: 31.) "...they are in short equal to any other race or colour on the face of the globe, in all attributes of manhood" (Stanley 1890: 30.). Persze, Stanley is csak a zanzibáriakról vélekedik így, a belső területek egyes népeiről már nem ilyen jó a véleménye. (Lásd 98. oldal.)

¹⁰⁵ Speke 1906: 4-5., 8.

¹⁰⁶ Speke 1906: 7-8.

¹⁰⁷ Speke 1906: 12.

vegyesházasságok okozta vérkeveredéssel magyarázta.¹⁰⁸ Útleírása első felében minden fejezet elején az adott vidék lakosságáról rövid összefoglalót közölt (természeti földrajz, a nép karaktere és külső leírása, településeik); Ugandában, ahol hosszabb időt töltött, a rendszeres népleírásokat több, de kevésbé rendszeres megfigyelés rögzítése váltotta fel. Ezek mindig az utazás eseményeihez kapcsolódtak és a korabeli olvasó figyelmét leginkább megragadó érdekességekre koncentráltak.¹⁰⁹ Tudományos szempontból könyvében talán legfontosabb a „Wahuma királyság” történetéről, azaz a Tóköz-problémáról szóló fejezet, amelyben (lényegében helyesen) az uralkodó osztályt sémi-hámi eredetű galla (azaz etiopid) bevándorlóként határozta meg.¹¹⁰ A továbbiakban azonban újra főleg csak az őt ért élményeket, udvari ceremóniákat, táncokat, elmesélt történeteket írta le,¹¹¹ míg máshol néha megdöbbentő nyelvészeti összehasonlításokba is bocsátkozott.¹¹² Speke leírásaihoz képest tehát Höhnél munkája tárgyilagosabb és jóval rendszeresebb, tudományos értéke is nagyobb. Speke beszámolóját csak helyzeti előnye avatja értékessé, az, hogy először ő számolt be a néprajzi szempontból rendkívül érdekes Tóközről.

Speke és Grant Gondokoróban találkozott az ellenkező irányból érkező európaiakkal találkozott.

SAMUEL WHITE BAKER (1827-1893)

felesége, a magyar Sass Flóra társaságában a Kék-Níluson tett útja után a Fehér-Nílus mentén utazott felfelé, és a Nílus forrásvidéke feltárásában Speke munkáját az Albert (Mwutanzi)-tó felfedezésével és a Viktória-Nílus be- és kiömlési helyének meghatározásával egészítette ki.¹¹³ Könyve magyar kiadásának előszavában Vécsey Zoltán őt az afrikai lakosság élete és szokásai különösen élesszemű megfigyelőjének nevezte.¹¹⁴ Ő maga azt tartotta fontosnak, hogy elsősorban tényeket írjon le,

¹⁰⁸ Speke 1906: 6.

¹⁰⁹ Pl. a primitív monoteizmus, illetve keresztény hatások: az amarákat bizonyos imádkozó mozdulataik miatt egyesek kereszténynek tartották, holott se Isten-, se lélekképzetük nincsen. (Speke 1906: 191.)

¹¹⁰ Speke 1906: 201-215.

¹¹¹ Pl. Speke 1906: 234., 345., 447.

¹¹² A gani törzs nyelve őt a tibeti tatárokéra emlékeztette (Speke 1906: 451.).

¹¹³ Lásd a 15. oldalt.

¹¹⁴ Baker 1974: 18.

az elméleti fejtegetéseket kerülni fogja.¹¹⁵ Szerinte, ha egy etnológus végigköveti azt, amit leírt, vagy megvilágosodnak benne az összefüggések, vagy még jobban összezavarodik.¹¹⁶ Mindvégig esküdt ellensége volt a rabszolgatartásnak, erről gyakran írt is munkájában, hisz rabszolgakereskedők kényszerű társaságában utazott.¹¹⁷ A látott népekről általában csak a külső megfigyelő által látott jegyeket rögzítette (külső megjelenés, települések, házak), szokásaikból csak annyit mutatott be, amennyit tiszteletükre — pl. táncokban — előadtak.¹¹⁸ A meglátogatott népek nyelvéről csak elnagyolt csoportosítást adott.¹¹⁹ Néhol eszközeikről vagy fegyvereikről is írt,¹²⁰ de szokásaikról csak egy-két könnyen megfigyelhető érdekességet: hogyan köszönnek, hogyan hajtják el a moszkítókat stb.¹²¹ Csak a latuka halottkultuszt írta le részletesebben, mert abban a szertartásban, hogy a halottakat elporladásuk után exhumálják és a csontokat egy edényben külön temetőhelyre viszik, lélekképzet nyomait vélte fölfedezni. A latuka főnökkel való beszélgetése mindazonáltal e sejtéseket nem erősítette meg.¹²² Könyve végén sajnálattal állapította meg, hogy mivel a “benszülötteknek nincs szájhagyománya” és “nem ismerik történelmüket” sem, nehezen magyarázhatók meg a Nílus mentén megfigyelt nyelvi és fizikai antropológiai különbségek.¹²³

¹¹⁵ Baker 1974: 26. Charles New angol misszionárius azt tartotta Baker legfőbb erényének, hogy nem alkotott ítéletet, csak azt írta le, amit látott, hallott. New emiatt Bakert nagyobbra tartotta, mint Krapfot, Burtont vagy Livingstone-t és megjegyezte, hogy saját munkájában maga is erre törekedett (New 1971: 16.).

¹¹⁶ Baker 1974: 26-27.

¹¹⁷ Baker 1974: 19., 27., 35-42. Élete második afrikai vállalkozása során, 1869-73-ban, mint Szudán egyenlítői területeinek főkormányzója is elsősorban a rabszolgaság eltörlésén fáradozott — kevés sikerrel, noha kiváló segítőtársra talált feleségében, akit 1859-ben, az Al-Dunánál, az akkor török fennhatóság alatt levő Vidinben szintén rabszolgaságból váltott ki. (Krizsán 1987: 13., 25-31.)

¹¹⁸ pl. obo tánc: Baker 1974: 154.

¹¹⁹ A madi nyelvcsoport a madi, latuka és bari nyelvekből áll. (Vö. Murdock 1959: 330.)

¹²⁰ Pl. bari mérgezett nyilak (Baker 1974: 66.), obo korsók és pipák (153.), Albert-tó melletti halászeszközök (234.).

¹²¹ Dinka törzsről (Baker 1974: 58.), sir törzsről (61.).

¹²² Baker 1974: 114., 127-128.

¹²³ Baker 1974: 339.

Bakerék nemcsak Speke-vel és Granttal, hanem egy másik női felfedezővel is találkoztak.

ALEXINE TINNÉ (1839-1869)

ráadásul nem is férjével, hanem anyjával és nagynénjével együtt utazott. Útjukról

THEODOR VON HEUGLIN (1824-1876)

számolt be a jól ismert Petermann's Geographische Mittheilungen hasábjain. Ez a közlemény nemcsak több etnológiai utalást, hanem a bongo és a dzsur törzs részletes és rendszeres ismertetését is tartalmazza. Az ékszerek, a ruházat és a használati tárgyak általános leírásán kívül Heuglin az étkezési, feleségvásárlási szokásokat és a helyiek karakterét is bemutatta.¹²⁴ A cikk függelékeként a Nílus nyugati mellékfolyói mentén élő népeket határolta el egymástól antropológiai és nyelvi különbségek alapján.¹²⁵

Baker és Heuglin néprajzi leírását Höhnelével összevetve megállapíthatjuk, hogy bár mindhárman elsősorban külső megfigyelések alapján írtak, és Heuglin rendszerességben, Baker pedig mélységében a másik fölé nőtt, Höhnel — igaz, 25 évvel később — kettejüknél rendszeresebb, átfogóbb és némely területen alaposabb néprajzi feltárást végzett.

A Nílus forrásvidékének megismeréséhez szorosan kapcsolódott a Nílus és a Kongó vízrendszere elhatárolásának problémája. A Nílus és a Kongó vízválasztója környékén, illetve az Uele folyó mentén két német, Schweinfurth és Junker végzett igen alapos munkát. Schweinfurth tábora egy alkalommal leégett és odaveszett minden feljegyzése, csak a már korábban előreküldött gyűjteménye maradt meg. Junker éppen fordítva járt, feljegyzései helyett előreküldött gyűjteménye veszett el.¹²⁶

GEORG AUGUST SCHWEINFURTH (1836-1925)

1868-71 között járta be ezt a vidéket. Sok korabeli Afrika-utazótól eltérően feladatának nem a minél nagyobb terület minél gyorsabb megismerését, hanem az alapos, elemző tudományos munkát tekintette. Elveszett feljegyzései ellenére is sokoldalúan adatolt, ma is fontos forrásmunkának számít¹²⁷ könyve tekintélyes hányada néprajz. Teljes

¹²⁴ Heuglin 1865: 5-8.

¹²⁵ Heuglin 1865: 30-31.

¹²⁶ Hassert 1941: 128-129.

¹²⁷ Lásd pl. Murdock könyve 28. és 29. fejezetének bibliográfiáját (Murdock 1959: 230., 237.).

fejezeteket szentelt egy-egy nép ismertetésének,¹²⁸ de számos egyéb törzset is részletekbe menően jellemezett.¹²⁹ A lakóterület, a fizikai antropológia, a gazdaság, az ipar, az élelemszerzés, az étkezés, a házak, a településszerkezet, az eszközkészlet, a művészetek, az ének-zene-tánc, a testtorzítás, a társadalmi viszonyok, a játékok, szokások, erkölcsök, a gyógyítás, a vallás és a nyelv leírása segítségével átfogó képet alkot az adott vidéken lakókról. Emellett összehasonlító elemzésekre is vállalkozott,¹³⁰ és könyve botanikai leírásokban vagy geológiai elemzésekben sem szűkölködik.¹³¹ Mindezeket számos részletgazdag és alapos megfigyelésről tanúskodó rajz teszi az olvasó számára még élvezetesebbé. Ezt a tudományos szintet, ami a hosszú ideig tartó alapos terepmunkának köszönhető, Höhnel természetesen nem éri el.

Az 1875-86 között ugyanezen a területen járt balti német

WILHELM JUNKER (1840-1892)

sokat tanult elődjétől, három kötetes munkájának számos illusztrációja is Schweinfurth könyvéből származik. A rengeteg egyéb kép és rajz külön érdekessége, hogy sok közülük fénykép után készült.¹³² Ennek ellenére Junker néprajzi leírásai kevésbé rendszeresek és átfogóak, bár a vizsgált népek között összehasonlításokat is végez. Noha néhány népről ő is hosszú leírásokat közöl,¹³³ és sokat ír a helyiek általános kultúrszintjéről, főképp elterjedésüket, lakóhelyüket, vándorlásukat írja le, a tárgyi néprajzi megfigyelés kevesebb. Sokszor utal mások (elsősorban Schweinfurth, valamint Emin, Casati és Gordon) munkájára, tevékenységére, kutatására.¹³⁴ A mangbattu (ma: mangbetu) törzs vezetőinek esetében még

¹²⁸ Pl. bango törzs (Schweinfurth 1878: 94-124.), niam-njam törzs (ma: zande) (224-248.), mombutu törzs (276-303.), valószínűleg ő bizonyította először a törpe termetű pigmeus törzs (304-323.) létezését (Schweinfurth: 1878: 304.).

¹²⁹ Pl. silluk törzs (Schweinfurth 1878: 11-15.) vagy dinka törzs (39-51.).

¹³⁰ Pl. a sillukok és szomszédaik (Schweinfurth 1878: 13.), a dinkák és más népek (39.) stb.

¹³¹ A vizsgált terület növényföldrajzi felosztása (Schweinfurth 1878: 180.), Közép-Afrika geológiai felépítése (Schweinfurth 1878: 193-194.).

¹³² Lásd erről Borsos 1990b: 319.

¹³³ Pl. mangbetu nép (Junker 1890: 303-313.), ami ugyanaz, mint a mombutu nép (Schweinfurth 1878: 276-303.) (lásd Murdock 1959: 227.).

¹³⁴ Pl. Schweinfurth-ra (Junker 1891: 138.), tőle számos képet is átvesz (285., 332., 370., 371.), Eminre (1891: 339.), Casatira (1891: 41-455.), Gordonra (1889b: 564.) stb.

leszármazási táblázatokat is közöl.¹³⁵ Legjobban a népek történelme izgatja és tudományos eredményeinek külön megjelent összefoglalójában főként erre koncentrálna. Ez a mű nem a (könyvében egyszer már közölt) szokásos népleírásokat tartalmazza, hanem az itt lakó népek pontos területi-történelmi elhatárolását, amelyet antropológiai vagy nyelvi ismertetés csak néhol követ.¹³⁶ Vizsgálódásának hosszabb időtartama és egy területre koncentráltsága miatt természetesen az inkább "átutazó" Höhnel alaposabb és a történelmi kérdések aprólékos feltárását illetően vele sem versenyezhet, bár a néprajzi részletezésben nincs szégyenkezni valója.¹³⁷

E két német kutató nem vizsgálta a Kongó futását. E kérdés felderítése más utazókra várt. Livingstone ugyan eljutott egy Nyangwe nevezetű kereskedővárosba, az ott Lualabának nevezett Kongó partjára, de ő e folyót a Nílus felső folyásának tartotta. Az az ember, aki ennek lehetetlenségét bebizonyította, éppen az a

VERNEY LOVETT CAMERON (1844-1897)

volt,¹³⁸ aki — Stanleyhez hasonlóan — szintén Livingstone felkutatására indult Afrikába, de már csak a nagy kutató holttestét szállító bennszülöttekkel találkozott. Ennek ellenére továbbment és a Tanganyika-tó déli felét körbejárva kiderítette, hogy e tó nem a Nílus, hanem a Lualaba-Kongó felé rendelkezik lefolyással (ez az időszakos Lukuga). Miután a Lualabán nem sikerült végighajóznia, Nyangwéből a Zambézi és Kongó vízváltóján keresztül Benguelába gyalogolt. E három év öt hónapos útról kiadott könyvében azt a célt tűzte maga elé, hogy — a kalandos útleírást

---

¹³⁵ Junker 1891: 142. Az afrikai népek történelemszemléletének hiányát illetően vö. Baker 1974: 339.

¹³⁶ Junker 1889a: 29-38. Az egész tanulmány mindössze 10 %-a foglalkozik néprajzi kérdésekkel, a többi orográfiai, hidrográfiai és térképészeti munkáit ismerteti.

¹³⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy Höhnel a tudományos beszámolóban az útikönyvhöz képest legfeljebb csak rendszeresebb és részletesebb néprajzi leírást ad, lényegében azonban ugyanazt írja; ezzel szemben Junker a két különböző munkában nem ismétli önmagát.

¹³⁸ Cameron megállapította, hogy a Lualaba Nyangwénél 550 m tengerszintfeletti magasságban van, míg a Nílus legészakibb forrása, az Albert-tó 619 méteren. Azt is megállapítja, hogy a Lualaba ötször nagyobb vízhozamú, mint a Nílus Gondokorónál (Cameron 1877/2: 9-10. A pontos számadatokat nem ő írja, hanem a mai térképekről olvasható le. Hasonló eredményt de más számadatokat (530 m, ill. 660 m) közöl (Cholnoky é. n.: 28.). Tehát a Lualaba nem tekinthető a Nílus forrásának.

visszafogva — elsősorban követői számára pontos leírást adjon a megtett útról, a tájról, az afrikaiak életéről, szokásairól.¹³⁹ E feladatnak a katonatiszt Cameron meg is felelt, gondosan, bár nem rendszeresen mindent igyekezett följegyezni, amit látott és átélt. Ez legtöbbször kimerült a lakosok külső leírásában (ruházat, tetoválás, ékszerek, fegyverek), amelyet gyakran kiegészített eszközeik, gazdaságuk, településeik, házaik bemutatásával. Mindezekről könyvében rajzokat is láthatunk.¹⁴⁰ Az európai számára érdekes szokások tárgyalását ő sem kerülte meg.¹⁴¹ A rabszolgakereskedelem is gyakori témája volt, könyve végén külön is foglalkozott ezzel.¹⁴² Könyve függelékében a rua (nála: kirua) nyelvből szöszedetet és mondatokat is közölt.¹⁴³

A Kongó déli medencéjének feltárásában, több utazásával fontos szerepet játszott a halála után Németország legnagyobb "afrikaijának" nevezett¹⁴⁴

HERMANN VON WISSMANN (1853-1905).

Ő elsősorban katona (és sportember) volt, ennek megfelelően a tudományos kutatás és földolgozás munkásságában erősen háttérbe szorult. Könyveit az élménybeszámoló¹⁴⁵ és a német nemzeti öntudat jellemzi,¹⁴⁶ s élete második felében mint a német gyarmati politika egyik jelentős személyisége működött. Ami néprajzi adatot írásaiban találunk, az az úti

¹³⁹ Cameron 1877/1: V-VI.

¹⁴⁰ Pl. uhinai kunyhó leírása és rajza (Cameron 1877/1: 297-298.), mauhuémai halászó nők leírása és rajza (Cameron 1877/1: 311.) stb.

¹⁴¹ A rossz esőcsináló büntetése (Cameron 1877/1: 100.), az afrikaiak famászó művészete (1877/1: 301.), az urua főnök háreme (1877/2: 59-60.).

¹⁴² Az Afrika jövőjével foglalkozó fejezetben az egyébirányú kereskedelem fejlesztésének, illetve a rabszolgakereskedelem eltörlésének szükségességéről ír (Cameron 1877/2: 273-289.).

¹⁴³ Cameron 1877/1: 299-310.

¹⁴⁴ Lásd Becker, A. - Perbrandt, C. V.: *Wissmann, Deutschland's grösste Afrikaner*, Berlin 1907.

¹⁴⁵ Gyorsan papírra veti útiélményeit, mielőtt új munkára kellene mennie Afrikába (pl. a parti felkelés leverésére), emiatt az olvasó ne várjon tudományosan átdolgozott könyvet, csak élményei és kalandjai egyszerű leírását. ("Aus diesen Grund bitte ich an dies Buch nicht die Anforderungen wie an ein wissenschaftlich durcharbeitetes Reisewerk zu stellen, sondern als eine schlichte Erzählung meiner Erlebnisse und Beobachtungen hinzunehmen.") (Wissmann 1890: III.).

¹⁴⁶ Wissmann 1885: v. Lásd még 1. fejezet 8. jegyzet.

élményekhez kötődik¹⁴⁷ és ezeken alapul a silange törzsről írt fejezet is a függelékben.¹⁴⁸ Második (csak a Kongó-medence déli részére tett útjáról három társával közösen írt könyvében is csupán az útleírásokhoz kötődő ismertetésekre akadunk, még a néprajzot ígérő fejezetben is.¹⁴⁹ Első útjának vezetője, az ügyvéd dr. Paul Pogge (1834-1884) megfigyelései sokkal alaposabbak.¹⁵⁰ Cameron és Wissmann, e két katonatiszt munkáját a tengerésztiszt Höhnellel összevetve megállapítható, hogy Teleki kísérőjének leírásai Cameronénál is részletesebbek és rendszeresebbek is, Wissmann beszámolóinál pedig egyértelműen színvonalasabbak.

Afrika felfedezéstörténetének vitathatatlanul legsikeresebb alakja

HENRY MORTON STANLEY (1841-1904).

Livingstone felkutatásával megalapozta hírnevét, majd híres hároméves expedíciójával Zanzibártól az Atlanti-óceánig utazott és végighajózva a Lualaba-Kongón megállapította annak pontos futását. Megjelentetett könyvei egy rámenős újságíró bestsellerjei, amelyek ugyan leírásaikkal forrásértékűek, de hangnembük, rendszerük, fejtegetéseik a tudományos mértéket alig ütik meg,¹⁵¹ noha, saját bevallása szerint a (va)gandákkal “folytatott szabad közlekedés folytán, mint látszott, általában megkedveltek és sok mindenféléről nyertem kellő felvilágosítást úgy, hogy az ily úton szerzett anyaggal akár két vaskos kötetet tudnék tele írni.”¹⁵² Az afrikaiakról hol vállveregető szeretettel,¹⁵³ hol megvetőleg, irónikusan,

¹⁴⁷ Pl. tva (batua) pigemusok leírása (Wissmann 1890: 128-130.).

¹⁴⁸ Wissmann 1890: 242-254.

¹⁴⁹ Das Volk der Beluba und die Anlage von Luluaberg (Wissmann et al. 1891: 148-173.).

¹⁵⁰ Pogge közvetlenül az út után meghalt, ezért az ő feljegyzéseit is Wissmann adta ki könyve II. részében: 1-2. fejezet: Pogge jelentése a Német Afrika Társaságnak (Wissmann 1885: 308-357.). Pogge már korábban nevet szerzett magának Lundában végzett kutatásaival. (Lásd Pogge, Paul: *Im Reiche des Muata Jamwo. Tagebuch meiner im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung Äquatorial-Afrikas in die Lunda Staaten unternommenen Reise. Beiträge zur Entdeckungsgeschichte Afrikas* 3. 1880. Berlin: Reimer.)

¹⁵¹ Különösen jó példa erre első könyve (Stanley 1889), amely néhány néprajzi tárgyú rajzon kívül (95., 215., 290.) alig tartalmaz néprajzi adatot.

¹⁵² Stanley 1883/1: 229. “By this freer converse with them I became, it seemed, an universal favourite, and obtained information sufficient to fill two octavo volumes.” (Stanley 1890: 132.)

¹⁵³ A zanzibári négereket “őszinte szeretetre és ragaszkodásra képeseknek tartom (...) kellő bánásmód mellett jó, engedelmes szolgálkává idomíthatók...”

évődve írta,¹⁵⁴ noha azon igyekezett, hogy az afrikaiakkal “a lehető legtökéletesebb kölcsönös bizalom jöjjön létre.”¹⁵⁵ Kérdés, hogy elfogultsága miatt rasszistának tekinthető-e, hiszen lényegében elismeri a fehér és fekete “fajta” azonosságát Uhombo általa “förtelmesnek” tartott lakóit illetően is, bár ehhez hozzáteszi: “csupán a hosszabb tapasztalatokon alapuló jó ízlés- és ítéletben, a nyelvi kifejezés változatosságában és erejében, az erkölcsi világban, s az összes intellectuális téren múljuk őket lényegesen felül.”¹⁵⁶ Emiatt úgy véli, a fehéreknek erkölcsi fölényüket meg is kell őrizni felettük.¹⁵⁷ A három évi őserdei vándorlás után látott első európaiakról sincs azonban jó véleménye.¹⁵⁸

Az afrikai törzsek rajzokkal is kísért leírásai azonban mindenképpen fontos adalékok a helyiek ismeretéhez — noha csak Ugandáról és az ottani társadalmi viszonyokról ír részletesebben.¹⁵⁹ A Kongón lefelé hajóztában 32 csatát vívott — a harcosok díszei, testfestései, fegyverei megörökítették.¹⁶⁰ Akárcsak Livingstone-ra vagy Cameronra, őrá is hatnak

(Stanley 1883/1: 31.). “I find them capable of great love and affection, (...) I know too, that they can be made good, obedient servants.” (Stanley 1890: 30.)

¹⁵⁴ Uhombo lakói külső alkatát illetően “összefoglalva elég jellemző, ha azt mondom 'förtelmes!'”. (Stanley 1883/2: 95.). “I ejaculated “fearful!” as the sum total of what I might with propriety say, and what indeed is sufficiently descriptive.” (Stanley 1890: 374.)

¹⁵⁵ Stanley 1883/1: 229. “...perfect confidence might be established between us.” (Stanley 1890: 132.) Meglehetősen meg van elégedve magával: “Az arabok és vangvanáknál mindenkor igen jó hírben állottam. Nem feledték még el (...) hogy a bőkezűség és szívélyesség embertársaim iránt legjellegzőbb tulajdonságaim közé tartoznak (Stanley 1883/1: 39.). “I have had a very good reputation among Arabs and Wangwana, they have not forgotten (...) that liberality and kindness to my men were my special characteristics.” (Stanley 1890: 35.) A fordító láthatóan kissé szabadon kezelte a szöveget, Stanley ugyanis nem általában embertársairól, hanem csak saját embereiről ír!

¹⁵⁶ Stanley 1883/2: 93. “Only in taste and judgement, based upon longer experience, in the power of expression, in morals and intellectual culture are we superior.” (Stanley 1890: 373.) A magyar fordító ezt a részt is kissé szabadon kezelte, így Stanley szándéka ellenére kissé irónikus hangulatot áraszt a szöveg.

¹⁵⁷ Például azzal, hogy nem járnak meztláb (Stanley 1883/2: 397.).

¹⁵⁸ Stanley 1883/2: 509.

¹⁵⁹ Stanley 1883/2: 450-485.

¹⁶⁰ Pl. Stanley 1883/2: 274.

az afrikaiak jellegzetes fejdíszei,¹⁶¹ s egyes esetekben a falvakat, lakóhelyeket, a gazdaságot is részletezi.¹⁶² A könyvében megjelent sok, de szeszélyesen összehalmozott néprajzi tényhez és adathoz Stanley századunk közepén felfedezett és kiadott naplói lényegében semmi újat nem adnak.¹⁶³

Harmadik expedícióján, amit a Mahdi felkelés által szorongatott equatoriai főkormányzó, Emin pasa megmentésére vezetett (1887-1889) még kevesebbet foglalkozik a néprajzzal. Bár most két külön fejezetet is szentel egy-egy terület lakosainak¹⁶⁴ itt is megmarad a felületes összehasonlításoknál, a külső leírásnál és az érdekességek felsorolásánál. Ír a pigemusokról is, de jóval kevesebbet és érdektelenebbet, mint majd 20 évvel korábban Schweinfurth.¹⁶⁵ Leírásában erős a publicisztikai hevület, inkább érdekfeszítő és szemléletes, mint pontos és tárgyyszerű.¹⁶⁶ A jóval szenvtelenebb, rendszeresebb és alaposabb Höhnél beszámolója tudományos szempontból értékesebb, Stanley munkássága helyzeti előnye miatt fontos: számos korábban még nem ismert népről adott hírt, elsősorban a Kongó mentén.¹⁶⁷

EMIN PASA (1840-1892)

sok adattal gazdagított Afrika néprajzi irodalmát, bár önmaga nem írt könyvet. Az ő munkássága Dél-Szudán és Uganda alapos megismerésében

¹⁶¹ Pl. Stanely 1883/1: 73.

¹⁶² Regea lakásbelső (Stanely 1883/2: 153.), nyák (vanyák) halászata a Kongón (Stanely 1883/2: 267.).

¹⁶³ Stanely 1961.

¹⁶⁴ A közép-afrikai nagyerdő című fejezetben (Stanley 1891/2: 90-135.) csak egy rész szól az esőerdő lakóiról (Stanley 1891/2: 119-133.). A füves puszták népeiről külön fejezet számol be (Stanley 1891/2: 500-522.).

¹⁶⁵ Stanley 1891/2: 55-56., illetve az esőerdő lakói között (Stanely 1891/2: 123-127.). A pigmeusokat parazitáknak tartja, akik a földművelőkön élőködnek, egy kis húsért, prémért szabad bejárást kapnak a kertekbe. Mivel jóval járatosabbak a vadászatban, a fegyverek kezelésében, a földművelők háborúit eldönthetik azzal, melyik oldalra állnak (Stanley 1891/2: 126.).

¹⁶⁶ Jó példa erre Stanley 1891/2: 500-506.

¹⁶⁷ Stanley külön könyvben (1893.) jelentette meg azokat a történeteket, amelyeket kísérői meséltek esténként a tábortűz mellett. A 17 éves afrikai tartózkodása alatt gyűjtött mesék gyöngyszemeit igyekszik hűen tolmácsolni. E történetek többsége (mint a legtöbb afrikai mese) állatmese: főként eredetmagyarázó meséket olvashatunk. A gyűjteményben összesen 19 történet szerepel.

és nem nagy területek földrajzi feltárásában jelentős. Miután Stanley kivitte a partvidékre, 1890-ben újra visszatért Afrika belsejébe, ahol két évvel később megölték. Kísérője,

FRANZ STUHLMANN (1863-1928)

azonban már hamarabb visszatért a partvidékre és útjuk tapasztalatait hatalmas, egész Kelet-Közép-Afrikát leíró könyvben dolgozta fel. Noha Stuhlmann a tudományos munkát az idő rövidségére hivatkozva nem tekinti még lezártnak,¹⁶⁸ könyve így is rendkívül terjedelmes: 900 sűrűn nyomtatott nagyméretű oldal. Annak ellenére, hogy Stuhlmann zoológus volt, és úgy gondolta, hogy az etnológiai kutatás nem az utazóknak, hanem a már meghódított területeket uraló gyarmati tisztviselőknek való feladat,¹⁶⁹ számos fejezet szinte kizárólag néprajzi leírás: a többi fejezetben levő hosszabb-rövidebb népleíró anyaggal együtt a roppant mű csaknem harmada néprajzi tárgyú.¹⁷⁰ Valamennyi fejezet igyekszik mind a teljes néptörténetet, mind a szellemi és tárgyi néprajzot is megörökíteni.¹⁷¹ Emin több éves terepi tapasztalatait és Stuhlmann tudományos képzettségéből eredő alaposágát Höhnel természetesen nem tudja felülmúlni, de abból a századból más sem. Nem véletlenül lett Stuhlmann könyve máig az Afrika-

¹⁶⁸ Stuhlmann 1894: V.

¹⁶⁹ Stuhlmann 1894: V.

¹⁷⁰ A főbb néprajzi fejezetek, melyek közül kettőt Emin készített (XXII. és XXXII.), a következők:

- III. fejezet: Wadoek (doék) (33-39.)
- VI. Unyamwezik (nyamvezik) (73-99.)
- X. Uganda lakói és története (170-216.)
- XI. Karagwe (237-242.)
- XVIII. Wawirák (virák) (377-394.)
- XX. Pigmeusok (436-476.)
- XXII. Lurok (Emin) (492-529.)
- XXIII. Lenduk (530-541.)
- XXIX. Bahibák (hibák) (710-726.)
- XXXII. Latukák (Emin) (774-802.)

¹⁷¹ Egy átlagos fejezet körülbelül a következő pontokat tartalmazza: történet, vándorlás, kapcsolat a szomszédokkal, nyelv, fizikai antropológia, település, építkezés, gazdálkodás, halászat-vadászat, növények és háziállatok, házasság, születés, névadás, ikrek, fog- és testtorzítás, betegségek, temetés, családi élet, háztartás, étkezések, eszközök, ékszerek, ruhák, hajviselet, tetoválás, fegyverek, játék, ének-zene-tánc, hangszerek, politika, társadalmi felépítés, jog, büntetés, varázslat, szellemi élet, vallás, ipar.

kutatás alapműve.¹⁷² Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy ez a könyv nem egy felfedező út, hanem egy terület alapos feltárását célzó expedíció eredményeként született.

Közép-Afrika felfedezői közül még egy nevet kell megemlítenünk.¹⁷³

GUSTAV ADOLF VON GÖTZEN GRÓF (1866-1910)

hatolt be először Ruandába, ő fedezte föl a mai Ruanda-Zaire határon levő Virunga tűzhányókat és a Kivu-tavat. Az arisztokrata fölfedező Telekitől eltérően többet foglalkozik az expedíció tudományos eredményeivel, bár a neve alatt megjelent útibeszámoló bevezetőjében hangsúlyozza, a rövid utazási idő miatt minden néprajzi megfigyelése csak vázlatos lehet.¹⁷⁴ Ezt a könyve nem is cáfolja meg. Az expedíció eredményeinek tudományos feldolgozását (ebbe a néprajz nem tartozik bele) könyve függelékében neves német szakemberekkel végeztette el.¹⁷⁵ Szintén a fehér fennsőbbrendűség talaján áll, szerinte az afrikaiakat a kolonizáló európaiaknak kell a civilizáció helyes útjára irányítaniuk.¹⁷⁶ Götzen könyvének nagy előnye, hogy a korábbi felfedezők fénykép után készített rajzai után ő már valódi fényképeket közöl, bár ezek néprajzi értéke csekély.¹⁷⁷ Részletes néprajzi beszámolót csak az újonnan fölfedezett Ruandáról ír, ez sem tekinthető azonban stuhlmanni alaposságúnak, elsősorban országukat, történetüket, államszervezetüket, valamint a megfigyelhető külső jellemzőket (település, termesztett növények, fegyverek, ruhák, család és vallás) ismerteti.¹⁷⁸ Prittwitz, Götzen útitársa a Viktória-tóhoz tett útjáról, néprajzi adatokban talán kicsit gazdagabb beszámolót közöl, de elsősorban ő is a történet eseményeket mondja el.¹⁷⁹ Höhnel leírásai hozzájuk képest is alaposabbak.

A fentieket figyelembe véve arra a teljesen természetes megállapításra juthatunk, hogy a legalaposabb néprajzi leírásokat nem a legnevesebb

¹⁷² Lásd pl. Murdock irodalomjegyzékeit (Murdock 1959: 230., 283., 313., 341.)

¹⁷³ A Nílus egyik forráságának felfedezője, Oscar Baumann leír számos kelet-afrikai népet, elsősorban a maszaikat, ezért róla a 4.4. fejezetben lesz szó.

¹⁷⁴ Götzen 1895: V-VI.

¹⁷⁵ Götzen 1895: 359-404.

¹⁷⁶ Götzen 1895: 83.

¹⁷⁷ Pl. puffadt hasú gyerekek (Götzen 1895: 101.), szukuma hordárok (205.).

¹⁷⁸ Götzen 1895: 146-161., 187-198.

¹⁷⁹ Götzen 1895: 109-116.

földrajzi felfedezők (Stanley, Speke, Baker, Cameron), hanem a kitartó, hosszú időt Afrikában és lehetőleg egy területen töltő kutatók (Schweinfurth, Junker, Emin és Stuhlmann) között. Livingstone volt az egyetlen — noha néprajzi leírásai nem mindig rendszeresek — aki a nagy ismeretlen területek bejárását és alapos feltárását egyszerre tudta elvégezni. Telekiék is inkább előrehatoló felfedezők és nem szemlélődő kutatók voltak, s ez néprajzi eredményeik számbavételénél óhatatlanul tükröződik is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a legtöbb nagy, korábban ismeretlen területet feltáró utazó munkájához képest a Teleki-expedíció néprajzi beszámolója alaposabb és részletesebb képet közöl a bejárt (noha nem olyan nagy) terület lakosságáról.

4.4. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajzi felfedezése

Livingstone sikeres munkássága rávilágít arra a tényre, hogy az utazók előképzettsége is nagy szerepet játszik az expedíciók tudományos eredményességében. A felfedezett területek néprajzi leírásában ugyanis nem a katonák (Speke, Cameron, Wissmann) vagy a kalandorok (Stanley) hanem a természettudományokban jártas kutatók (Stuhlmann, Schweinfurth) vagy a helyi lakosokkal leginkább szót értő, leginkább törődő hittérítők jeleskedtek. Livingstone sikeressége nem véletlen, ő ugyanis egy személyben volt tudós (orvos) és misszionárius. A legalaposabb munkát Kelet-Afrika néprajzi leírásában is a hittérítők és a tudósok végezték.

Az első lépéseket egy idegen földrészen általában a keresztény hit terjesztői teszik meg. Nem volt ez másként Kelet-Afrikában sem. A XIX. század közepe táján a partvidéken, egy Rabbai Mpia nevezetű nyika faluban a német

JOHANN LUDWIG KRAPF (1810-1881)

vezetésével protestáns misszió létesült. Krapf korábban már Etiópiában is dolgozott, ahol a térítésen kívül tudományos munkát is végzett: ismeretlen etiópiai kéziratokat tanulmányozott és a galla népek körében nyelvészeti kutatásokat folytatott.¹⁸⁰ Itt hallott először egyik szolgájától az Omo folyón túl élő pigmeus népről — róluk az illető fantáziadús beszámolót is közölt.¹⁸¹ Krapf természetesen ebben a leírásban

¹⁸⁰ Krapf 1860: 30-37., Scuria 1973: 280

¹⁸¹ Krapf 1860: 43-44. A pigmeus törzs neve doko. Délnyugat-Etiópiában él ugyan doko törzs, de azok nem pigmeusok. Pigmeusokat egyébként errefelé nem találtak. (Murdock 1959: 188.)

— mint később a gallákról szólóban is¹⁸² — egy általános külső leírás után elsősorban vallási életükre koncentrált. A nyikák között alapított misszióállomáson is főleg ezzel, illetve szokásaikkal, történetükkel, nyelvükkel foglalkozott.¹⁸³ 1848 és 1855 között Krapf és missziós társa,

JOHANN REBMANN (1820-1876)

több expedíciót vezetett a földrész belsejébe. Így fedezte föl Rebmann 1848-ban a Kilimandzsárót, majd egy évvel később Krapf (nagyon távolról) a Kenyát is megpillantotta.¹⁸⁴ Útjai során szerzett tapasztalatai alapján Krapf mind a kamba, mind a maszai-kvafi törzs első leírója lett, a későbbi utazók gyakran rá alapozzák beszámolóikat.¹⁸⁵ Krapf az alapos külső leírás után főleg a szokásokról (házasság, temetés), a vallásról, a társadalom felépítéséről ír; sokat foglalkozik "karakterükkel", illetve "megtéríthetőségükkel" is.¹⁸⁶ Munkáját megkönnyítette nagyon jó nyelvkészsége: féltucat afrikai nyelvet tanult meg, és értékes nyelvészeti dolgozatokat is írt.¹⁸⁷ Társa, Rebmann már kevésbé volt tehetséges, mégis neki volt köszönhető a Kilimandzsáró lábánál élő csagak első — még hézagos és felületes — leírása, amit a későbbi utazók még lényeges vonásokban módosítottak.¹⁸⁸

Ilyen kutató volt a német

CARL CLAU VON DER DECKEN BÁRÓ (1833-1865)

és első expedíciójának tagja,

¹⁸² Krapf 1860: 60-70.

¹⁸³ Krapf 1860: 104-152., 162.

¹⁸⁴ Scurla 1973: 281-282. Noha Krapf 1849 után még egyszer járt ugyanazon a helyen, a Kenyát a párás levegő miatt többé nem látta meg újra, de valamennyi kamba és kikuju adatközlője erősítette létét (Krapf 1860: 442-443.).

¹⁸⁵ Kersten 1869: 236., Kersten 1871: 23.

¹⁸⁶ Krapf 1860: 286-298. Könyve harmadik, összefoglaló részében külön is foglalkozik a misszionáriusi munka lehetőségeivel (Krapf 1860: 394-417.).

¹⁸⁷ Nyelvészeti munkájáért 1842-ben doktori fokozatot kapott (Scurla 1973: 280.). Élete második felében, megromlott egészsége miatt hazatért Európába és itt több nyelvészeti könyvet is megjelentetett (*Vocabulary of Six East African Languages* (1860), *Dictionary of the Swahili Language* (1862)). (Scurla 1973: 283-284.) Nyika, kvafi, kamba, maszai és galla szótárt és bibliafordításokat (alkalmanként más szerzőkkel együtt) még afrikai tartózkodása alatt kiadott (Krapf 1860: 459-462.).

¹⁸⁸ Krapf 1860: 196-197. A településről, a háziiparról, a gazdaságról és a nemek közti munkamegosztásról szóló adatokat jegyzi föl.

RICHARD THORNTON (1838-1863)

angol geológus.¹⁸⁹ A hannoveri báró 1860 és 65 között több expedíciót vezetett a Nyasza, a Tana-folyó, illetve a Kilimandzsáró környékére. Noha ezek nem voltak igazán sikeres utak, nagyban hozzájárultak a földrészről alkotott ismereteink bővítéséhez. Az utazás történetét és tudományos összefoglalóját

OTTO KERSTEN (1839-1900)

természettudós, az expedíció korábbi tagja és krónikása közölte, mivel az expedíció vezetője még Afrikában tragikus véget ért, három európai társával és számos kísérőjével együtt egy szomáli támadásnak esett áldozatul.¹⁹⁰ Kersten háromkötetes művének utolsó kötete a tudományos feldolgozás, de ebben néprajzi rész nincs.¹⁹¹ A könyv fejezeteiben viszont néhány más nép megemlézése mellett a kamba, maszai és csaga törzsek alapos leírását olvashatjuk, az előbbieket esetében főleg Krapf nyomdokain.¹⁹² A megjelenés, a ruházat, az ékszerek, azaz a tárgyi néprajz mellett Kersten is nagy teret szentelt a szokások és a vallás ismertetésének. A csagákról szóló, Decken és Thornton beszámolójára alapozott részben a föld- és államszervezetet illetően jóval több adatot közölt, mint Rebmann, de csak egyetlen csaga állam (Kilema) lakóinak külséjéről, ékszereiről szólt részletesen. Nyilvánvalóan ő is a legfeltűnőbb dolgokat rögzítette, a csaga király hatalmi szervezetét és az intenzív, öntözéses-istállózó mezőgazdaságot.¹⁹³ Ezzel szemben a kambák és a maszaik ismertetése nem több Krapf ismétlésénél.¹⁹⁴ Leírásában nem logikai rend szerint haladt, a maszaik esetében például a harcosok csoportját két helyen is tárgyalta, először mint a főnök vezette hadcsapatot, másodsor mint a

¹⁸⁹ Kersten 1869: 270.

¹⁹⁰ Decken 1866: 66-72. Kersten 1871: 336-337. A támadáskor, 1865. október 1-én Trenn (festő) és Kanter (hajógépész) halt meg, Decken és társa, dr. Linck (1839-1865) orvos valamikor a következő napokban bekövetkező halálát csak később derítették ki az expedíció életben maradt résztvevői (Richard Brenner és Gottlob Theodor Kinzelbach) (Kersten 1871: 402.).

¹⁹¹ A főbb részek: zoológia, botanika, geológia, meteorológia, helyzetmeghatározások, nyelvészet, történelem. Ez utóbbi négy Kersten műve, a többit felkért szaktudósok írták.

¹⁹² Lásd 4. fejezet 185. jegyzete.

¹⁹³ Kersten 1869: 270-274.

¹⁹⁴ Kersten 1869: 235-236., Kersten 1871: 23-26.

korcsoportrendszer tagját.¹⁹⁵ A taveták esetében megmaradt egy nagyon részletes, de csak a külsőre, ékszerekre, fegyverekre korlátozódó leírásánál.¹⁹⁶ Azt a tényt, hogy az expedíció a néprajzi megfigyeléseknek kisebb jelentőséget tulajdonított, jelzi az is, hogy nemcsak Kersten könyvének harmadik kötete, hanem a tudományos eredményeket összefoglaló cikk¹⁹⁷ és a korábbi közlemények sem tartalmazznak néprajzi részleteket.¹⁹⁸

A von der Decken expedíció egyik tagja,

RICHARD BRENNER (1833-1874)

megmenekült a szomáli támadáskor¹⁹⁹ és 1867-68-ban a gallák által lakott területeken járt. Útjáról írt cikkeiben itt szerzett tapasztalatait²⁰⁰ és a korabeli afrikai népmozgásokról szerzett ismereteit adja közre. Ezt szerinte egyfelől a maszai, szomáli, galla előrenyomulás és a többi nép visszaszorulása jellemzi, másfelől a rabszolgakereskedelem, amely a belső területeken legyőzött törzsek tagjait a partvidékre juttatja. Mivel az elsőből következik a második, a rabszolgakereskedelmet nem tartja könnyen megszüntethetőnek, mert mindenki érdekelt benne: a belső területek győztes törzsei eladhatják vesztes ellenfeleiket, a partvidéki arab kereskedők pedig így állandóan friss áruhoz juthatnak.²⁰¹

CHARLES NEW (1840-1875)

neve-főként a Kilimindsáróra tett útja miatt maradt fenn. A Krapf metodista missziójához csatlakozott ifjú angol hittérítő azonban a Ribefolyó mellett élő és általa megtéríteni próbált nyika törzsről is sok érdekes adatot közölt. Munkájának néprajzi vonatkozásai a csagákról szóló beszámolója és a maszaikkal való találkozása miatt is figyelemre

¹⁹⁵ Kersten 1871: 24., 25.

¹⁹⁶ Kersten 1869: 264.

¹⁹⁷ Decken 1866: 72-77.

¹⁹⁸ E 12 tanulmány, melyek főleg a Kilimandsáróval, annak havas volta megerősítésével, térképezésével, és megmászási kísérleteivel foglalkoznak, a Zeitschrift für allgemeine Erdkunde című folyóiratban jelentek meg.

¹⁹⁹ Kersten 1871: 377-378. Lásd még 4. fejezet 190. jegyzete.

²⁰⁰ A terület benépesülése és törzsei (Brenner 1868b: 458-461.). A gallák: eredet, alkat, ruha-ékszer-fegyver, vallás, szokások, társadalomszervezet, házasság. Külön alfejezetekként szerepel: asszonyokkal való bánásmód, étkezés, vérivás, marhatartás (Brenner 1868b: 462-465.).

²⁰¹ Brenner 1868a: 176-177.

méltóak.²⁰² Természetesen ő is a keresztény hit térítése szempontjából nézte az afrikaiakat: szerinte a félnomád állattenyésztők közt ez a munka sokkal kisebb eredménnyel kecsegtet, mint a letelepült, földművelő népek esetében.²⁰³ Gyűjtötte a földrészbelsejéből származó információkat: már ő megemlítette Szamburu országát és az ettől északra levő tavat is, ezek lesznek majd a Teleki-expedíció fő úticéljai.²⁰⁴ New egyszerű teológus, se képzettség, se képesség tekintetében nem vetekedhet Krapf-fal, de részletes és alapos, noha naiv megfigyelő. Fő céljának azt tartotta, hogy ítéletalkotást helyett csak azt írja le, amit lát, hall, tapasztal.²⁰⁵ Ennek ellenére a nyika törzs leírásánál — amelyben elsősorban a szokásokat és vallást tárgyalja — sok megjegyzése értékelő és gyakran emlegeti a nép “karakterét” is.²⁰⁶ A gallák, a taveták és kvafiak, valamint a csagák leírása már inkább rendszeres népismertetés,²⁰⁷ de a hűvös megfigyelőt itt is elragadja néha az érdekességek felett érzett kaján csodálkozás.²⁰⁸ Megrajzolta minden törzs lakóhelyének — kissé iskolás — természetrajzi képét is. Könyve függelékében egy 40 szavas összehasonlító szöveget közölt nyolc kelet-afrikai nép nyelvéből.²⁰⁹

Az 1877-ben szintén Krapf nyomdokain a partvidékről a kamba nép által lakott területekig jutó

²⁰² New 1971: 1-10.

²⁰³ Példaként a gallákat (New 1971: 11-12.), illetve a csagákat (15.), valamint a nyikákat hozza fel (129.).

²⁰⁴ New 1971: 460.

²⁰⁵ New 1971: 16. Ezért tekinti példaképének Bakert (lásd a 4. fejezet 115. jegyzetét).

²⁰⁶ New 1971: 93-129. Ezen belül: agyi képességeik csekélyek (93.), erkölcsi szintjük alacsony (96-97.) stb.

²⁰⁷ Galla: New 1971: 279-274., taveta: 355-362., csaga: 453-459.

²⁰⁸ “I quite believe in the possibility of having one's ears pulled as long as a donkey's, after seeing (this).” (New 1971: 357.) Gyakran használt bibliai hasonlatot, a kisigai kormányzatot például a király nélküli Izraeléhez hasonlította (New 1971: 331.).

²⁰⁹ New 1971: 526-527. A nyolc törzs: szuahéli, nyika, csaga, taita, pokomo, galla, maszai, kavirondo.

JOHANN MARIA HILDEBRANDT (1847-1881)

Thomson szerint nem sok új adattal gazdagította a földrajztudományt.²¹⁰ A néprajztudomány többet köszönhet neki, ő volt az első utazó, aki részletes összehasonlító elemzést írt Kelet-Afrika egyenlítői vidéke, pontosabban a Kilimandzsáró és a Kenya közé eső terület népeiről. Elsősorban a kamba nép körében vizsgálódott, de az egyes témakörökben az itt tapasztaltakat összevetette más törzsek (pl. a partvidéki szuahéli, vagy a nomád galla, szomáli, maszai-kvafi, illetve a földművelő csaga, kikuju, nyika, stb.) adataival, s máig helyesnek tartott következtetéseket is levont (pl. kijelentette, hogy a kikuju korcsoportrendszer alapjául a maszai-kvafi törzsek hasonló rendje tekinthető²¹¹). A gondos tárgyi néprajzi leírások mellett szokásaikkal és életmódjukkal is behatóan foglalkozott, a szülési módokról például a XIX. századi kutatók közül senki sem számolt be ilyen alaposan.²¹² A nyilvánvaló és a csak rövid külső megfigyelés által is leírható tények mellett a hosszabb terepmunkát és gondos adatolást igénylő témákról (pl. az égetéses-irtásos földművelés fázisai és eszközkészlete²¹³) is részletesen írt. Figyelembe kell azonban venni természetesen azt is, hogy cikke kifejezetten néprajzi szaklap számára készült, és afrikai útjának talán ez a legfőbb eredménye: új földrajzi felfedezés nem fűződik nevéhez.

CLEMENS DENHARDT (1852-1928)

az 1870-80-as években járt testvérével Gustavval (1856-1917) a Tana-folyó mentén, gyarmatokat keresve Németország számára.²¹⁴ Beszámolójában nemcsak az általuk látott törzsek kultúrájáról írt,²¹⁵ hanem a földrész belsejébe igyekvők számára az akkori időket jól jellemző

²¹⁰ Thomson 1887: 3. Hildebrand nevét (a név végi -t nélkül) megemlíti Madagaszkár kutatói között Hassert (1943: 214.).

²¹¹ Hildebrandt 1878: 399., vö. Fedders-Salvadori 1979: 118., akik a kikujuknál kimutatható nilóta kulturális hatásokat egyrészt az ősi nilóta, kusita népek és a kikujuk elődei kapcsolatának, másrészt a XIX. századi maszai-kikuju kapcsolatoknak, népkeveredésnek tulajdonítják.

²¹² Hildebrandt 1878: 394-397.

²¹³ Hildebrandt 1878: 371-373.

²¹⁴ Hassert (1943: 134.) szerint 1876 óta vizsgálták a Tana-folyót. Addig jártak azonban a környéken, míg kitartó rábeszélésükre 1886 áprilisában Witu szultánja, Simba, elfogadta a német "védelmet" (Schutzerklärung) (Hassert 1943: 154., Flint 1963: 371.)

²¹⁵ Elsősorban az itt élő népek területi elhatárolásáról, illetve a pokomo nép kultúrájáról írt (Denhardt 1881: 16-19.).

“bédekkert” is összeállított, amely nem saját tapasztalatain, hanem a kereskedők és karavánkísérők elbeszélésein alapul.²¹⁶ Ez az “útkönyv” a leghasznosabb információk (33 karavánút állapota, iránya, ellátása és a várható nehézségek²¹⁷) mellett a leggyakoribb kifejezésekből rövid szöszedetet és néhány nép futólagos leírását is tartalmazza. Ezek közül a maszaiké a legrészletesebb, de ebben is főleg a maszai-kvafi kapcsolatokról, harcaikról, legendáikról esik szó, az életmód ismertetése alárendeltebb szerepet kapott.²¹⁸ A Höhnel beszámolójában szereplő népek közül megemlíti a szuk (pokot), a burkenedzsi (szamburu), a ndorobo, a csaga, a kamba és a kikuju törzset, de leírásuk meglehetősen elnagyolt.²¹⁹

Az 1880-as években megszorodtak a Kelet-Afrikába vezetett expedíciók. Megkezdődött az addig — veszedelmes hírű lakói miatt — áthatolhatatlannak tartott Maszaiföld bejárása. Először 1882-83-ban, majd rövid zanzibári tartózkodás után 1885-86-ban a német orvos,

GUSTAV ADOLF FISCHER (1848-1886)

járt a maszaik országában, illetve Ugandában, a Viktória-tó környékén.²²⁰ Sajnos közvetlenül második útja után meghalt, ezért tapasztalatait csak részben tudta közkinccsé tenni. Első útjáról ugyanis szerencsére jelent meg közlemény, amely néprajzi gyűjteményének ismertetésén kívül,²²¹ a meglehetősen száraz és tagolatlan útleírásba beleszöve a maszaikról is hosszabb beszámolót tartalmaz.²²² Ez főleg a maszaik életmódbeli sajátosságaira figyel (pl. a korcsoportrendszer,²²³ a fiatal harcosok hadjáratai²²⁴). Érdekesség a 321 szót, 19 mondatot és a

²¹⁶ Denhardt 1881: 130-143.

²¹⁷ Szerepel köztük egy Mombasa-Szamburu és egy Baringo-Szamburu út meglehetősen elnagyolt leírása is.

²¹⁸ Denhardt 1881: 141.

²¹⁹ Denhardt 1881: 142-143.

²²⁰ Hassert 1943: 194.

²²¹ Fischer 1885: 151-155. A 250 gyűjtött maszai, kvafi (valamint bondei, pare, csaga, kikuju, ndorobo) tárgyból 68 db le is van rajzolva és ezek meghatározását, elkészítési módját, használatát is közli.

²²² Fischer 1885: 25-41.

²²³ Fischer 1885: 27.

²²⁴ Fischer 1885: 34-36.

számneveket tartalmazó zsebszótár²²⁵ mellett a maszai ujjszámolás leírása is.²²⁶

A maszaik a korabeli Kelet-Afrika talán leghíresebb népe. Emiatt valamennyi itt járt kutató, még ha nem, vagy alig is találkozott velük, igyekezett részletes leírást adni róluk. Nem véletlen tehát, hogy nemcsak Fischer, hanem a maszaik leghíresebb leírója,

JOSEPH THOMSON (1858-1895)

is már csak részleteiben pontosította és színezte ki a Krapf, Decken és Hildebrandt által már fölvázolt képet. Fischer és Thomson beszámolójának azonban nagy előnye és értéke, hogy a többiekkel ellentétben az ő információik első kézből valók, mindketten bent jártak Maszaiföld szívében. Thomson maszaiföldi útján (1883-84) fiatal kora ellenére már tapasztalt utazó volt. 1879-80-ban a Royal Geographical Society megbízásából a Nyasza- és a Tanganyika-tóhoz szervezett expedíciót Keith Johnston és ebben az ifjú skót geológus és természettudós Thomson is részt vett. Az expedícióvezető korai halála miatt 21 évesen ő vette át az irányítást és sikeresen be is fejezte az utat. 1883-84-ben szinte Fischerrel egyidőben kelt át Maszaiföldön, hogy rövidebb utat keressen a tengerparttól Uganda felé.²²⁷ Híres útbeszámolójában (*Through Masai Land*, 1885) kifejezetten olvasmányosságra törekedve és az olvasóval "összekacsintva" meglehetősen irónikusan írja le az afrikaiakat. Nem csoda, hogy Teleki gróf visszautasítja megállapításait, amelyekkel a maszaikat kedvezőtlen színben tünteti föl.²²⁸ Thomson az olvasók szenzációéhségét kielégíteni törekvő újságíró irodalmias stílusában írta meg könyvét, és nemcsak a maszaik vonatkozásában emeli ki az érdekes, pikáns részleteket (pl. taita asszonyrablás és a segítők természetbeni jutalmazása, a taveták húséget egyik oldalon sem ismerő szabad szerelme²²⁹). A maszaik életmódjának bemutatását egy maszai fiú élettörténetének leírásával oldotta meg: az

²²⁵ Fischer 1885: 101-110.

²²⁶ Fischer 1885: 111-112.

²²⁷ Westermann 1970a: 581. Ezen az útján volt társa az a James Martin nevezetű angol matróz, akit — éppen Thomson könyve miatt — Telekiék is szerződten akartak tapasztalt kísérőnek. Martin azonban addigra már elígérkezett egy vadásztársaságnak (Höhnel 1984/1: 12-13.).

²²⁸ "Mind az mit Thomson a masaiokról ír merő hazugság, a Masai egy békességes, okos és tisztességes nép faj, 4-5 ember biztonsággal járhat..." (Lázár 1986: 172.); idézi még Erdélyi Lajos is (1977: 27.). Höhnel (ellentmondásos) véleményét Thomsonról lásd a 4. 5. fejezetben (159. oldal).

²²⁹ Thomson 1887: 31., 61.

ékszerek, ruhák, a települések, a szokások ismertetését erre a szálra fűzte föl.²³⁰ A fent említett stílusban megfogalmazott gondolatok az olvasót óhatatlanul eltávolítják a szerzőtől, mégis részletessége és a maszai első széles körben elterjedt bemutatása miatt ez a könyv lett a maszaiakról alkotott ismeretek egyik alapműve. A fantáziadús beszámoló azóta is a maszaiakról alkotott közhelyek fő forrása, noha nemcsak Teleki, hanem a mai kutatás is számos megállapítását a képzelet termékének tartja.²³¹

Telekiéktől eltérően

HARRY HAMILTON JOHNSTON (1858-1927)

igen nagyra tartja Thomson beszámolóját.²³² Johnston Kilimandzsáró-expedíciójának eredményeit azonban erős kritika érte, nemcsak néprajzi, hanem földrajzi szempontból is.²³³ A csaga, maszai, a kvafi, a taveta és a ndorobo törzs leírása során ő is elsősorban az érdekességeket ragadja meg: hangsúlyozottan saját élményeit és véleményét veti papírra,²³⁴ ám ezenközben — Thomsonhoz hasonlóan — igencsak elragadja szépírói fantáziája.²³⁵ Könyve végén külön antropológiai fejezetet szánt a terület népeinek bemutatására. Ebben először egy általános nyelvi, törzsi, politikai képet festett Kelet-Afrikáról,²³⁶ majd bizonyos történelmi párhuzamok felvetése²³⁷ után Kilimandzsáró környéki terepi tapasztalatai

²³⁰ Thomson 1887: 244-261.

²³¹ Fedders-Salvadori 1979: 79.

²³² "(My work) is rather the filling in the details of the picture Mr. Thomson has so vividly and faithfully drawn." (Johnston 1886: 40.).

²³³ Höhnel 1890: 31.; Hans Meyer, a Kilimandzsáró első megmászója kritikáját ismerteti Hassert (1943: 163.).

²³⁴ Höhnelnek Johnston néprajzi leírásait illető kritikája éppen erre vonatkozik: szerinte kevés joggal ecsetelheti tüzetesen Johnston a maszaiakat, hiszen csak arushai kvafiakat látott. ("...am wenigsten Berechtigung, eine eingehende Schilderung dieses Volkes zu bieten, hatte entschieden H. H. Johnston, da er kaum einen wirklichen Masai, sondern nur Wakuafi von Aruscha a dschu zu sehen bekommen hat." (Höhnel 1890b: 31.))

²³⁵ "The Masai warrior is the result of the development of Man into a beautiful animal... (...) If you could find Apollo represent with huge-cobed ears, fang-like teeth, high cheek bones and a wooly crop than you might aptly compare his ideal representation with the living Masai." (Johnston 1886: 408-409.)

²³⁶ Johnston 1886: 397-404.

²³⁷ A maszaiakat és történetüket más terjeszkedő népekéhez (gót, hun, török) hasonlította (Johnston 1886: 405.).

alapján elsősorban a maszaikat és a hozzájuk kapcsolódó népeket ismertette, valamint a tűzhányó környékén élő bantu törzseket.²³⁸ Leírásai inkább ötletesek, mint szabatosak és rendszeresek: a részletes antropológiai ismertetés mellett főleg a szokásokkal, a társadalommal és az erkölcsökkel foglalkozott.²³⁹ Nyelvészeti fejtegetéseiben a silluk-maszai rokonság mellett kardoskodik egy mindössze 20 szavas szószedet alapján.²⁴⁰ Az antropológiai részbe kevert nyelvészeti adatok mellett könyvében van egy külön nyelvészeti fejezet is, amely a legsokoldalúbb része munkájának.²⁴¹ Ebben több más kutató (Krapf, Erhardt, Emin) anyagával veti össze saját gyűjtését,²⁴² de teljes maszai nyelvtant így sem tudott összeállítani. Nagyobb lehetősége volt erre a bantu népeknél, itt nyolc nyelvtani szabályt is megállapított.²⁴³ Nyelvészeti érdeklődésére jellemző, hogy a népneveket szisztematikusan nem angol ejtés szerint, hanem fonetikai átírásban használja (pl. wa-čaga).

Időrendben e két olvasmányos stílusú és az elsősorban az érdekességek számbavételére törekvő szerző útja után következett a Teleki-expedíció és annak krónikája a szárazabb Höhnel tollából.

Szinte Telekiékkal egyidőben járt a Kilimandszárónál a hegyóriás későbbi meghódítója és alapos leírója, a vulkanológus érdeklődésű jogász,

DR. HANS MEYER (1858-1929).

Könyvében elsősorban a tűzhányó lábánál található csaga államok ismertetése kaphatna helyet, de Meyert a néprajz alig érdekli. Útleírásában

²³⁸ maszaik (Johnston 1886: 404-426.), bantuk (426-445.), ezen belül taiták (428-431.), kambák (431-432.), taveták (432-436.) és csagak (436-444.).

²³⁹ Ennek ellenére mentegetőzik, hogy nem tudta ezt a kérdést (elsősorban a vallási szokásokat) részletesen kifejteni, szerinte ha voltak is, eltűntek az állandó harcban. Ha más utazó szerencsésebb, és találkozik a más területekről (Angola, Kongó) jól ismert ceremóniákkal (fallikus hit, animizmus, beavatási szertartások), ő készséggel elismeri mulasztását (Johnston 1886: 444-445.).

²⁴⁰ Annak ellenére, hogy 20 szó igen kevés egy ilyen kapcsolat tisztázáshoz, alapjában véve természetesen igaza van (Johnston 1886: 400.). (vö. Murdock 1959: 170-180 és 328-341.)

²⁴¹ Johnston 1886: 446-500. Alapfelvetése azonban problematikus, két fő csoportot különböztet meg, bantut és maszait, holott az előzővel a nilóta az azonos szintű kategória, amelyet későbbi fejtegetésében használ is.

²⁴² Johnston 1886: 446-450.

²⁴³ Johnston 1886: 478-500.

ugyan találunk elszórva néprajzi adatokat,²⁴⁴ a könyv nagy részében azonban a hegyóriás meghódításával, a tudományos fejezetekben pedig a flórával, faunával, illetve a geológiai viszonyokkal foglalkozik.²⁴⁵

OSCAR BAUMANN (1864-1899)

a kiváló képességű, fiatalon elhunyt tudós Meyerrel együtt utazott Usambarában. Saját expedíciójában, amelyet a Nílus forrásvidékére vezetett, átkelt a Maszai föld déli részén. Könyveiben az út ismertetése mellett rendszeres áttekintést nyújt a bejárt terület fizikai földrajzáról (geológia, felszínrajz, vízrajz, éghajlat és növényzet), az ott élő népekről, valamint gazdasági életük kibontakoztatásáról.²⁴⁶ Az már kevésbé írható javára, hogy a trópusi viszonyok között az ültetvények fejlesztését csak kényszermunkával tartja elképzelhetőnek és ennek állami bevezetését szorgalmazza.²⁴⁷ Tudományos alaposágához azonban aligha férhet kétség, második útjáról szóló könyve csaknem kétharmad része az út tudományos eredményeinek feldolgozása.²⁴⁸ Bő illusztrációs anyagának nagy része néprajzi jellegű, a saját útközben exponált fényképeit, valamint a vázlatai alapján készült rajzokat a hazahozott tárgyak képei egészítik ki.²⁴⁹ A

²⁴⁴ A csaga királyok külseje és otthonaik (Meyer 1890: 90.), a csaga öntözőrendszer (91.), az egyes csaga államok és lakosaik (100.) stb.

²⁴⁵ A Kilimandszáró földrajzi leírása a IX. fejezet (Meyer 1890: 257-300.) A függelékben a gyűjtött kőzetek, növények, állatok feldolgozását neves szakemberek végezték el (305-356.). Ő az első Afrika-kutató, aki kutatási területére (azaz a Kilimandszáróra) vonatkozó addigi irodalmat is ismerteti (köztük Telekiék munkáit is) (Meyer 1890: 356-368.).

²⁴⁶ Földrajz (Baumann 1890: 149-158.); néprajz (159-177.); és külön fejezetben Usambara gazdasági életének kibontakozása (178-217.), illetve földrajz (Baumann 1894: 133-155.), néprajz (156-239.) és gazdaság (240-261.).

²⁴⁷ Érvelése szerint a trópusi klímán a létfenntartáshoz szükséges élelmiszerek szinte maguktól megteremnek így a négerek lustasága maradéktalanul érvényesülhet, nem érdekelték a termelés növelésében. Baumann úgy látja, hogy ez igazságtalan a rosszabb természeti körülmények között látástól-vakulásig dolgozó európai parasztokkal szemben. Az egyenlőtlenséget a négerek erőszakos munkába állításával látja orvosolhatónak. (Baumann 1890: 216-217.) Aligha szükséges bizonygatni e szemlélet — még a gyarmatosítás korában is — meglehetősen szokatlan voltát. E nézet különösen furcsa, ha meggondoljuk, hogy Baumant követező útjára a német Rabszolgaellenes Bizottság küldte (lásd Baumann 1894 alcíme).

²⁴⁸ Baumann 1894: 133-377.

²⁴⁹ Az alig 400 lapnyi kötet 27 egészoldalas képet és 140 rajzot tartalmaz.

lefolyástalan területek (a Kelet-afrikai-magasföld) és a Nílus-vidék törzsei néprajzi leírását egyaránt meghatározott rendszer szerint oldja meg.²⁵⁰ Nagy összehasonlító anyag alapján megpróbálja a hamita és bantu népek vándorlását is nyomon követni.²⁵¹ Munkájának nagy előnye, hogy ismeretlen vagy kevésbé ismert népek néprajzi leírását nagy területek bejárásával és az ottani földrajzi viszonyok tisztásával is össze tudta kapcsolni.²⁵²

A XIX. század végén a gazdag Uganda kiaknázására egyre-másra érkeztek a brit szolgálatban álló katonák, hogy a területet "pacifizálják" és mérnökök, hogy az Uganda-vasutat megépítsék. Ehhez át kellett kelni az akkor még kevésbé értékesnek tűnő Kenyán is. Ilyen expedíciókon vett részt

FREDERICK DEALTRY LUGARD (1858-1945),

JAMES RONALD LESLIE MACDONALD (1862-1927)

valamint

HERBERT HENRY AUSTIN (1868-1937),

akik később valamennyien a Brit Birodalom neves, vagy kevésbé neves személyiségei lettek.²⁵³ Utazásaikról könyveket is kiadtak.²⁵⁴ Ezek

²⁵⁰ Baumann 1894: 156-195., illetve 196-239. Ez a rendszer a következő témaköröket tartalmazza: lakóhely, történelem, fizikai antropológia, ékszerek, ruhák, fegyverek, eszközök, karakter, település, gazdaság, az élet fordulói, ételek, házasság, vallási szokások.

²⁵¹ Baumann 1894: 237-239.

²⁵² Noha a maszaik akkor már nem voltak ismeretlen népek tekinthetők, Baumann róluk is alapos leírást közöl, két okból is. Egyrészt, mert a többi kutató (Krapf, Fischer, Thomson, Höhnel) fénykorukban látta őket, Baumann pedig már "leszálló ágban", másrészt, mert ő hónapokat töltött közöttük, s így talán olyan vonatkozásokat is fölfedezett, amelyeket mások esetleg nem (Baumann 1894: 157.).

²⁵³ A fent írt sorrend fontossági sorrendet is takar, amelyet az illetők nemesi rangja, valamint életrajzi adatainak megszerzési lehetősége is illusztrál (Lugard őrnagy, (Lord Lugardként) már a Brit Enciklopédiában is szerepel (14. kötet 406.), Macdonald (Sir Jamesként) viszont csak a Nemzeti Életrajzi Tárbán (278.), míg Austin (rang nélkül) csupán a kéziratos Életrajzi Indexben található meg.

²⁵⁴ Sajnos csak Richards — Place 1967 kivonatai alapján tudtam megismerni ezeket a könyveket:

Lugard, F. D.: *The Rise of Our East African Empire*, Edinburgh & London: William Blackwood & Sons, 1893.

számunkra azért érdekesek, mert — noha aránylag kevés néprajzi adatot közölnek — olyan törzsekről hoznak hírt (kikuju, szuk (pokot), turkana), amelyekről első kézből származó adatokat először a Teleki-expedíció ismertetett.

Az első felfedező, aki kifejezetten tudományos céllal utazott, az angol

JOHN WALTER GREGORY (1864-1932)

geológus volt.²⁵⁵ Ő a Kelet-afrikai-árokrendszer később róla elnevezett kenyai részét, valamint a Kenya tűzhányót kutatta át, a tudomány nagy veszteségére néprajzzal nem foglalkozott.²⁵⁶

Thomson könyve második kiadása előszavában a Kilimandzsáró környékét már vadászgató turistáktól zsúfolt vidéknek tartotta.²⁵⁷ Ez talán akkor még nem volt annyira igaz, mint a század végén. E vadászok is kiadtak könyvet útjaikról, és ezek esetenként néprajzi adatokat is tartalmaztak. Ilyen vadász volt például a Szomáliában, Etiópiában és a Kilimandzsáró környékén járt osztrák

EDUARD WICKENBURG GRÓF (1866-1936).

Könyvében néhány kiváló fotó²⁵⁸ mellett kevés újdonságot felvonultató rövid leírások is találhatók a taveta és maszai törzsekről.²⁵⁹

Ami e tudósításokban igazán érdekes, az a Teleki-expedíció ottjárta óta eltelt tíz évben bekövetkezett változások érzékeltetése (például a maszai uralom hanyatlása²⁶⁰).

Ugyancsak a Teleki-expedíció ottjárta utáni változások leírása adja meg a Rudolf-tó környékét felkereső utazók írásainak értékét is. Ezen a

Macdonald, J. R. L.: *Soldiering and Surveying in British East Africa*, London: Edward Arnold, 1897.

Austin, H.: *With Macdonald in Uganda*, London: Edward Arnold 1903.

²⁵⁵ "He was the first East-African explorer with an exclusively scientific motive for his journey." (Gregory 1967: 273.)

²⁵⁶ Legalábbis nem tudok róla. Munkájának (*The Great Rift Valley*, 1896) az általam ismert válogatásban megjelent részletei (Gregory 1967) néprajzi adatokat nem tartalmaznak.

²⁵⁷ "Others besides diplomats have not been slow to see the value of Masai Land. At this moment numerous sportsmen are seeking adventures around Kilimanjaro;..." (Thomson 1887: xi-xii.)

²⁵⁸ Pl. csaga nők csoportja (Wickenburg 1899: 279.) vagy maszai harcosok csoportja (315.).

²⁵⁹ Taveták (Wickenburg 1899: 276-278.), maszaik (314-327.).

²⁶⁰ Wickenburg 1899: 317.

kietlen vidéken Telekiék után a XX. századig nem sokan jártak. E ritka utazók egyike

H. S. H. CAVENDISH²⁶¹

volt, az aki 1896-97-es expedíciójáról visszatérve — tévesen — kijelentette, hogy a Teleki-vulkán megsemmisült.²⁶² Beszámolójának néprajzi vonatkozása kevés van, a Rudolf-tó környéki népekről inkább csak külső leírást adott.²⁶³ Legtöbbről Höhnel sokkal részletesebben számolt be, kettejük munkája összevetésével viszont fontos változásokra figyelhetünk fel: a resiatok a borana támadások miatt elszegényedtek, a turkanák pedig egyre inkább előretörték dél és kelet felé.

Az első útján (1894-95) Szomáliából a Rudolf-tóig, a másodikon (1899-1900) pedig ugyanezen az útvonalon egészen a Kék-Nílusig előrehatoló amerikai

DR. ARTHUR DONALDSON SMITH (1864-1939)

beszámolójában alig vannak néprajzi adatok, ezért az ő munkájából a Rudolf-tó környéki területeken bekövetkezett néprajzi változások nem mutathatók ki.²⁶⁴

4.5. Egyenlítői Kelet-Afrika néprajza — ahogy a XIX. század második felének utazói látták

A XIX. század második felének Afrika-kutatói a Teleki-expedíció által bejárt terület népeinek átfogó rendszerezését általában nem kísérelték meg. Höhnelen kívül, aki nyelvi alapon bantu, nilóta és hamita népeket különböztet meg,²⁶⁵ Johnston próbálta meg az akkor ismert törzseket csoportosítani, mégpedig nem csak egy, hanem több szempont alapján (nyelv, etnikum, gazdasági mód).²⁶⁶ Rendszere, ha nagy vonalakban

²⁶¹ Életrajzi adatai az angol életrajzi lexikonokban nem szerepelnek.

²⁶² Cavendish 1898: 390. Lásd erről még 50. oldal és a 3. fejezet 129., illetve 208. jegyzetét.

²⁶³ Boranák (Cavendish 1898: 376.); resiatok (382-383.); murlék (384-385.), turkanák (384., 387-390.).

²⁶⁴ Éppen csak megemlíti néhány népet: murle (Donaldson Smith 1900: 607., 609.) vagy turkana (609.). Néprajzi eredményeit életrajzirója P. J. Imperato (1987) sem emeli ki.

²⁶⁵ Höhnel 1890b: 20.

²⁶⁶ Johnston 1886: 397-403.

hasonlít is a ma elfogadottra, még meglehetősen nehezen követhető. Főleg az egyes népek rokoni kapcsolatait próbálja meg földeríteni (pl. a silluk, illetve a maszai-bari-dinka nyelvek hasonlósága alapján²⁶⁷), és igyekszik az egyes népcsoportok területi elhatárolását is megadni. Ez egy etnikailag ilyen változatos vidéken az első úttörőnek igen nehéz feladat. Így az aránylag jól megfogható és leírható bantu és galla-szomáli²⁶⁸ csoportok mellett a maszaitól és a bantutól elkülönült "rasszként" határozza meg a sillukok rokonságához tartozó különös nilóta népeket.²⁶⁹ E népekről csak szuahéli kereskedőktől származó információkat tudott közölni, de a titokzatos "helóta" népek egyes képviselőivel találkozott is. Ezek általában az őket körülvevő nagy nép nyelvét beszélik, de foglalkozásuk és alkatuk eltérő. Ilyenek a vaboni (boni) vadászok a gallák, valamint az endorobo (ndorobo) vadászok és elkonono kovácsok a maszaik között.²⁷⁰ Johnston nyelvészeti osztályozásába a vidék északi és északkeleti részén élő kusita nyelvű népeket nem vette bele; csak két nyelvcsoporthat ismertet, a bantut és a maszait.²⁷¹ A bantu kategóriát mind nyelvi, mind etnikai értelemben használta, de elismerte, a nyelvileg homogén bantuk etnikailag igen keverték. Mindazonáltal valamennyi leírt népcsoportot (a nyugat afrikai

²⁶⁷ Johnston 1886: 400. Lásd még a 4. fejezet 240. jegyzetét.

²⁶⁸ A gallákat és a szomálikat arabok és négerek közti népeknek határozza meg, akiknek nyelve a hamita nyelvcsalád etiópiai ágához tartozik (Johnston 1886: 398-399.).

²⁶⁹ Johnston 1886: 399. A Nílus és a keleti partvidék közé eső terület nem bantu és nem kusita illetve nem tiszta negrid és etiopid népei között nehéz egyértelmű határt húzni akár nyelvi, akár antropológiai szempontból. A kutatók egy része ezeket a népeket nilótaként tartja számon, akik között vannak olyan csoportok, akiknek eredetileg szudáni nyelvében erős kusita hatás van (Murdock 1959: 328-331.) (Fedders-Salvadori 1979: 45-47.). A korábbi kutatók által e csoportok összefoglaló nevéül használt nilo-hamita kifejezést (lásd pl. Huntingford 1953 és Gulliver-Gulliver 1953) "nyelvészeti szörnyszülöttnek" (linguistic monstrosity) tartják (Murdock 1959: 328.). Ha azonban Huntingfordék álláspontját elfogadjuk, akkor Johnston különbségtétele a maszaik és nilóták között nem helytelen, noha e kettő természetesen nem azonos rendszerezési szintet képvisel. (Lásd még a 73. oldalt és a 4. fejezet 13-17. jegyzetét.)

²⁷⁰ Johnston 1886: 401-402.

²⁷¹ Lásd a 4. fejezet 241. jegyzetét.

mandingoval, voloffal, sőt a hottentottával (koin) és busmannal (szan) együtt) négernek tartotta, elsősorban gyapjas hajuk miatt.²⁷²

Egyenlítői Kelet-Afrika népei migrációjának történetét megrajzolni szintén nehéz feladat. Höhnel nem is vállalkozik rá,²⁷³ a legtöbb szerző pedig csak az általa részletesebben ismertetett törzs vándorlásait jegyzi fel.²⁷⁴ Johnston rövidebb, Brenner hosszabb fejtegetésében azonban megkísérelte a legutóbbi idők történetét fölvázolni. A fő eseményeket mindketten a dél-délkelet irányú maszai, illetve a nyugat felé tartó szomáli előretörésben és a többi nép (elsősorban az egyre délebbre kerülő gallák) ezzel párhuzamos visszaszorulásában látták.²⁷⁵

4.5.1. Bantu népek

Az egyes kelet-afrikai népek ismertetését Höhnel a parttól távolabbi bantu törzsekkel kezdi. A Kilimandzsáró lábánál élő

csaga²⁷⁶

népről először a hegyóriás felfedezője, Rebmann tudósít, majd a Decken-expedíció részletes leírást is közöl róluk. New és Johnston, akik kifejezetten a Kilimandzsárót kutatták, alapos beszámolókat írtak az egyes csaga államokról, elsősorban a legharciasabb és ezért leghatalmasabbnak vélt főnök, Mandara által uralt Mosiról. A csagákról szóló ismertetések

²⁷² Johnston 1886: 426-428. A mai kutatás ennél jóval finomabb megkülönböztetést tesz. Fleischhacker a koisanidokat, bambutidokat, etiopidokat formacsoportnak tartja és nem sorolja egyértelműen a negrid nagyrazsához (Fleischhacker 1975: 46.).

²⁷³ Csak annyit jegyez meg, hogy 200 éve egyetlen nomád törzs sem volt a mai helyén (Höhnel 1890b: 20., lásd a 4. fejezet 22. jegyzetét). A bantu földművelők közül a csagák ismertetése során állapítja meg: nem tudni, honnan jöttek (Höhnel 1890b: 22.).

²⁷⁴ Krapf (1860: 286.) és Kersten (1869: 236.) a kambák történetét írta le, Thomson és Baumann a maszaiak kapcsán főleg a testvérháború eseményeit és az ezekhez kapcsolódó népmozgásokat ismertette (Thomson 1887: 240-243; Baumann 1894: 157-158.). Baumann kelet-afrikai népvándorlás címén a Nílus forrásvidékének történetét mutatta be (Baumann 1894: 237.).

²⁷⁵ Brenner 1868a: 176-177.

²⁷⁶ Mivel a népneveket általában a ma elfogadott név alapján közlöm, ez alkalmanként eltérhet a Höhnel által használt elnevezésektől (pl. csaga-csagga, rendile-rándile.) A burkendzsi-szamburu és a szuk-pokot névváltozatok közül az idézetek és Höhnel néprajzi leírása kivételével mindenütt mindkettőt írom.

között Höhnel munkáján kívül — Denhardt, Hildebrandt és Thomson néhány adata mellett — Hans Meyer útleírása is említhető.

Rebmann nem ad pontos meghatározást a csagák lakóhelyéről. Államaik Kersten²⁷⁷ szerint a déli, Johnston szerint keleti-déli-nyugati, míg Höhnel szerint csak a délnyugati és délkeleti oldalak közti lejtőkön találhatók.²⁷⁸ Kersten és Höhnel egyaránt az 1000-2000 m tengerszintfeletti magasságú sávot tekinti a csagák által sűrűn lakott vidéknek.²⁷⁹ Ez a New szerint 540 km², Meyer szerint 760 km², Höhnel szerint 800 km² nagyságú terület sok apró államocskára oszlik.²⁸⁰ Kersten nyolcat, Johnston tizenhatot, Meyer huszat sorol föl, Höhnel viszont már huszonnyolcra tud és öt kivételével főnökeiket is megnevezi.²⁸¹ Érdekes, hogy a Höhnel és Meyer által leírt államok közül csupán tizenhárom közös van, ezek is főleg a déli oldalon, ahol a Johnston és Meyer által felsoroltak majdnem meg is egyeznek.²⁸²

²⁷⁷ Mivel a Decken-expedíció néprajzi megfigyelései több embertől származnak (Decken, Kersten, Thornton), az egyszerűség kedvéért mindig csak a leíró Kersten névvel hivatkozom az expedícióra, holott pl. az első csaga-expedíción még nem volt jelen.

²⁷⁸ Kersten 1869: 271., Johnston 1886: 442., Höhnel 1890b: 22. Ma a csagák a Kilimandzsáró déli és keleti lejtőin élnek (Liesegang et al. 1979: 11.).

²⁷⁹ Kersten ezt a magasságot 3500-6000 lábna adja meg (Kersten 1869: 271.) A Höhnel által megjelölt adat (Höhnel 1890b: 22.) a mai kutatás szerint is helytálló (1100-1800 m (Liesegang et al. 1979: 11.)) (A továbbiakban az újabb kutatási adatokra csak akkor hivatkozom, ha azok valamely kutató állításának ellentmondanak, vagy az egyes utazók leírásai közti eltéréseket magyarázzák.)

²⁸⁰ Höhnel 1890b: 22., Meyer 1890: 100. New a területet 150 négyzetmérföld nagyságúnak adja meg (New 1971: 453.).

²⁸¹ Kersten 1869: 271., Johnston 1886: 443., Meyer 1890: 100., Höhnel 1890b: 22.

²⁸² Höhnel a Meyer által külön államként leírt Uru-Salika és Uru-Salu, illetve Sira és Kibonoto államokat egy-egy államnak tartja (Uru, illetve Kibonoto-Sira néven). A többi 11 közös állam Useri, Munkia, Mamba, Marangu, Kilema, Kirua, Mosi, Pokomo, Kiboso, Kindi és Madzsame. Ezekből a számszerinti és elnevezési különbségekből arra következtethetünk, hogy a csagák jóval több, mint 30 államot alkothattak a XIX. század végén. E feltevést a mai kutatás is megerősíti (Liesegang et al. 1979: 11.).

Meyer a csagák lélekszámát 46.000-re, míg Höhnel szinte ugyanakkor alig 30-40.000-re becsülte.²⁸³ A legjelentősebb államnak Kersten Madzsamát és Kilemát tartja, míg a később arra járt európaiak (Newtól kezdve) a Mandara uralkodása alatt álló Mosit tekintik a legfontosabbnak.²⁸⁴ Höhnel mutatott rá, hogy ez megtévesztő, Mosi csak a legharciasabb állam, ellenben Kiboso a leghatalmasabb.²⁸⁵ Már Johnston felfigyelt arra, hogy a Rombo államban élők más dialektusban beszélnek, és arra is rámutatott, hogy a Ruvu-folyó felső folyásánál, valamint a Meru-hegy környékén szintén csagák élnek. Szerinte ez utóbbiakat a maszai támadások szakították el a többi rokon néptől.²⁸⁶ Höhnel az egyes államok lakóinak nyelvi és fizikai antropológiai különbségeit bevándorlásuk különböző időpontjával magyarázza.²⁸⁷ Höhnel semmit sem ír az egyes államok közti szoros piaci kapcsolatokról, amit pedig már Rebmann és Kersten is kifejt, Johnston és Thomson pedig a rokonság és kereskedelem összekötő szálai ellenére állandósult helyi háborúkat hangsúlyozza.²⁸⁸ Höhnel csak a szuahéli karavánokkal fenntartott kapcsolatokról ír: ezek egyes államokat szinte havonta felkeresnek, míg máshol még soha egyetlen kereskedőt sem láttak.²⁸⁹

Míg a korábbi utazók az esőtől öntözött Kilimandzsáró paradicsomi tájait magasztalták,²⁹⁰ Höhnel, aki leírásának nagyobb részében a csagák

²⁸³ Meyer 1890: 100., Höhnel 1890b: 22. A XX. század hetvenes éveiben 237.000 főt számláltak.

²⁸⁴ Kersten 1869: 271., New 1971: 453.

²⁸⁵ Höhnel 1890b: 22.

²⁸⁶ Johnston 1886: 443.

²⁸⁷ Höhnel 1890b: 22. A mai kutatás 6 csaga dialektust különböztet meg, köztük a Höhnel által a csagától erősen különböző nyelvként leírt kahe és gweno dialektust (ebben tehát Johnstonnak adott igazat (lásd Höhnel 1890b: 23., illetve Johnston 1886: 443.)). Az egyes csaga államok lakói közti eltéréseket kulturális fejlődésük különbözőségére vezeti vissza (Liesegang et al. 1979: 11.)

²⁸⁸ Krapf 1860: 197., Kersten 1869: 271., Johnston 1886: 443., Thomson 1887: 119.

²⁸⁹ Höhnel szerint ez a kapcsolattartás egyes államokban annyira kiterjedt, hogy Mosiban és Maranguban a helyi uralkodók (Mandara és Miriali) udvartartása minden szabályt ismerve kártyázni is tud (Höhnel 1890b: 22.). A tavetákról szólva megemlíti a csagákkal folytatott kereskedelmet (Höhnel 1890b: 23.).

²⁹⁰ Krapf 1860: 197., Kersten 1869: 272., Thomson 1887: 119.

gazdaságával foglalkozik, rámutatott arra is, hogy a földek minősége és termékenysége nem egyforma, és ez az egyes államok eltérő fejlettségében is megmutatkozik.²⁹¹ Rebmann még úgy látja, hogy a csagák nem dolgoznak, ezért a kiváló adottságú vidék ellenére szegények, a többi utazó ellenben a helyiek szorgalmas munkálkodását és bőven termő ültetvényeit dicséri.²⁹² Írnak a csagák fejlett istállózó állattartásáról²⁹³ és félbevágott banánszárakból összeállított, mozgatható öntözőrendszerükről.²⁹⁴ Mindezeket megemlíti Höhnel is, de leírása leltárszerű, inkább csak a termesztett növényeket (kukorica, édesburgonya, manioka, bab, borsó, köles, banán, dohány) és a tenyésztett állatokat (marha, kecske, juh és néhol kutya is, ezenkívül méhtartás) sorolja föl, más szerzőkhöz hasonlóan.²⁹⁵ A csaga mezőgazdaság részleteiről csak annyit jegyez meg, hogy a felsőbb régiókban a fő élelmet jelentő banánok végét bemetszik, enélkül ugyanis ilyen magasságban a gyümölcs már nem érne be.²⁹⁶ Höhnel, New és Johnston egyaránt szót ejt arról, hogy a csagák halat, baromfit nem esznek és le is nézik ezt az étket.²⁹⁷ Már Rebmann is írja, hogy sót úgy szereznek, hogy bizonyos sótartalmú földet vízben föloldanak.²⁹⁸

Érdekes módon Höhnel a csagák külsejéről, a ruhákról, ékszerekről, illetve társadalmi rendszerükről a cikkben nem szól, csak a könyv egyes részeiben tér ki erre — a látottak elmeséléseképpen, néhány rövid leírás erejéig. Már Rebmann megfigyelte, hogy e hegyi vidéken a társadalom alulról fölfelé szerveződik, a csúcson despotikusan uralkodó királlyal. A férfi-női munkamegosztás is ezen alapul, a nők végzik a mezei és

²⁹¹ Höhnel 1890b: 22.

²⁹² Krapf 1860: 197., Kersten 1869: 270., 272., New 1971: 453., Denhardt 1881: 142., Johnston 1886: 440.

²⁹³ Kersten 1869: 270., New 1971: 455.

²⁹⁴ Johnston 1886: 441. Az újabb kutatás még ennél is nagyobb léptékű, félbevágott fatörzsekkel, völgybevágásokkal, átvágásokkal is jellemezhető öntözőrendszeréről ír (Liesegang et al. 1979: 35.).

²⁹⁵ Höhnel 1890b: 22., Johnston 1886: 441-442. és Meyer 1890: 91.

²⁹⁶ Höhnel 1890b: 22.

²⁹⁷ Höhnel 1890b: 22., New 1971: 455., Johnston 1886: 442. A mai kutatás szerint halat csak szükségelként, illetve a gyerekek fogyasztják (Liesegang et al. 1979: 32.).

²⁹⁸ Krapf 1860: 197.

házimunkát, a férfiak alkotják a király testőrségét.²⁹⁹ Ugyanezt a Decken vezette expedíció is megállapította, de Kersten a különleges királyi hatalom másik oldalát is látja: hiába uralkodik mindkét nem (a harcosokat ő házastíja össze saját volt feleségeivel, vagy alattvalói lányaival³⁰⁰), békében legalábbis a harcosok többsége és saját rokonai is részt kérnek az uralkodásból, az ő beleegyezésük nélkül semmit sem tud megvalósítani,³⁰¹ és az alattvalók jóindulata a király bőkezűségétől függ.³⁰² A királyi hatalom tehát korlátozott, s leginkább a király anyja szól bele az ügyek intézésébe.³⁰³ New a király jövedelemforrásait is felsorolja: rabszolgái neki dolgoznak, alattvalói robotmunkával tartoznak, övé a kereskedelem és a vám joga, adót szed, a bűnösök javait elkobozhatja, stb.³⁰⁴

A csaga települések a Kilimandzsáró és a szomszédos Meru tűzhányó lejtőit borító banánligetekben szétszórt családi udvaroknak tekinthetők.³⁰⁵ Az egyes udvarokat sövény,³⁰⁶ esetleg faragott deszka kerítés veszi körbe.³⁰⁷ Egy-egy államot már vizesárok és külön őrszolgálat is véd szomszédaik és a maszaik támadásától.³⁰⁸ Az udvaron több, földig érő levéltetővel fedett, kerek ház található.³⁰⁹ Külön kunyhó jár a családfőnek, az asszonyoknak, a rabszolgáknak, a háziállatoknak és az élelmiszerek.³¹⁰ A kisállatok (például a kecskék) az emberekkel egy kunyhóban laknak.³¹¹ Az épületekről Höhnel sajnos semmit sem ír, csak Miriali csaga uralkodó parti építőmesterek által zanzibári stílusban épített házát említi meg.³¹²

²⁹⁹ Krapf 1860: 196-197.

³⁰⁰ Johnston 1886: 437. is írja ezt.

³⁰¹ Kersten 1869: 272.

³⁰² Höhnel 1892a: 159.

³⁰³ Liesegang et al. 1979: 47.

³⁰⁴ New 1971: 457-458.

³⁰⁵ Krapf 1860: 197., Kersten 1869: 270., Höhnel 1890b: 22.

³⁰⁶ New 1971: 457.

³⁰⁷ Höhnel 1892: 160.

³⁰⁸ Kersten 1869: 271., New 1971: 454.

³⁰⁹ New 1971: 451.

³¹⁰ Kersten 1869: 270.

³¹¹ Höhnel 1890b: 22.

³¹² Höhnel 1892: 161.

Az itt lakó nép külsejéről (bár csak egyetlen állam, Kilema lakóit írja le részletesen) Kersten felsőfokon nyilatkozik: ritka dolog, hogy egy nép minden egyes tagja ilyen szép és erős legyen; sajnos nem tudni, hogy ez egy jól sikerült vérkeveredés, vagy az előnyös természeti viszonyok eredménye.³¹³ Johnston már kevésbé van elragadtatva, neki a nők jobban tetszettek, akik itt — a szerinte általános afrikai törvénnyel ellentétben — szebbek, mint a férfiak.³¹⁴ A csaga ékszereket, a testfestést, a ruházatot csak Kersten és New ismerteti részletesen,³¹⁵ de a könyvében Höhnel is ír Uzeri állam lakóinak és Mirialinak, Marangu uralkodójának ruházatáról és ékszereiről.³¹⁶ A csaga nők ruháját, a gyöngyökkel díszített kecskebőr kötényt Thomson is megemlíti.³¹⁷ A csagák a többi kelet-afrikai néphez hasonlóan ruházatukban, ékszereikben és fegyverzetükben többé-kevésbé a maszai mintát követik.³¹⁸ Fegyvereiket a híres kovács csagák maguk készítik.³¹⁹ A Decken-expedíció szerint kétélű, széles,³²⁰ Mayer tapasztalatai alapján inkább keskeny³²¹ lándzsákat, hosszú egyenes kardokat és bivalybőr pajzsokat készítenek.³²² Egyes, a karavánok által frekventált államokban már a lőfegyverek is gyakoriak voltak.³²³ Fafaragásuk is magas színvonalú, a fazekasság ellenben szinte teljesen hiányzik.³²⁴

A csagák vallási elképzeléseit New és Johnston foglalta össze.³²⁵ Ezek szerintük elsősorban természeti hiedelmekre, esőcsinálásra, jóslásra, a

³¹³ Kersten 1869: 270. Thornton véleményét tolmácsolja.

³¹⁴ Johnston 1886: 436.

³¹⁵ Kersten 1869: 273., New 1971: 456-457.

³¹⁶ Höhnel 1892b: 304-307. és Höhnel 1892b: 159., 258...

³¹⁷ Thomson 1887: 113.

³¹⁸ New 1971: 456.

³¹⁹ Kersten 1871: 19., Johnston 1886: 439-440. A csaga kovácsok olyan ügyes munkát végeznek, hogy a mintát adó maszaik is tőlük vásárolnak (Liesegang et al. 1979: 43.).

³²⁰ Kersten 1869: 273.

³²¹ Meyer 1890: 91.

³²² Höhnel 1890b: 22.

³²³ Höhnel 1890b: 22., Höhnel 1892: 304.

³²⁴ Hildebrandt 1878: 365., Johnston 1886: 440.

³²⁵ New 1971: 458., Johnston 1886: 439.

fák és bizonyos állatok (pl. fehér keselyű³²⁶) védelmére vonatkoznak. A napot tisztelik, de míg ezt New felső lény képzetének tartja, Johnston ezt tagadja.³²⁷ A maszai-rendszerű, mindkét nem esetében gyakorolt pubertás utáni körülmetélést (amely a fiúknál csak bemetszés) Johnston feltételezi, Höhnel megemlíti, míg Hildebrandt részletesen ismerteti is.³²⁸ A csagák temetési szokásairól néhány megjegyzésen kívül egyik szerzőnél sem esik szó.³²⁹ A Meru-tűzhányó lejtőin élő csagák (a "vameruk") Höhnel szerint mindenben az arushai kvafiak szokásait vették át.³³⁰

A legalaposabb és legrészletesebb leírók (a Decken-expedíció, New, Johnston) munkái mellett a Höhnel által adott beszámoló sok mindennel adós marad, olyan adatokkal is, amelyeket pedig a könyvében rögzített. Kora csagákról alkotott ismereteihez való új és fontos hozzájárulásnak csak az egyes csaga államok pontos felsorolását tekinthetjük, a többi adata túlságosan általános, nem mélyed el a részletekben és a már tudott tényeket sorolja fel.

A Kilimandzsárótól keletre elterülő békés erdő termékeny tisztásain él a

taveta

nép. Hozzájuk a XIX. század második felében sok maszai menekült (kvafi) is csatlakozott, akik a polgárháborúban elvesztették marháikat. A felfedező expedíciók korában a híres karavánpihenő, Taveta lakosai e két nép soraiból kerültek ki. Taveta lakóiról először a Decken-expedíció közölt részletesebb leírást, majd hosszabban szólt róluk New, Johnston és Thomson is. A kutatók általában a kvafiakkal való erős keveredés miatt e két népet együtt tárgyalták, míg Höhnel — rendszerezésének megfelelően — a maszai népcsoporthoz tartozó kvafiakat a nilóták közt veszi sorra.³³¹

³²⁶ Hildebrandt 1878: 383.

³²⁷ A mai kutatás szerint van arra bizonyíték, hogy a napot istenséggént tisztelték (Liesegang et al. 1979: 57.).

³²⁸ Johnston 1886: 438., Höhnel 1890b: 22. Hildebrandt gondos maszai, csaga, kamba és kikuju összehasonlítást végez (Hildebrandt 1878: 398.).

³²⁹ Johnston szerint a halottakat odvas fádba vagy földbe temetik (1886: 439.), míg Hildebrandt megjegyzi, hogy a gyerektelenül elhaltakat a keselyűknek vetik (1878: 404.). Ez utóbbi adatot a mai kutatás nem erősítette meg.

³³⁰ Höhnel 1890b: 22. A merui lakosokról Höhnel az útkönyvben az elbeszélés fonalára fűzve hosszabb és részletesebb leírást közöl (Höhnel 1892: 203-220.). Itt említi meg olyan érdekes szokásokat is, mint pl. a kukoricacsutka-csomókkal való számolás (Höhnel 1892: 211.).

³³¹ Lásd 73. oldal.

Az alig tíz évvel később erre járt Wickenburg már nem látja nyomát a taveta-kvafi elkülönülésnek, szerinte az itt lakók bantu-maszai keverék nép. Nem csoda, hogy ő Tavetát már ősidőktől fogva lakott helynek tartja.³³² Höhnel ezzel szemben úgy véli, hogy mind a taveták, mind a velük rokon kahék a szomszédos nyílt területekről elüldöztetve csak nem sokkal korábban vonultak az erdőbe.³³³ A taveták leírása során lakóhelyük bemutatása mellett elsősorban gazdaságukról ejt szót, s ezzel sok újat mond, mert a korábbi utazók ezzel kevesebbet foglalkoztak. A Decken-expedíció beszámolója egy részletes külső leírásra szorítkozik csupán.³³⁴ Höhnel a külsővel, a ruházattal, ékszerekkel csak a könyvében foglalkozik, ott viszont aránylag terjedelmesen.³³⁵ Itt érdemes megemlíteni a nők körülmetélés után viselt vaslánc-”fátylát”,³³⁶ amelyet New és Johnston szerint az első gyermek születéséig kell hordani, míg Kersten — tévesen — azt tartja róla, hogy a gazdagok díszé.³³⁷

A taveták az erdőben szétszórta álló családi kunyhókban laknak, számukat illetően ezért a kutatók csak bizonytalan becslésekre hagyatkozhatnak: Höhnel 1500 főre, Johnston 2000-re teszi.³³⁸ Gazdaságukról szólva Höhnel nem említi, hogy a kunyhókban tartanak az állatokat, amit pedig számos más kutató leír, s ami a korabeli Kelet-Afrikában mindenhol előfordult.³³⁹ Méhkas alakú házaikat Höhnel csak megemlíti, erről — és a férfi-női munkamegosztásról — részletesebben New ír.³⁴⁰ A termesztett növényeket és a csagákkal lebonyolított

³³² Wickenburg 1899: 276. A két expedíció között sokat változhatott a helyzet, a taveták a századfordulón már misszionáriusok nevelte keresztény főnökök alatt éltek, bár e vallás iránt az alattvalók nem sok érdeklődést mutattak.

³³³ Höhnel 1890b: 23.

³³⁴ Kersten 1869: 264. Mivel közben híre jött egy maszai támadásnak, egy harci táncot is látni lehetett, de nem tetszett az európaiaknak, ezért eljöttek (Kersten 1869: 264-265.).

³³⁵ Höhnel 1892a: 140-142.

³³⁶ Höhnel 1892a: 143.

³³⁷ New 1971: 360., Johnston 1886: 433., Kersten 1869: 263. A mai kutatás szerint a taveta menyecskék házasság után viselik ezt (Adamson 1967: 339.).

³³⁸ Höhnel 1890b: 23., Johnston 1886: 434. Számuk századunk hetvenes éveiben sem haladta meg a 6000 főt (Liesegang et al. 1979: 11.).

³³⁹ New 1971: 359., Thomson 1887: 59., Wickenburg 1889: 278., Liesegang et al. 1979: 43. A csagák esetében Höhnel is megemlíti ezt (Höhnel 1892a/1: 272.).

³⁴⁰ Höhnel 1890b: 23., New 1971: 360.

kereskedelmüket viszont először Höhnel veszi részletesebben számba.³⁴¹ A taveták ismertetésénél kitér néhány szokásra is (körülmetélés,³⁴² a házasságon kívüli szerelmi kapcsolatok, és az ebből, valamint a foggal, hat ujjal, vagy ikerként született gyermekek megölése).³⁴³ Ezt más szerző nem erősítette meg, s Thomson szerint itt a körülmetélés 1883-ban nem volt szokásban.³⁴⁴ A könyvben ír Höhnel néhány sort a tavetai politikai rendszerről, a vének tanácsa hatalmáról is.³⁴⁵ Szinte valamennyi utazó megemlékezik a tavetaiak különlegesen barátságos természetéről.³⁴⁶ Thomson és Johnston a temetkezési és házassági szokások leírásával egészíti ki a tavetákról alkotott képet.³⁴⁷

Höhnel leírása tehát a taveták esetében nem marad el a többi szerzőétől, és főleg a kereskedelem, a gazdaság és az egyes szokások leírásával járul hozzá ismereteinkhez, illetve erősíti meg a már korábban rögzített adatokat.

A Teleki-expedíció a visszaúton kelt át Ukambán, a

kamba

nép országán.³⁴⁸ Itt, a Kilimandzsáró és a Kenya közti területen az európaiak közül először Krapf járt a XIX. század közepén. Első útján, 1849-ben a legészakibb kamba állam, Kitui területéről pillantotta meg a Kenya hófödte csúcsát. A következő jelentős expedíciót erre a vidékre Decken vezette, de néprajzi beszámolójuk szinte teljesen Krapfot követte. E népet Denhardt, később Johnston, majd a Telekiék után arra járó brit katonák is említik, de egyikük sem múlja fölül a Krapf nyomán 1877-ben Ukambában járt Hildebrandt igen részletes néprajzi leírását. Ebbe a sorba Höhnel

³⁴¹ Höhnel 1890b: 23. Ő ír a csagáktól vásárolt sótartalmú földről is (lásd a 4. fejezet 298. jegyzetét).

³⁴² Höhnel 1892a: 143. is.

³⁴³ Höhnel 1890b: 23.

³⁴⁴ Thomson 1887: 63.

³⁴⁵ Höhnel 1892a: 142-143.

³⁴⁶ Höhnel 1890b: 23., New 1971: 361., Thomson 1887: 64., Johnston 1886: 432., Wickenburg 1899: 277.

³⁴⁷ Thomson 1887: 60-61., Johnston 1886: 433-434.

³⁴⁸ Ukambát Höhnel és a többi utazó is rendszeresen Ukambani-nak nevezi, ami már helyraggal ellátott országnev (a kambák országában). Lásd még a 4. fejezet 49. jegyzetét.

könyve bizonyos részeivel és a tudományos feldolgozás kamba fejezetével csatlakozik, az előbbi a külső leírást, az ékszerek, ruhák, fegyverek ismertetését tartalmazza,³⁴⁹ az utóbbi pedig főleg az ország és a gazdaság, illetve annak gyengéi bemutatásával foglalkozik. Újdonságot főleg a Hildebrandt utazása óta eltelt időszak változásainak leírásával nyújt (pl. a déli kambák éhínsége és kivándorlása³⁵⁰).

A kambák eredetét egyöntetű szóbeli hagyományaik alapján már Krapf leírta, amelyet az ő nyomdokain haladva Kersten és Johnston is megismételt.³⁵¹ Mászt Hildebrandt és a mai kutatás sem állít: a Kilimandzsáró vidékéről az eredetileg pásztor kambák a többi vándorló (elsősorban maszai) nép nyomására, akik nagy nyájaikkal kiszorították őket a jól legeltethető szavannákról, kisebb-nagyobb csapatokban fokozatosan észak felé vándoroltak.³⁵² A harc a maszaikkal később is fel-fellángolt, mert a kambák, noha áttértek a földművelésre, a marhatartásról nem mondtak le.³⁵³

Országukat Höhnel öt, Macdonald három kerületre osztja.³⁵⁴ Höhnel szerint a legdélibb kerület, Kikumbuliu lakóit a rossz föld és a szárazság miatt szinte állandóan éhínség fenyegeti.³⁵⁵ Így lehetett ez korábban is. Krapf (okok nélkül) megemlíti az 1836-os nagy éhínséget, amelynek következtében számtalan kamba menekült a partvidékre, ahol Krapf missziója idején a nyikák között, de velük nem keveredve éltek. Az együttélés mindazonáltal hatott szokásaikra, a halottakat például már földbe temették, míg a belső vidékeken élő kambák csak kővel letakarták.³⁵⁶ A fentiekkel ellentmondásban a Decken-expedíció szerint a kambákat a jómód jellemzi, amit a földművelés, állattartás és kereskedelem kombinálása

³⁴⁹ Höhnel 1892a/2: 514-515.

³⁵⁰ Höhnel 1892b: 23.

³⁵¹ Krapf 1860: 286., Kersten 1869: 236., Johnston 1886: 432.

³⁵² Hildebrandt 1878: 348., Fedders-Salvadori 1979: 113-114.

³⁵³ Lugard 1967: 302.

³⁵⁴ A felosztás csak egyetlen kerület nevében egyezik meg, ez Kikumbuliu. Macdonald (1967: 335.) ezenkívül még két kerületet (Ulu, Kibwezi), Höhnel (1890b: 23.) pedig négyet (Zaowi, Kilemgo, Iweti és Kitui) nevez meg.

³⁵⁵ Höhnel 1890b: 23.

³⁵⁶ Krapf 1860: 117.

biztosít.³⁵⁷ Elvándorlásukról Johnston is ír, de ennek okát túlnépesedésükben látja.³⁵⁸

Több utazónak is feltűnt, hogy a kambák nem tiszta negrid típusúak, hanem kissé hamita jellegük is van.³⁵⁹ Jellegzetes kulturális vonásuk, hogy metszőfogaikat hegyesre fenik.³⁶⁰ Hildebrandt és Höhnel egyaránt ír a nők fején sajtatos, sapka formában meghagyott hajról.³⁶¹ Höhnel nagyra értékeli a kambák ügyes — szerinte még a csagákat is felülmúló — rézművességét, amit már Krapf is észrevett.³⁶² Több szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy a kambák vörös agyaggal, olajjal vastagon bekenik magukat, ezért természetes színük nem is látszik.³⁶³ Az ügyes kovács kambák jó vadászok is, főleg mérgezett nyilat használnak,³⁶⁴ lándzsát csak elvétve, ahogy erre mind Höhnel, mind Hildebrandt rámutatott.³⁶⁵

Hajlékukat, amely egy középső oszlophoz kötözött, körben ledőftöt farudak alkotta vázból, és gyökerével kifele álló fűből készített tetőből áll,³⁶⁶ Höhnel nem írja le. Az anyagi kultúrát illetően csak a különböző kamba államokban termelt növényeket ismerteti (délen csak a bab, kukorica nő meg, amelyet a baobab termésével egészítenek ki, míg északon bőven terem a banán, durrhaköles, maniók és cukornád is).³⁶⁷ Mindez megegyezik

³⁵⁷ Kersten 1869: 236.

³⁵⁸ Johnston 1886: 432. A kambák országát a mai kutatás is inkább szegénynek találja, amely nemcsak száraz és terméketlen, hanem ceceléggyel súlyosan fertőzött is (Liesegang et al. 1979: 13.).

³⁵⁹ Krapf 1860: 287., Kersten 1869: 235., Hildebrandt 1878: 349., Johnston 1886: 431-432. Höhnel a hamita jellegről nem ír, csak az tűnik fel neki, hogy a kambák ajka nem annyira duzzadt (Höhnel 1890b: 23.).

³⁶⁰ Krapf 1860: 287., Kersten 1869: 235., Hildebrandt még a foghegyezés szobrászi munkáit is leírja (1878: 349-350.), Höhnel 1890b: 23.

³⁶¹ Hildebrandt 1878: 350., Höhnel 1892a/2: 515.

³⁶² Höhnel 1890b: 23., Krapf 1860: 288. A rézmunkák jelentősége mindmáig megmaradt (Liesegang et al. 1979: 41.).

³⁶³ Krapf 1860: 288., Hildebrandt 1878: 353., Denhardt 1881: 143. Érdekes módon Höhnel a testfestésről nem írt.

³⁶⁴ Krapf 1860: 290.

³⁶⁵ Höhnel 1890b: 23., Hildebrandt 1878: 359-361.

³⁶⁶ Krapf 1860: 290.

³⁶⁷ Höhnel 1890b: 23.

(igaz ott területi elkülönítés nélkül) a Hildebrandt által felsorolt terményekkel.³⁶⁸ Denhardt szerint mindkét nem, Krapf és Kersten szerint csak a nők foglalkoznak termelőmunkával.³⁶⁹ A tűzzel, baltával, illetve lándzsaszerű késsel megtisztított földet³⁷⁰ ásóbotl (Krapf), illetve keményfa kapával (Denhardt) lazítják meg.³⁷¹ A földművelés mellett megmaradt marhatartást csak Hildebrandt írja le részletesen,³⁷² de a kamba étkezés bemutatása során rajta kívül Krapf és Kersten is aláhúzza a hús és a tej fontosságát.³⁷³ A kambák legfőbb részegítő italukat cukornádból erjesztik.³⁷⁴

A kambákra nagyon jellemző, hogy a partvidék és a belső területek közt ők közvetítik a kereskedelmet. Ez korábban viszonylagos jólétet eredményezhetett,³⁷⁵ később azonban a parti kereskedők jócskán kihasználták és becsapták őket.³⁷⁶ A kambákról jót (bátrak, vállakozó szelleműek, kedvesek) és rosszat (lármas, kapzsi, megbízhatatlan és tolvaj népség) egyaránt mondtak.³⁷⁷

Vallási elképzeléseik Kersten szerint csak babonák, míg Krapf szerint van képzetük egy Mulungu-nak nevezett felső lényről, de nem imádkoznak hozzá és vallási kötelezettségeik sincsenek.³⁷⁸ A rontásban, az esőcsináló

³⁶⁸ Hildebrandt 1878: 372.

³⁶⁹ Krapf, 1859: 290., Kersten 1869: 236., Denhardt 1881: 143.

³⁷⁰ Hildebrandt 1878: 371-372.

³⁷¹ Kelet-Afrikában általános, hogy a tisztítás munkáját a férfiak végzik, míg a művelés maga a nők feladata (Liesegang et al. 1979: 36.), tehát mindegyik leírásban van igazság.

³⁷² Hildebrandt 1878: 375-377.

³⁷³ Krapf 1860: 290., Kersten 1869: 236., Hildebrandt 1878: 377-380.

³⁷⁴ Krapf 1860: 290., Kersten 1869: 236., Hildebrandt 1878: 374.

³⁷⁵ Kersten 1869: 236.

³⁷⁶ Hildebrandt 1878: 384-387., Höhnel 1892a/2: 512.

³⁷⁷ A jó (Krapf 1860: 288-289., Kersten 1869: 236.) és a rossz vélemény (Höhnel 1890b: 23., 1892a/2: 513.) közti különbséget lehet, hogy egyszerűen az utazások között eltelt 20-30 évben a kambák gazdasági helyzetében beállt negatív változás, és a kambák élni akarása okozta.

³⁷⁸ Kersten 1869: 236., Krapf 1860: 289. A mai kutatás szerint a keleti bantuknál általános egy főistenbe vetett hit, ez az isten azonban nem vethető össze az iszlám vagy a kereszténység Istenével. A bantu főistent sok helyen valóban

képességben való hit a meghatározóbb.³⁷⁹ Társadalmukat az öregek irányítják, de gazdagság vagy személyes jó tulajdonságok következtében egyes emberek a többiekénél nagyobb hatalomra is szert tehetnek.³⁸⁰ Az emberi élet fordulóit és az ehhez kapcsolódó szokásokat a születéstől a halálig, mint olyan témát, amely tüzetesebb megismeréséhez huzamosabb ideig kell a helyiek között élni, Hildebrandt járja körül a legalaposabban, összehasonlításokat téve a szomszédos népekkel is.³⁸¹ Szerinte mind a lányokat, mind a fiúkat körülmetélik maszai módra, Höhnel szerint viszont mohamedán módra csak a fiúkat.³⁸² Rabszolgákat nemcsak tartanak, hanem kereskednek is velük.³⁸³

A XIX. századi utazók közül tehát a kambákat Hildebrandt ismerte legjobban, de társadalmi-politikai rendszerükről ő sem írt. Höhnel őt csupán néhány ilyen jellegű adattal, valamint az azóta lezajlott változások ismertetésével egészíti ki. Höhnel beszámolójának kambákra vonatkozó része igen rövid, és itt is erősen hiányzik a lakosság életmódját, szokásait bemutató rész.³⁸⁴ Igaz, gyors áthaladásuk alatt csak felszínes benyomásaikat rögzíthették. Ennek ellenére Höhnel bevette őket az ismertetésébe, valószínűleg azért, mert minden papírra vetett adat egy korábbiak megerősítése, vagy cáfolata is lehet, és így a leírás új adatok hiányában is fontos. Ez utóbbi felvetés a csaga és taveta népre vonatkozóan is igaz lehet. E három, már igen jól ismert bantu nép bemutatásánál megfigyelhetjük, hogy míg a könyvben inkább érdekességeket és — néha terjedelmes — külső leírásokat találunk: a kedves olvasó szórakoztatására; addig a tudományos feldolgozás már csak az általa lényegesebbnek tartott gazdasági, területi, néprajzi adatokat tartalmazza: a többi kutató okulására.

Mulungunak nevezik. (A kambákat Liesegang et al. (1979: 57.) konkrétan nem említik.)

³⁷⁹ Hildebrandt 1878: 387-389.

³⁸⁰ Krapf 1860: 289., Höhnel 1890b: 23., 1892a/2: 513.

³⁸¹ Hildebrandt 1878: 394-406.

³⁸² Hildebrandt 1878: 397-399., Höhnel 1890b: 23. A mai kutatás szerint a lányok körülmetélése a keleti bantuk között a nyamvezik, a szukumák, a tóközi királyságok és az Elgon tűzhányó körülötte területek kivételével mindenütt létezik, így a kambák között is, tehát Hildebrandtnak van igaza (Liesegang et al. 1979: 55.).

³⁸³ Krapf 1860: 292., Höhnel 1890b: 23.

³⁸⁴ Mindezt csak egy, a könyvben leírt csörgőbotos tánc képviseli (Höhnel 1892a/2: 517.).

A szellemi néprajz azonban mind a könyv, mind a cikk lapjairól hiányzik, ennek ismertetéséhez tovább kellett volna időzni az adott népek körében. Az is elképzelhető, hogy Höhnel azért nem fordított nagyobb gondot a néprajzi gyűjtésre, mert ezek a népek már ismertek voltak; csak azokat az adatokat jegyezte le, amelyeknek könnyen birtokába jutott.

A Kenya-túzhányótól délnyugatra élő

kikuju

népről ezzel szemben csak bizonytalan információk álltak az utazók rendelkezésére. Telekiék útjának egyik fő célja éppen az volt, hogy ezzel a titokzatos és harcias hírű néppel megismerkedjenek. Az expedíció sikerrel járt, egy hónapot töltött Kikujuföldön — igaz, állandó összeütközések és véres harcok közepette. Előttük csak egyetlen utazó járt a kikujuknál, de (a még súlyosabb harcokba keveredett) dr. Fischer rögtön hazaérkezése után meghalt és tapasztalatait nem tudta közkinccsé tenni.³⁸⁵ Tényszerű és első kézből való híradással tehát Höhnel beszámolója szolgált először.

A kikujukról szóló első leírások még csak az Afrikaszerte elterjedt rémhíreket ismételték: bár földművelők, de vad, barátságtalan népek, akik szeretik megtámadni a karavánokat.³⁸⁶ Denhardt hosszú és nem göndör hajú népnek tartja őket — valószínűleg szuk (pokot) típusú hajzacskókról tudósította valaki.³⁸⁷ Rövid ismertetésében Thomson is mindenkivel összetűző népnek mondja őket.³⁸⁸ A Telekiék után Kikujuföldön járt Lugard őrnagy ellenben éppen nem vérszomjas, hanem szimpatikus és becsületes népként ír róluk — szintén egy hónapi ismeretség után.³⁸⁹ Macdonaldnak azonban újra sok problémát okoztak.³⁹⁰ Valamennyi leírás

³⁸⁵ Thomson 1887: 194., Höhnel 1892a: 409-410. Egy mai kikuju kutató szerint Fischer sosem járt Kikujuföldön, róluk csak emberei rémhíreit és Krapf adatait közölte (Fischer 1885: 98.-ra hivatkozik Muriuki 1974:140.) Valójában azonban Thomson és Höhnel szerint Fischer nem a hivatkozott 1882-83-as, hanem a második, 1885-86-os útján keveredett harcokba a kikujukkal.

³⁸⁶ New 1971: 459. New véleményét Krapf és utazó afrikaiak elmondására alapozta.

³⁸⁷ Denhardt 1881: 142.

³⁸⁸ Thomson 1887: 177-178.

³⁸⁹ Lugard 1967: 304.

³⁹⁰ Macdonald 1967: 343., 345-348. Macdonald ismerteti a korábbi utazók harcait is. Szerinte Thomson, Teleki, bizonyos Jackson és Gedge mind kénytelen volt fegyvert használni Kikujuföldön. Megjegyzendő, hogy Thomson

közül Höhnel ismertetése a legalaposabb és legsokoldalúbb, rajta kívül még Hildebrandt ír róluk részletesebben kamba ismertetésének összehasonlító anyagában, valószínűleg azonban anélkül, hogy túlságosan sok kikujut látott volna.³⁹¹

Országukat Thomson nagyobbak és északabbra fekvőnek írja le,³⁹² mint a Kikujun át is kelő Höhnel, aki azt egy csupán 30 km széles, körülbelül a mai Nairobotól a Kenya-tűzhányó déli és keleti lejtői körül az Egyenlítőig terjedő, 1500-2000 m tengerszintfeletti magasságú sávként határozza meg, amely hat kerületre oszlik.³⁹³ Ez a csupán 5500 km²-nyi terület Höhnel szerint legalább 100.000 embert tart el, mert termékeny és bővizű.³⁹⁴ Az országot néhány kilométer széles védelmi célú erdősáv veszi körbe, amely a korábban az országot borító erdő maradéka.³⁹⁵

Ezt az erdőt a harcias, földművelő létükre még a maszaik által is tisztelt nép kiirtotta és a kopár háta kivételével mindent művelés alá vont.³⁹⁶ Az édesburgonya, yamgyökér, tök, cukornád, bab és mások³⁹⁷ mellett északon főleg banánt, míg délen kevesebb banánt, ám több kölest

---

beszámolójából ez nem derül ki, ellenben Macdonald nem ír dr. Fischer harcairól, Mindezek után továbbra sem lehet eldönteni, hogy vajon igaza volt-e Höhnelnek, amikor az utánuk jövő utazók érdekében is mentegette a keményebb fellépést az afrikaiakkal szemben, mondván hogy ők csak az erő szavát tisztelik. (Lásd 54. oldalt és a 3. fejezet 151. jegyzetét)

³⁹¹ Thomson 1887: 3-ből következően (lásd még 107. oldalt).

³⁹² Thomson 1887: 177.

³⁹³ Höhnel 1890b: 23-24. A könyvben ennél is kisebb, 14-20 km széles területről ír, amely azonban 1400-2000 m tengerszintfeletti magasság közötti völgyekben található (Höhnel 1892a/1: 505.).

³⁹⁴ Höhnel 1890b: 24. A maszai uralom lehangolása után a kikujuk rendkívüli mértékben terjeszkedni kezdtek az egykori maszai területek rovására a Naivasható felé. Századunk hetvenes éveiben létszámuk a legnagyobb Kenya összes népei közül (2.200.000 fő (Fedders-Salvadori 1979: 117.)) és a Höhnel által leírt terület mintegy tízszeresen élnek, 25 %-ban más népekkel keverten (Liesegang et al. 1979: 11.).

³⁹⁵ Höhnel 1890b: 24., Thomson 1887: 177.

³⁹⁶ Höhnel 1890b: 24. Az erdőirtás főleg tűz és balta segítségével történt (Macdonald 1967: 344.). A füstölgő irtások leírásával utal erre az útkönyvben Höhnel is (1892a/1: 427.).

³⁹⁷ Höhnel 1890b: 24., Thomson 1887: 177., Macdonald 1967: 344.

termesztenek³⁹⁸ az öntözött és ásóbottal művelt földeken.³⁹⁹ Az itt szintén megtermő dohányt nem szívják, hanem rágják vagy porrá őrölt tubák formájában szippantják.⁴⁰⁰ A nedves völgyekben termesztett cukornádat külön e célra használt mozsarakban törik össze. A mozsár egy hosszú fatörzs, amelyben 10-12 darab, egyenként 2-3 literes üreg található. A léből italt erjesztenek.⁴⁰¹ Ennek neve Hildebrandt szerint ngoki.⁴⁰² A ngoki mértéktelen fogyasztása miatt sok a részeg kikuju, és Macdonald — elég rossz májúan — ezt okolja harciasságukért: szerinte amint kijózanodnak, azonnal visszavonulót fújnak.⁴⁰³ Állattenyésztésükről Höhnel csak a tartott állatok felsorolásával emlékezik meg, étkezésükről pedig egyáltalán nem ír.⁴⁰⁴

A bő termés miatt a karavánok és a maszaik gyakran jönnek ide terményt cserélni. Höhnel hosszasan le is ír egy ilyen — mindkét fél bizalmatlan tartózkodása mellett megkötött — vásárt,⁴⁰⁵ de csak könyvében és ott is csak egy félmondattal említi meg, amit mások határozottan állítanak, hogy a maszai-kikuju ellenségeskedések dacára a nők járhatnak és csereberélhetnek egymás falvaiban.⁴⁰⁶

³⁹⁸ Höhnel 1890b: 24.

³⁹⁹ Lugard 1967: 305.

⁴⁰⁰ Höhnel 1890b: 25. A tubákat felmelegített kövön őrlik porrá, majd sót, zsírt és egy kis vajat adagolnak hozzá. Hasonló módon ízesítik a rágott dohányt is (Hildebrandt 1878: 374.). A tubákat nyakban hordott, elefántcsontból vagy szaruból készített "szelencében" tartják (Höhnel 1890b: 25.).

⁴⁰¹ Höhnel 1890b: 24.

⁴⁰² Hildebrandt 1878: 374.

⁴⁰³ Macdonald 1967: 344.

⁴⁰⁴ Höhnel 1890b: 24. Mindkettőről Hildebrandtnál találunk adatokat. Szerinte a kikuju marháikat a maszaiktól való félelmükben az erdőben tartják, de ott is csak fiatal fiúk felügyeletére bízva (Hildebrandt 1878: 375., 376.). Valószínűbb azonban, hogy csak háború esetén viszik oda a csordát, egyébként a králokban tartják (Macdonald 1967: 345.). Hildebrandt szerint tejet idegennek nem adnak, mert az ártana az állatnak (377.). Tyúkot, tojást, halat egyáltalán nem esznek (378.). A nők húst egyáltalán nem kaphatnak, egyébként is csak gyerekeikkel együtt és a házon belül fogyaszthatnak bármit is (379.).

⁴⁰⁵ Höhnel 1890b: 24.

⁴⁰⁶ Höhnel 1892a/1: 411., Thomson 1887: 177-178., Fischer 1885: 40., Macdonald 1967: 345.

A kikujuk nyelvéről Höhnel nem ír, míg Macdonald — ma is helytállóan — a kambák rokonának tartja őket.⁴⁰⁷ Az emberek negrid típusú külsejét, a hideg-meleg ellen egyaránt védő testkenő olaj használatát, a ruhákat, ékszereket, a hajviseletet ellenben Höhnel sokkal részletesebben tárgyalja, mint a többi kutató.⁴⁰⁸ Ezen kívül a nők testüket tetoválással, a férfiak pedig fülük megnyújtásával is díszítik.⁴⁰⁹

A kikujuk kiváló kovácsok, ezt jó minőségű fegyvereik is bizonyítják.⁴¹⁰ Ezek — de különösen a pajzsok — nagyon hasonlítanak a maszaikéra, ami az állandó egymás elleni harcok ismeretében nem is csoda.⁴¹¹ Ennek ellenére az utazók közt távolról sincs egyetértés, hogy e fegyverek milyenek is: sem a kardokat, sem a dárdákat nem írják le

---

⁴⁰⁷ Macdonald 1967: 344., Fedders-Salvadori 1979: 117., Liesegang et al. 1979: 11.

⁴⁰⁸ Höhnel főleg a férfiak hajviseletével foglalkozik, amely művészien betapasztott és rendezett copfokból áll. A lányok csak fejük tetején hagyják meg hajukat, a koponya nagy részét borotválják. A többi testszórzetet azonban mindkét nem és minden korosztály eltávolítja. Harci arcfestésüket Höhnel groteszknak tartja (például azt, hogy csak szájuk környékét mázolja be vörösre) (Höhnel 1890b: 24-25.). Ugyanezt írja Lugard is (1967: 303.), de amíg ő az ékszerek esetében azok nagy számát és jelentős súlyát (305.), addig Höhnel változatos anyagukat emeli ki (1890b: 25.). Thomson szerint testük olajozásában a teita, ruházatukban a maszai stílust követik (1887: 177.). A maszai módi átvételét hangsúlyozza Lugard (1967: 305.) és Macdonald (1967: 344.) is. Csak Höhnel említi a nyakból lelógó, szivalakú ülőbört, és a hidegben használt női felsőruhákat is (Höhnel 1890b: 25.).

⁴⁰⁹ Höhnel 1890b: 25. Höhnel pontosan 3-5 sornyi, borsónagyságú kerek pontocskákból álló tetoválásról ír, amelyet a bőr fölcsippentésével és levágásával hoznak létre. Hildebrandt szerint a tetoválás csak bevagdosással készített csikokból áll (1878: 351.). A férfiak fülüket maszai módra fakoronggal tágitják, akár 7 cm hosszúra is és aki ezt letépi, annak a károsult számára súlyos (2-4 tehénből álló) bánatpénzt kell fizetnie (1878: 352.).

⁴¹⁰ Höhnel 1890b: 25., Macdonald 1967: 344.

⁴¹¹ Höhnel 1890b: 25., Lugard 1967: 303., Macdonald 1967: 344. Höhnel szerint a kikuju pajzsok festése is maszai hatást tükröz, Lugard szerint 5 láb x 2 láb (150 cm x 60 cm) nagyságú marhabőr pajzsokra festett fehér és vörös mértani jelek a címer funkcióját is betöltik. Macdonald azt is megjegyzi, hogy a kikuju pajzsok keskenyebbek a maszaikénál, ami abban a bozótban, ahol ők harcolni szoktak, kifejezetten előnyös.

egységesen.⁴¹² Az íjakról és a vashegyű, moriofa nedvéből készült méreggel bekent, és emiatt a végükön vékony bőrszalaggal betekert nyilakról csak Höhnel írt részletesen. A harcokban számos nyilat lőttek ki rájuk, ezek azonban nem bizonyultak mérgezettnak. A tegezben az íjak mellett két, tűzszerzámnak használt fadarabot is hordanak a kikujuk. Höhnel megemlíti egy gyakran embermagasságú, vastag végű „sétapálcát” is, amely a kambáknál és maszaiknál is gyakori.⁴¹³ Thomson ezt buzogánynak tartja.⁴¹⁴

A mély völgyekkel sűrűn szabdalta Kikujuföld gyakran erdők vagy banánültetvények sűrűjében megbújó apró településeit csak Höhnel írja le: egyedül neki volt rá lehetősége, hogy ezeket lássa is. Míg Thomson ugyanis — valószínűleg csak elmondás alapján — hagyományos kaptár- vagy kúpalakú kunyhókról tudósít,⁴¹⁵ Höhnel azt írja, hogy a kikuju lakóház inkább lapos gömb alakú, fala kosárszerűen készített fafonat, amelyet sár és trágya gondosan eldolgozott keverékével csapkodnak be. A fal fölé kiugró tetőt a középső, kiemelkedő háztartó oszlophoz erősítik. Minden lakókunyhó körül két kis gabonatarató épület is található.⁴¹⁶

A kikuju az egyetlen bantu nép, amelynek társadalmáról, szokásairól Höhnel részletesebben beszámol. Ez annál is fontosabb, mivel a többi XIX. századi utazó csak külsejükről, illetve a könnyebben fölmérhető tárgyi néprajzról tudósít: csupán Hildebrandt kamba néprajzának néhány összehasonlító adata terjed ki erre is. Egy szokást Lugard órnagy is megemlíti, leírja, hogyan kötnek a kikujuk vérszerződést.⁴¹⁷ Ilyen szerződésről könyvében Höhnel is megemlékezik, de hangsúlyozza, az nem

⁴¹² Höhnel (1890b: 25.), Thomson (1887: 177.) és Macdonald (1967: 344.) rövid, de széles és ovális pengével ellátott lándzsákról tudósít, míg Lugard (1967: 303.) szerint a dárda hatlábnyi (183 cm), amelyből csupán 9 inch (kb. 23 cm) a penge. Lugard (1967: 303.) Höhnel (1890b: 25.) egy méter hosszú kardokról ír, amelyet tokban, széles bőrvön a jobb oldalukon hordanak.

⁴¹³ Höhnel 1890b: 25.

⁴¹⁴ Thomson 1887: 177.

⁴¹⁵ Thomson 1887: 178.

⁴¹⁶ Höhnel 1890b: 25.

⁴¹⁷ Szerinte egymás megvágott alsó karja vérével bekent húsdarabot kell megenni a két szerződő félnek, egymással szemben ülve (Lugard 1967: 306.). Hildebrandt (1878: 386.) a barátság megkötését nem vérszerződés formájában írja le, hanem oly módon, hogy a felek egy közös edénybe vizelnek, majd azt az edényt szétörlik, ők is így törjenek szét, ha fogadalmukat megszegik.

kikuju, hanem “karaván-módra” köttetett, ellenben korábban leírja az egyszerű barátságkötési szertartást.⁴¹⁸

A kikuju társadalom Höhnel szerint nem tagolódik olyan szigorúan, mint a maszai, a harcosok együtt élnek a házasság után is harcosok maradhatnak. A teljes kikuju közösséget két fővarázsló, völgyenként, azaz kisebb egységekként pedig négy főember vezeti: két öreg (szamaki), egy varázsló (leibon) és egy idősebb harcos, aki szóvívőként tevékenykedik. Hatalmuk mindazonáltal csekély, bár egyes elkövetett bűnökért a szamaki szabja ki a büntetést. Höhnel több ilyen büntetést részletesen le is ír.⁴¹⁹ Hildebrandt a kikuju társadalmi rendszert, különösen a korcsoportokat a maszaiakétól eredezteti és csak ilyen értelemben ír róla.⁴²⁰

A kikujuk vallási képzetéről a Teleki-expedíció az egy hónapos út alatt sem tudott meg sokat.⁴²¹ Höhnel szerint a kikujuk hisznek egy a Kenyán lakó “Istenben”, de minden szokatlan, új dologra is ezt a szót mondják ki.⁴²² Hitéletük látható megnyilvánulásának mindössze a nyakukban hordott amulett tekinthető.⁴²³

A házasság elsősorban pénzkérdés. Annyi asszonyt vehetnek feleségül (akár hetet-nyolcat is), amennyire vagyonukból futja, s amennyire a háztartás és a gazdaság ellátása érdekében szükség van. Miután az apósnak kifizették a vételárat, az asszonyt minden ceremónia nélkül kunyhójukba vezetik. Halotti tort viszont ülnek. Ha az elhunyt idősebb férfiú vagy ilyenek asszonya, ökröt vágnak és minden feleség után még egy juhot is. Ha fiatal a halott, juhot ölnek. Csak a rokontalanul elhaltak maradnak temetetlenek, a többiekhez hozzátartozóik a megboldogult földjén

⁴¹⁸ Höhnel 1892a/1: 444-445., illetve 412.

⁴¹⁹ Höhnel 1890b: 25-26.

⁴²⁰ Hildebrandt 1878: 399-400. A korcsoportrendszer azonban a kikujuknál is sokkal bonyolultabb, mint azt a korabeli utazók sejtették (Liesegang et al. 1979: 53-54.).

⁴²¹ Höhnel (1892a/1: 513.) könyvében külön kiemeli, milyen nehéz a helyiek hitéről bármilyen információt szerezni.

⁴²² Höhnel 1890b: 26. Hildebrandt (1878: 387.) szerint az isten neve “En'ai”. Höhnel nem kikuju nyelven, csak németül írja le ezt a szót “Gott”. A mai kutatás szerint a felső lénybe, Ngai-ba vetett hit a maszaiaktól ered (Liesegang et al. 1979: 57.).

⁴²³ Höhnel 1892b: 513.

temetik el.⁴²⁴ Hildebrandt szerint viszont a halottakat nem temetik földbe, hanem egy áldozati kecske bőrébe csavarva, alvó helyzetben az erdőben a földre fektetik, tarkójával a szent Kenya-hegy felé fordítva. A tetem hamarosan a hiénák martalékává lesz.⁴²⁵

Höhnel nem tudta megállapítani, hogy a körülmetélést csak a fiúkon végzik-e el, (ahol ez igazából — maszai módra — csak in- és nem circumcisio), vagy lányokon is. Hildebrandt szerint mindkét nemet és az egész területben egyszerre vetik alá a műtétnek egy nagy, beavatási ünnepség keretében.⁴²⁶

Höhnel és Hildebrandt az állatok levágása módjában sem értenek egyet. Höhnel úgy tapasztalta, hogy a marhát maszai módra szájának és orrának befogásával elkábítják, és csak utána döfik nyakszirten, Hildebrandt szerint viszont a leszúrás előtt bunkóval kábítják el.⁴²⁷ A kikujukról szóló rész befejezésekként Höhnel nemcsak a fejpántos teherhordásról emlékezik meg, hanem — talán a későbbi utazókat segítő — a legkedveltebb cseretárgyakról is.⁴²⁸

Megállapítható, hogy Höhnelnek a kikujukról adott leírása, mivel az első és a század végéig mindenképpen egyetlen viszonylag teljesnek mondható néprajzi ismertetés, nemcsak a maga korában, hanem később is alapvető jelentőségű volt e törzs megismerésében, mégha néhány témával (pl. eszközök, edények, mezőgazdasági technikák, étkezés, háziipar, ünnepek, ének-zene-tánc, játékok) egyáltalán nem foglalkozik és másokat (vallási képzetek és az ehhez kapcsolódó szokások, hiedelmek, társadalmi szervezet, az emberi élet fordulói) is éppen csak megemlíti. Ennek ellenére az alig egy hónapos, állandó veszéllyel és idegfeszültséggel terhelt úton

⁴²⁴ Höhnel 1890b: 26. Arról nem ír, hogy a torhoz nélkülözhetetlen állatokat ki biztosítja.

⁴²⁵ Hildebrandt 1878: 404. Hiába nem járt Hildebrandt sohasem Kikujuföldön, megbízható adatközlői lehettek, mert a mai kutatás is neki ad igazat Höhnellel szemben. Az is megesk azonban ritkábban lakott vidékeken, hogy az elhunytat egyszerűen a bozótba dobják (Liesegang et al. 1979: 60.). Hildebrandt (1878: 404.) egyébként még a temetést végző személy rituális megtisztítását is leírja.

⁴²⁶ Hildebrandt 1878: 398-399. Ezt a szertartást részletesen le is írja. Hildebrandtnak ezúttal is igaza van, a körülmetélést a lányokon is elvégzik (lásd a 4. fejezet 382. jegyzetét).

⁴²⁷ Höhnel 1890b: 26., Hildebrandt 1878: 378. Hildebrandt ír ezen kívül még a kikujuk étkezéséről (378.), az aratási termékenységi szertartásokról (390.), a szülésről és a hozzá kapcsolódó szokásokról (394-396.).

⁴²⁸ Höhnel 1890b: 26.

(amelyet jórészt betegen tett meg) így is rendkívül sok adattal gazdagította a néprajztudományt, ami a körülményeket is figyelembe véve kiváló teljesítmény. Ahhoz, hogy az egyes adatoknak, témaköröknek jobban utánajárjanak, huzamosabb időt (és barátságosabb környezetben) kellett volna Kikujuföldön tölteniük.

4.5.2. Nilóta népek

Nemcsak a Teleki-expedíció, hanem szinte valamennyi, Kelet-Afrika egyenlítői vidékein járt kutató néprajzi közleményeiben fontos, ha nem központi szerep jut a

maszai

népnek. Nem véletlenül. Ez a nilóta (nilo-hamita) marhatartó pásztornép a XIX. század első felében állt hatalma tetőpontján. A Kelet-afrikai-fennsík nagy részét uralmuk alá hajtották, mélyen benyomultak dél felé a bantu népek közé, marharabló vállalkozásaikon (gyalogosan!) még a tengerparti Mombasáig is eljutottak. Az európai behatolással párhuzamosan előbb véres testvérháborúk, majd marhapestis és tífuszjárvány következtében hatalmuk megrendült,⁴²⁹ de még Telekiék idejében is a legjelentősebb népcsoportnak számítottak.⁴³⁰ Ha hatalmuk nem is, de ősi életmódjukhoz való ragaszkodásuk miatt hírnevük és jelentőségük mai napig megmaradt.⁴³¹

A korai utazók a maszaikat két alapvető csoportra osztották: maszaira és kvafira. Az utóbbit egyes kutatók a földművelésre áttért maszaikkal azonosították,⁴³² holott mások szerint e két csoport identitástudata mindig is erős volt és nyelvjárásuk is különbözik.⁴³³ A mai kutatás a maszaikat hét altörzsre osztja, amelyek mindegyike pásztornép, de a hét altörzs egyes

⁴²⁹ Huntingford 1953: 15.

⁴³⁰ Höhnel 1890b: 26.

⁴³¹ Szerencsére nem vált be Baumann (1894: 165.) borúlátó jóslata, mely szerint a maszaik el fognak tűnni, fel fognak oldódni a bantu tengerben, mert földet művelni nem hajlandóak, marhát rabolni a német érdekeltségű területeken már egyre kevésbé tudnak, s mivel nyelvkészségük is rossz, szolgának vagy katonának sem valók. Az ötvenes években számuk elérte a 100.000-t (Murdock 1959: 331.), a hetvenes években Kenyában kb. 150-200.000-en éltek (Fedders-Salvadori 1979: 79.).

⁴³² Johnston 1886: 397.

⁴³³ Baumann 1894: 157.

csoportjai állataikat és önállóságukat veszítve földművelésre kényszerültek. A kvafi (wa-kwafi) név nem jelent feltétlenül földművelőt. Ezt a kifejezést mind a szuahélik, mind az egyes környező bantu törzsek az egész maszai népre használták.⁴³⁴

Mivel a maszai marharabló vállalkozásaiknak köszönhetően a tengerparton is ismertek és rettegettek voltak, Krapf, aki pedig a parti törzseken kívül csak a kambákkal érintkezett, nemcsak alapos és a későbbi utazóknak is mintául szolgáló népleírást adott a maszaiokról, de kvafi és (egy másik misszionárius, Erhardt segítségével) maszai szótárt is összeállított.⁴³⁵ Bevallottan Krapfot ismétli meg a Decken-expedíció krónikája, de Denhardt és New leírásainak alapját is a német misszionárius beszámolóí adják.⁴³⁶ Hildebrandt kamba-ismertetésében sok összehasonlító adattal szerepelteti (maszai-kvafi néven) összevonva a két rokon népet. Az európaiak közül Thomson és Fischer járt először Maszaiföldön, és hozott első kézből származó információkat. Közülük Fischer adatai tekinthetjük megbízhatóbbnak.⁴³⁷ Johnston, a Kilimandzsáró kutatója néhány kvafi ismeretere alapozott maszai-leírását még Thomsonénál is kevésbé tarthatjuk helytállónak.⁴³⁸ A kilencvenes években, a maszai uralom gyors hanyatlása éveiben járt a Kelet-afrikai magasföldön Baumann, akinek beszámolója — a szerző szerint is — azért érdekes, mert a korábbi utazók a maszaiakat még virágkorukban írták le.⁴³⁹

A maszaiak által lakott vidék elhelyezkedését az egyes szerzők nem egységesen írják le. Krapf az É. sz. 2°-tól a D. sz. 4°-ig, Thomson az É. sz. 1°-tól a D. sz. 5°-ig, Höhnel viszont az Egyenlítőtől alig északra levő, délnyugati irányú vonaltól dél felé a 6°-ig terjedő területet tekinti a Maszaiföldnek.⁴⁴⁰ Ha a szoros értelemben vett maszai törzset nézzük, akkor

⁴³⁴ Huntingford 1953: 11-12. Murdock (1959: 331.) a maszai csoportot három alapvető ágra (arusa, maszai és szamburu) bontja. A maszain belül különíti el a kvafi népet.

⁴³⁵ Krapf 1860: 298. E két szótár tulajdonképpen két különböző maszai nyelvjárás szavait tartalmazza. (Lásd még a 4. fejezet 187. jegyzetét.)

⁴³⁶ Kersten 1871: 23., Denhardt 1881: 141. New még egyes kommentárjait is Krapf-tól veszi (pl. szerencse, hogy a maszai és kvafi ellenség, mert összefogva mindenkit képesek lennének legyőzni (Krapf 1860: 393-394., New 1971: 470.)).

⁴³⁷ Lásd 108-110. oldalt.

⁴³⁸ Lásd a 4. fejezet 234. jegyzetét.

⁴³⁹ Lásd a 4. fejezet 252. jegyzetét.

⁴⁴⁰ Krapf 1860: 291., Thomson 1887: 238., Höhnel 1890b: 26.

Höhnelnek van leginkább igaza, és ő a nyugati (kb. K. sz. 35° 40') és a keleti határt (amely egy a Pangani-folyó felső folyásától a Kilimandzsáró északi előterén át a mai Nairobi közelében észak felé forduló vonal) is meglehetősen pontosan írja le. Az eltérések azzal magyarázhatók, hogy a korábbi kutatók (pl. Krapf) az északi területen nem jártak, így az ott húzott határ nem tekinthető pontosnak, másrészt a maszai eredetű törzsek (Laikipia maszaik, szamburuk) által lakott vidék északi határa tényleg az É. sz. 2°-a környékén húzódik.⁴⁴¹ Ez a terület körülbelül a Naivasha-tó magasságában (D. sz. 1°) érintkezik a középső és déli maszai területével.⁴⁴² A déli határ változó megadását talán az okozhatta, hogy a maszaik a XIX. században is egyre nyomultak dél felé. Ezen a területen mindazonáltal nem csak maszaik laktak, éltek ugyanitt más, földművelő népek is.⁴⁴³

Maszaiföld földrajzi szempontból egy száraz és egy nedvesebb, zöldebb területre osztható.⁴⁴⁴ Társadalmi szempontból az ország több kerületből áll: ezek határait az ott lakók legelőt kereső vándorlásaik ellenére általában nem hagyják el.⁴⁴⁵ Az egyes kerületekben a legtöbb maszai klán (rokonságon alapuló nagyobb egység) képviselői megtalálhatók. Ennek ellenére az egyes kerületek nyelvjárása különböző, és a lakók összetartozástudatát jelzi az is, hogy az egyes kerületekben a pajzsok mintája eltérő.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ A szamburuk egyes csoportjai a Stefánia-tó (É. sz. 5°) közelébe is eljutottak (Haberland-Straube 1979: 114.).

⁴⁴² Huntingford 1953: 105-106.

⁴⁴³ Thomson (1887: 238.) névszerint csak a földművelő kvafikat említi.

⁴⁴⁴ Höhnel 1890b: 26., Thomson 1887: 236-237. A szárazabb rész a Kelet-afrikai-árok, a nedvesebb pedig a Kelet-afrikai-magasföld.

⁴⁴⁵ Höhnel 1890b: 26.

⁴⁴⁶ Thomson 1887: 240., Baumann 1894: 158. Höhnel tagadja, hogy az északi és déli csoportok közt nyelvjárási különbség lenne. Szerinte a kerületek (Bezirke) kisebb egységek, ő hét területről (Gebiet) és két alterületről ír, de ezek Thomson kerületeivel korrelálhatók.

Ezek (Höhnel 1890b: 26.): Doglán, Kapotéi, Kibaia, Kinangóp, Leikipia, Matumbato és Sigirari (mely két alterületre oszlik: Leitokitók és Njiri).

Thomson (1887: 240.) 10 kerületről ír, de csak hetet nevez meg: Dogilani, Guas Ngishu, Kapté, Lykipia, Matumbato, Njiri és Sigirari.

Johnston (1887: 397.) 10 klánt sorol fel, ezek azonban összevethetők a kerületekkel: Dogilani, En-guaso, En-gisu, Kaputei, Kinangop, Kisongo, Laitokitok, Matumbato, Sigirari és Sogonoi.

Höhnel nem ír a maszai név eredetéről. Hildebrandt szerint ez a "masa" = tulajdon szóból ered.⁴⁴⁷ Már Krapf megállapította, hogy magukat Orloikob-nak, a föld tulajdonosainak hívják.⁴⁴⁸ Krapf veti föl azt is, hogy nyelvük kimutatható rokonságban áll az ősi arab nyelvekhez kapcsolható ún. "kusita arabbal".⁴⁴⁹ A maszaik nilusi és hamita kapcsolatai közül Thomson az előbbit, míg Fischer a szomáli, galla és maszai népek közös eredetét vallva az utóbbit emeli ki.⁴⁵⁰ Höhnel Thomsonhoz hasonlóan inkább a nilóta népekkel veti össze őket, szerinte a rokonsági láncban a silluk és bari törzsekkel mások mellett a turkanák és a szukok (pokotok) jelentik az összekötő szemet.⁴⁵¹ Höhnel azt is hangsúlyozza, hogy a

---

Thomson (1887: 240.) a szerinte 12 nagy és számtalan kisebb klán közül csak a négy "iëgarisztokratikusabb" nevét sorolja föl (Leteyo, Lyseré, Molilian, Ngajé).

Baumann (1894: 158.) a kerületeket nem nevezi meg, csak 8 klánt névét írja le: ezek között Ngajé kivételével Thomson klánnevei is szerepelnek: Leisseri, Leitoyo, Lugumai, Mágesen, Mageweria, Mamasita, Marumwai, Muleilyan, valamint az Elkonono kovácsok.

A klánokat illetően nemcsak a kutatásban, hanem maguk a maszaik között is nagy a bizonytalanság (Huntingford 1953: 119.). Ha a korabeli utazók által megadott kerület-neveket a mai felosztással összevetjük, megállapítható, hogy az egyes kerületek tulajdonképpen az egyes altörzseknek felelnek meg:

I-Sampur (sambur, Höhnelnél burkenedzsi (i-loo-ibor-keneji: "a fehér kecske népe")), II-Tiamus, II-Aikiptak (Höhnelnél Leikipia), II-Wuashin-Kishu (Thomsonnál Guas Ngishu), II-Kinopop (Höhnelnél Kinangóp), II-Lotai (Höhnelnél Doglán), II-Kaputei (Höhnelnél Kapotéi), II-Oikop (Höhnelnél Leitokitók) és II-Kisonko. A Höhnelnél legdélibb maszai területként leírt Kibaia nevet ma egy ndorobo horda viseli (Huntingford 1953: 11., 102.).

⁴⁴⁷ Hildebrandt 1878: 349. A mai kutatás szerint ellenben csak azt jelenti: maa nyelven beszélők (Fedders-Salvadori 1979: 79.).

⁴⁴⁸ Krapf 1860: 291., Denhardt 1881: 141., New 1971: 469. A mai kutatás úgy tartja, hogy ez csak a földművelő maszaik neve (Huntingford 1953: 12.).

⁴⁴⁹ Krapf 1860: 291.

⁴⁵⁰ Thomson 1887: 239., Fischer 1885: 26.

⁴⁵¹ Höhnel 1890b: 26. Véleményét nemcsak Johnston (1886: 400.), hanem a mai kutatás is osztja, bár a fentiek közül a silukok nilóta, a barik az északi, a többiek a középső nilo-hamita csoporthoz tartoznak (Huntingford 1968 térképe). Köhler kissé más véleményen van, szerinte a siluk a nyugati, a bari, maszai és turkana a keleti, a szuk (pokot) a déli nilóta népek közé tartozik (Köhler 1979: 262.).

maszaik szomszédaikkal nem keverednek, sőt le is nézik őket.⁴⁵² Ez a marhavészt követően már nem volt így, egyre inkább keveredtek a többi néppel (pl. a kikujukkal⁴⁵³), mégha Baumann borús jóslata nem is vált valóra és nem tűntek el végképp, föloldódva a bantu tengerben.⁴⁵⁴

A maszaik eredetmondáját csak Krapf és az ő nyomán Kersten és Denhardt ismerteti. E szerint Engai, a magas hegyeken esőben, felhőkben trónoló isten közvetítője, Neiterkob tanította meg az embereket a marhatartásra és tevékeny közreműködésével az első emberpár házassága is termékeny lett. E házasságból születtek meg a maszai és a kvafik népei. A kvafik a Kenyát, a maszaik a Merut tekintették Engai otthonának és emiatt szent hegynek.⁴⁵⁵ Erről a mondáról a későbbi utazók már nem tudnak. Ez nem is csoda, mert a mai kutatás szerint Neiterkob személye a maszai ősmondákban nem is létezett: e név a maszai "neiterukop" = "az, aki elkezdte a földet" kifejezésből ered, és csupán Engai teremő szerepére utal.⁴⁵⁶

A maszaik történetét a XIX. században főleg a testvérháborúk jellemezték: ezekre Höhnel a kvafik leírásánál tér ki.⁴⁵⁷ Johnston egész Kelet-Afrika és benne a maszaik történelmét is a földművelő és állattartó népek állandó harcaként jellemzi, amely végül a földjüket és termésüket mindenképpen védeni kényszerülő földművelők szükségszerű győzelmét hozza magával.⁴⁵⁸ Baumann főleg a testvérharcban legyőzött maszai törzsek szétszórását tárgyalja.⁴⁵⁹

⁴⁵² Höhnel 1890b: 26

⁴⁵³ Fedders-Salvadori 1979: 118.

⁴⁵⁴ Baumann 1894: 166. Szerinte a maszaik keveredésének a fogoly gyermekek adoptálása, illetve a karavánok tagjaival flörtölő maszai nők laza erkölcsi is okai lehettek.

⁴⁵⁵ Krapf 1860: 292-293., Kersten 1871: 22., Denhardt 1881: 141. Thomson (1887: 247.) egészen más, furcsa történetet ír Kidenoiról, egy szőrös és majomfarkú ősről, akinek egy maszai asszonytól született szőr és farok nélküli utódai lettek volna maszaik felmenői. Thomson azt is megjegyzi, hogy ez a történet meglepően megfelel a darwini evolúciós tanoknak.

⁴⁵⁶ Huntingford 1953: 125.

⁴⁵⁷ Höhnel 1890b: 33.

⁴⁵⁸ Johnston 1886: 405-408.

⁴⁵⁹ Baumann 1894: 157-158. A harcokról részletesen ír Thomson is (1887: 240-243.).

A maszaik fizikai antropológiai jellemzése minden szerző esetében hasonlóan hangzik: e törzs tagjai csinos, magas, feltűnően karcsú, de izmos emberek, akik alig hasonlítanak az "igazi" négekre.⁴⁶⁰ Különösen Johnston lelkesedik, aki részletes külső leírásában egyenesen Apollóval veti össze a maszai harcost.⁴⁶¹ Az egyes kerületek lakói közt van némi antropológiai különbség: ezt Thomson a szomszédos bantu törzsekkel való keveredéssel magyarázza, szerinte az "igazi" maszaik, a Kilimandzsáró környékiek keveredtek legkevésbé, míg a kvafik a leginkább.⁴⁶² Baumann a különbségeket földrajzi helyhez is köti, szerinte a fennsíkon vékonyabb, hamita jellegű, míg a "sztyeppén" zömökebb, negrid típusú maszaik élnek.⁴⁶³ A maszaik haja finomabb szálú, nem olyan gyapjas, mint a negrideké általában,⁴⁶⁴ de ezt a nők és a házas férfiak legtöbbször borotválják, míg a harcosok agyaggal tapasztott fonatokba fogják,⁴⁶⁵ amely elől lósörényszerűen homlokukba hull.⁴⁶⁶ A maszai nők ajka duzzadtabb, orra szélesebb, mint a férfiaké és emiatt jobban emlékeztetnek a negrid típusra.⁴⁶⁷ Ennek ellenére csinosak és keresett rabszolgák, noha semmilyen hozzájuk nem méltó munkát (pl. földművelést) nem hajlandóak végezni.⁴⁶⁸ A mutatós fiatal lányok azonban hamar "csúnya, aszott csontvázakká zsugorodnak, míg a férfiak öregkorukra is megőrzik szép, daliás alakjukat."⁴⁶⁹

A testtorzításokat illetően számos szerző igen eltérően vélekedik. Höhnel, Thomson és Hildebrandt a fogtorzítások közül megemlíti az alsó

⁴⁶⁰ Krapf 1860: 294., New 1971: 469., Fischer 1885: 26., Thomson 1887: 240., 250., Höhnel 1890b: 27., Baumann 1894: 158.

⁴⁶¹ Johnston 1886: 408-409. Lásd még a 4. fejezet 235. jegyzetét. Lehet, hogy Johnston az ötletet Thomsontól vette, aki a maszaik alkatára szintén az „Apolló-szerű” jelzőt érezte a legtalálóbbnak (1887: 250.).

⁴⁶² Thomson 1887: 239-240.

⁴⁶³ Baumann 1894: 158.

⁴⁶⁴ Johnston 1886: 410., Höhnel 1890b :27., Baumann 1894: 158.

⁴⁶⁵ Johnston 1886: 414., Thomson 1887: 246.

⁴⁶⁶ Fischer 1885: 26-27.

⁴⁶⁷ Fischer 1885: 27., Höhnel 1890b: 27.

⁴⁶⁸ Krapf 1860: 294.

⁴⁶⁹ "Während die Männer unter den Masai ihre schöne ebenmässige Gestalt auch im Alter behalten, schrumpfen die Frauen zu hässlichen welken Skeletten zusammen." (Höhnel 1890b: 27.)

metszőfogak kiütését.⁴⁷⁰ Fischer ezt tévedésnek tartja és azt is vallja (ez utóbbi esetben Thomsonnal együtt), hogy a feltűnően csúnya, kiálló felső metszőfogak természetes úton lettek ilyenek.⁴⁷¹ Baumann mindkét torzítást mesterségesnek és létezőnek — ha nem is általánosnak — véli.⁴⁷² Johnston a felső fogsor torzítására racionális magyarázatot is keres: szerinte szétálló fogakkal könnyebben tudnak köpni az illetők az Afrikában igen fontos üdvözlő ceremóniák alkalmával.⁴⁷³ A legtöbb szerző nem mulasztja el ismertetni a maszaikra nagyon jellemző füllyukasztást és azt, hogy a cimpa részét fa- vagy elefántcsont korongokkal tágítják.⁴⁷⁴ Ugyancsak sokan írnak arról, hogy a testszörzetet teljesen eltávolítják, de a nők tetoválását csak Höhnel említi meg.⁴⁷⁵

Mivel a maszai népre nagyon jellemző korcsoportrendszer átfogja a törzsi élet szinte minden területét, és a házas és nőtlen férfiak életmódjában igen nagy különbség van, Höhnel — Thomsonhoz hasonlóan — a maszaik leírását eredeti és általában használt rendszerétől eltekintve az egyes csoportok életmódjára alapozva építi fel. A korcsoportrendszer Johnston leírásában is fontos szerepet játszik, míg Krapf, Fischer és Baumann, noha szintén alapvetőnek tartják, csak az emberi élet fordulói kapcsán ismertetik. A korcsoportok elnevezéseit illetően az egyes szerzők között általában csak a különböző fonetikai lejegyzésekből származó különbségek vannak.⁴⁷⁶ Csak Höhnel ír több női korcsoportról is.

Az öregekkel és az asszonyokkal együtt élő gyerekek (ngerai, Engera, ma: en-kerai⁴⁷⁷) és fiatal fiúk (lajón, layok, leiok, ma: ol-ayoni) életét Höhnel nem ismerteti. Thomson szerint a lajónok szüleikkel együtt

⁴⁷⁰ Höhnel 1890b: 30., Thomson 1887: 250., Hildebrandt 1878: 350.

⁴⁷¹ Fischer 1885: 26., Thomson 1887: 245.

⁴⁷² Baumann 1894: 159.

⁴⁷³ Johnston 1886: 411. A mai kutatás szerint a két alsó metszőfog kiütése a maszaiknál általánosnak tekinthető (Huntingford 1953: 125.).

⁴⁷⁴ Hildebrandt 1878: 352., Fischer 1885: 33., Johnston 1886: 410., Thomson 1887: 246., Höhnel 1890b: 30., Baumann 1894: 159.

⁴⁷⁵ Hildebrandt 1878: 351., Fischer 1885: 26. Johnston 1886: 411., illetve Höhnel 1890b: 30. A felsőtest tetoválása egyébként mindkét nemre jellemző (Huntingford 1953: 125.).

⁴⁷⁶ A kivételek a későbbiekben kiderülnek.

⁴⁷⁷ A mai nevek forrása Huntingford 1953.

vándorolva kecskét, juhot őriznek.⁴⁷⁸ A felnőttéválás küszöbére érkezett 12-14 éves fiúk (Höhnel szerint barnoti-k⁴⁷⁹), egy szertartás keretében körülméletlenül (valójában bemetszésen) esnek át.⁴⁸⁰ Néhány nappal később hosszú köpenybe burkolózva a vadonba mennek, ott íjjal-nyíllal madarakra vadásznak, hajukat tollkoszorúval és két strucctollal ékesítik.⁴⁸¹

A nőnemű ngeraiból doje (ditto, ma: en-tito) lesz, aki hasonló operáción esik át (ami után Fischer szerint arcát fehérre festi és kauricsigából és vasláncokból készült "fátyolba" burkolózik⁴⁸²) és aztán a harcosok falujában "házasságáig, azaz eladásáig, ideálisan szép éveket él".⁴⁸³ Miután megveszik, neve szjangiki (ma: e-gjankiki), majd öregedve gogo, és végül gogo oláj lesz.⁴⁸⁴

A felnőtt harcos (morán) legfontosabb kellékeit, a fegyvereket, apja szerzi be számára.⁴⁸⁵ A fegyverzet általában egy hosszú, széles pengéjű lándzsából, egy nagy, ovális pajzsból, egy hosszú, egyenes kardból és egy keményfa buzogányból áll.⁴⁸⁶ A buzogány Baumann szerint — Krapf és

⁴⁷⁸ Thomson 1887: 246. Szerinte a fiúknak már attól kezdve morán (harcos) a nevük, hogy anyjuk kötényétől elszakadtak.

⁴⁷⁹ Höhnel 1890b: 27. Ilyen nevű csoportról senki más nem ír, csak Johnston. Szerinte e név tejtartó-kaparót jelent, és arra utal, hogy e fiúk a harcosok körül teljesítenek szolgálatot (1886: 413.).

⁴⁸⁰ Hildebrandt 1878: 398., Fischer 1885: 29. Thomson (1887: 247.) és Höhnel (1890b: 27.) nem írja le az operáció jellegét. Baumann viszont kiegészíti azzal, hogy szerinte ez orr- és fülműtéttel is együtt jár és nagy evés-ivás követi (1894: 161.).

⁴⁸¹ Fischer 1885: 29., Höhnel 1890b: 27., Baumann 1894: 161.

⁴⁸² Fischer 1885: 29.

⁴⁸³ ... "sie nun ideal schöne Jahre verlebt, bis sie geheiratet, d. h. verkauft wird." (Höhnel 1890b: 27.) Kersten szerint körülméletlésnek csak közvetlenül a házasság előtt vetik alá a nőket (Kersten 1871: 25.) és a mai kutatás is úgy tartja, hogy ez (a klitoridektómia) a házasságra való előkészítés része, míg a doje a moránkrálban az "édes életet" már közvetlenül a pubertás után élvezheti (Huntingford 1953: 112.).

⁴⁸⁴ Höhnel 1890b: 27. A mai kutatás szerint azonban a gogo (koko) szó a különböző idős nőrokonokat (nagyamák, nagynénik) jelentik (Huntingford 1953: 112.).

⁴⁸⁵ Thomson 1887: 247-248., Höhnel 1890b: 27.

⁴⁸⁶ New 1971: 469., Hildebrandt 1878: 361-364., Denhardt 1881: 141., Thomson 1887: 248-249., Höhnel 1890b: 27. Fischer (1885: 22.) szerint a kard

Kersten állításával ellentétben — inkább marhaterelő bot és nem veszélyes dobófegyver.⁴⁸⁷ Ezt alátámasztja Fischer, aki szerint a maszaiaknak egyáltalán nincs dobófegyverük.⁴⁸⁸ Az íjat, nyilat lenézik,⁴⁸⁹ a barnotikon kívül legfeljebb az öregek használják.⁴⁹⁰

Az újsütetű morán, aki kezdetben talán még csak egyetlen csupasz lándzsával rendelkezik, a családosok králjából⁴⁹¹ a harcosok králjába költözik, ahol a hajadon lányokkal szabad szerelemben él.⁴⁹² Höhnel ezt a Thomson nyomán elterjedt véleményt nem fogadja el, pontosabban — mai kutatáshoz hasonlóan — a promiszkuitást tagadja: a moránok csak egy-egy dojtét választanak maguknak, aki mellett jobbára hűségesen ki is tartanak.⁴⁹³ Höhnel Thomsonnak azt az állítását is cáfolja, hogy a megesett lányt megölik, hisz egyetlen apa sem bolond, hogy a többé-kevésbé értéktárgyat jelentő lányát elvesztégesse: a dolgok ilyenén fordulata esetén az óvatlan morán megfelelő ajándékokkal (több köcsögnyi méz, méhsőr, valamint egy ökör, egy kecske és egy juh) engeszteli ki a kárvallott apát.⁴⁹⁴

rövid. A mai kutatás szerint három fajta lándzsát használnak (Huntingford 1953: 125.).

⁴⁸⁷ Baumann 1894: 161., Krapf 1860: 292., Kersten 1871: 24.

⁴⁸⁸ Fischer 1885: 33.

⁴⁸⁹ Hildebrandt 1878: 359., Kersten 1871: 24.

⁴⁹⁰ Baumann 1894: 161. Kersten (1871: 24.) szerint az öregek csak botot visznek magukkal.

⁴⁹¹ A král több, kör alakban elhelyezkedő kunyhó együttese, amelyet általában tuskosövény vesz körbe. A kunyhók az emberek, a köztük levő tér az állatok lakóhelye.

⁴⁹² Thomson 1887: 252., Johnston 1886: 416.

⁴⁹³ Höhnel 1890b: 27., 1892a/1: 418., sőt 1926: 145-147. is! Lásd erről Adamson 1967: 224., Fedders-Salvadori 1979: 83. Höhnel azt is írja, hogy a fiatal lányok sohasem maradtak az utazók táborában éjszakára, míg az öregasszonyok igen: "ha tehát Thomson a maga útleírásában azt mondja, hogy maszai asszonyok gyakran töltötték az éjjelt tanyáján, bátran föltehetjük, hogy éjjeli vendégeinek minden veszedelmet kizáró korát és külsejét főlemlíteni elfelejtette." (Höhnel 1892a/1: 417-418.)

⁴⁹⁴ Höhnel 1890b: 27. Thomson mindenestre nem áll egyedül ebbeli véleményében. Kersten (1871: 25.) szerint a még körülmetéletlen (tehát férjhez nem adott) anya gyermekét megölik, míg Hildebrandt (1878: 397.) szerint az anyát is elpusztítják. A mai kutatás mindazonáltal inkább Höhnelnek ad igazat. Az azonban tény, hogy a dolgot nem nézik jó szemmel, sőt, ha egy már elígért lány

A maszaik étkezéséről a földjükre egyre beljebb hatoló kutatók egyre részletesebb leírást adnak. Karpf még azt tartja, hogy a tejen, vajon, mézen kívül mindenféle húst is megesznek, bár a marhahúst és a tejet tartják a legfontosabbnak, mert azok erőt és bátorságot adnak.⁴⁹⁵ Kersten már megemlíti, hogy a nemek között alapvető táplálkozási különbségek vannak, szerinte csak a nők és gyerekek ehetnek növényi eledelt, amelyet a szomszédos földművelő népektől szereznek be, a férfiak nem.⁴⁹⁶ Hildebrandt már azt a szigorú szabályt is leírja, hogy a férfiak egyik nap csak húst és vért, másik nap pedig csak tejet vehetnek magukhoz.⁴⁹⁷ A későbbi utazók viszont már azt is határozottan állítják, hogy a szigorú hús és tej diéta csak a nőtlen harcosokra érvényes.⁴⁹⁸ Fischer és Thomson azon állítását, hogy mielőtt a húsról és vérről tejure áttérnének (vagy viszont) egy erős hánytatószerrel kitisztítják magukat, Höhnel se megcáfolni, se megerősíteni nem tudta.⁴⁹⁹ Egyes utazók szerint a tejen, húson és véren kívül a harcosok ehetnek még mézet,⁵⁰⁰ cukornádat,⁵⁰¹ illetve a hosszú vándorlások alatt gyakran akácmézgát rágnak.⁵⁰² Nem színhúst, belsőséget és velőt csak a nők és gyerekek ehetnek.⁵⁰³ A húst mind főve, mind tüzes köveken⁵⁰⁴ gyengén megsütve egyaránt fogyasztják.⁵⁰⁵ A tejet felforralni

---

gyermeke nem a kiválasztott férfitől származik, a tervezett házasság akár fel is borulhat. Ezt azonban a maszai lányok gyakran a maguk javára fordítják és így próbálják meg — sikerrel — elkerülni a nekik nem tetsző házasságot (Adamson 1967: 224., Huntingford 1953: 114.).

⁴⁹⁵ Krapf 1860: 291-292.

⁴⁹⁶ Kersten 1871: 23.

⁴⁹⁷ Hildebrandt 1878: 379.

⁴⁹⁸ Fischer 1885: 33-34., Johnston 1886: 416., Thomson 1887: 251-252., Höhnel 1890b: 27., Baumann 1894: 161-162.

⁴⁹⁹ Fischer 1885: 34., Thomson 1877: 251., Höhnel 1890b: 27.

⁵⁰⁰ Fischer 1885: 33.

⁵⁰¹ Baumann 1894: 161.

⁵⁰² Höhnel 1890b: 27. A mai kutatás szerint azonban a diéta szigorú, mézet a harcosok nem ehetnek, sőt a méhsört és a dohányt sem élvezhetik (Huntingford 1953: 109.).

⁵⁰³ Hildebrandt 1878: 379., Fischer 1885: 33.

⁵⁰⁴ Hildebrandt 1878: 380.

⁵⁰⁵ Fischer 1885: 34., Höhnel 1890b: 27., Baumann 1894: 162.

viszont a legnagyobb bűn,⁵⁰⁶ mert hitük szerint akkor a tehén teje elapad.⁵⁰⁷ Friss vérhez (amely a szervezetük számára szükséges sómennyiséget biztosítja) egy tehén nyaki ereinek felvágásával jutnak.⁵⁰⁸ A maszaik titokban szeretnek enni, mintahogy az állatokat is elvonulva, a bozótban vágják le.⁵⁰⁹ A karavánok hiedelmével szemben Höhnel cáfolja, hogy a harcosok dühbe gurulnak, ha enni látják őket, hisz az expedíció táborában sokukat vendégül látták.⁵¹⁰ A harcok előtt a harcosok különösen gyakran vonulnak el a bozótba marhát vágni, hogy hízaló "húskúrát" tartsanak, amitől erősek és bátrak lesznek.⁵¹¹ A hadjárat alatt a magukkal vitt (s később a rabolt) marhák képezik a "hadtápot".⁵¹²

A morán fő feladata a táborok, a kerületek védelmén,⁵¹³ a karavánok körüli legyeskedésen, ékszerkolduláson és szeretője díszítgetésén kívül elsősorban a marharablás.⁵¹⁴ Érdekes, hogy Höhnel nem említi meg e tevékenység fő ideológiai megokolását, miszerint En-kai a maszaiknak adta a világ összes marháját és a rablásokkal csupán jogos tulajdonukat veszik vissza.⁵¹⁵ A maszaik életében (a hadjáratokban is) nagy szerepe van a

⁵⁰⁶ Höhnel 1890b: 27.

⁵⁰⁷ Höhnel 1892a/1: 400., Johnston 1886: 425., Thomson 1887: 260.

⁵⁰⁸ Hildebrandt 1878: 377., Fischer 1885: 34., Johnston 1886: 425., Thomson 1887: 252.

⁵⁰⁹ Thomson 1887: 251., Baumann 1894: 162. Fischer (1885: 34.) szerint a maszaik a húsevéshez csak akkor vonulnak vissza, ha éppen háborúra készülődnek. A mai kutatás ellenben azt tartja, hogy a húst mindig a bozótban fogyasztják el, nemcsak a harcosok, hanem a házas emberek is. Ez utóbbiak ugyanis húshoz csak akkor juthatnak, ha a harcosok marhát vágják, még akkor is, ha az a marha éppen egy házas emberé, a húsfogyasztás ugyanis a harcosok előjoga (Huntingford 1953: 109.).

⁵¹⁰ Höhnel 1890b: 27.

⁵¹¹ Thomson 1887: 253., Höhnel 1890b: 28. Fischer valószínűleg éppen egy hadjáratra készülöben láthatta őket (1885: 34.). (Lásd a 4. fejezet 509. jegyzetét.)

⁵¹² Hildebrandt 1878: 379., Baumann 1894: 164.

⁵¹³ Krapf 1860: 295., Kersten 1871: 24., Thomson 1887: 252.

⁵¹⁴ Höhnel 1890b: 28.

⁵¹⁵ Krapf 1860: 259., New 1971: 469., Hildebrandt 1878: 376., Denhardt 1881: 141., Johnston 1886: 421., Baumann 1894: 163. A felsorolásból látható, hogy Thomson sem említi, holott a mítoszt a mai kutatás is megerősíti (Fedders-Salvadori 1979: 83.).

választott politikai vezetőknek, amely tisztség nem örökölhető.⁵¹⁶ A politikai rendszer egyszerre épül a “vének tanácsára”⁵¹⁷ és kerületenként és kisebb egységekként egy szakrális (leibon) és egy katonai vezetőre (leigwoanan, ma: ol-aiguenani).⁵¹⁸ Fischer szerint a harcosok gyakorlatuk alapján négy osztályba sorolhatók, míg a házások háromba, mindegyik osztálynak saját szóvivője van, ez a leigwoanan.⁵¹⁹ A szakrális vezetők legtekintélyesebbje, Mbatian tanácsaival és varázsszereivel segíti a marhaszerző háborúkat, kijelöli ezek időpontját,⁵²⁰ ezenkívül esőt varázsol,⁵²¹ kecskebőrből jövőndőt mond,⁵²² és mindezen szolgálataiért ajándékot kap.⁵²³ A kisebb varázslók nem mindig maszaik, lehetnek más

⁵¹⁶ New 1971: 469., Denhardt 1881: 141.

⁵¹⁷ Kersten 1871: 23.

⁵¹⁸ Höhnel 1890b: 28. A katonai vezetőt, aki a kerületet képviselő, gazdag, jó beszédképességű ember, Krapf (1859: 295.) és Kersten (1871: 24.) szerint Orkibroninak nevezik. Johnston (1886: 417.) szerint neve Ol-beijani, és esetenként a laibón is átveszi a szerepét. Baumann (1894: 164.) szerint a leigwoanan a laibón tanítványa. Több szerző (Krapf 1860: 295., Kersten 1871: 24., Fischer 1885: 28.) szerint sikertelenség esetén a katonai vezető hivatalától megfosztható, sőt meg is ölhető. Mindezeket a mai kutatás nem erősíti meg (Huntingford 1953: 121-122.), mintahogy azt is hangsúlyozza, hogy a rendszer alapvetően egyenlőségelvű, és a vezetők csak kormányozzák és nem uralják népüket: “Administrative is the operating term — not ruling.” (Fedders-Salvadori 1979: 81.)

⁵¹⁹ Fischer 1885: 27. Lényegében ez az igen bonyolult maszai korcsoportrendszerre utal, ennek részletes ismertetését azonban egyetlen korabeli szerző sem kísérli meg. Fischer (1885: 27.) és Baumann (1894: 162.) szerint a harcosok és házások közötti különbség nemcsak korcsoporthoz tartozásukon múlik, hanem anyagi helyzetükön is. A házassághoz ugyanis sok marha kell, s lehet, hogy fiatal emberek, akik tekintélyes csordát örököltek, egyáltalán nem harcolnak, míg más szegény maszaik öreg korukig harcosok maradnak. A mai kutatás szerint azonban a házasság elsősorban mégis a kortól függ, hiszen csak az “idős harcos” csoportba tartozó maszai házasodhat, és korcsoportjától függően 14-21 évig harcos marad (Huntingford 1953: 117-118.).

⁵²⁰ Fischer 1885: 28., Höhnel 1890b: 28. A Mbatian nevet Fischer a főleibon címének, míg Höhnel és Baumann (1894: 164.) az adott személy nevének tartja, s a mai kutatás nekik ad igazat (Huntingford 1953: 15.).

⁵²¹ Kersten 1871: 24.

⁵²² Baumann 1894: 164.

törzshöz tartozók is,⁵²⁴ az ő feladatuk az elveszett tárgyak megtalálása, a gyógyítás stb.⁵²⁵

Egy rablóhadjáratban, amelyet mindig tanácskérés, az időpont kijelölése, illetve előkészületként a bozótba való visszavonulás és hízókúra hosszú időszaka (ndorossi) előz meg, akár 1000 harcos is részt vehet, de egy átlagos morán életének legaktívabb 10-12 évében mindössze 3-4 alkalommal indul ilyen vállalkozásra.⁵²⁶ E hadjáratokat majd minden szerző megemlíti, de részletesen csak Fischer, illetve meglehetősen regényesen Thomson ismerteti.⁵²⁷ Höhnel itt csupán felsorolja az "arcátlan, felfuvalkodott, ingerlékeny és tolvajtermészetű"⁵²⁸ vérszomjas harcos fegyverzetét, melyek közül a buzogányról most már megjegyzi, hogy nem számít igazán fegyvernek. Hosszasan leírja rémítő harci öltözéküket, amely szerinte sikereik fő forrása, a moránba ugyanis több önbizalom és pökhendiség szorult, mint igazi bátorság. Ez a harci öltözet zsírral és vörös agyaggal bekent testük köré öv formájában tekert bőrkabátból, lábszárakra kötött kolobuszprém csikokból és az arcuk köré illesztett ovális strucctoll fejdíszből áll, amelyet egy szövet lepel, a naibere, illetve egy keselyűtollakból készített gallér egészít ki.⁵²⁹ E ruházathoz Fischer és Baumann szerint egy háromszögletű ülőbőr és a bőr szandál, Johnston szerint pedig egy kolobuszszőr mellény és fejpánt is tartozik.⁵³⁰ Figyelembe véve azt, hogy a harcosok nem mindegyike ölt ilyen tekintélyes harci dísz, legtöbbjüknek csak a lába szára van fehér márgával bekenve,⁵³¹

⁵²³ Fischer 1885: 28. A mai kutatás szerint mind a hét altörzsnek van saját főleibonja s ezek mindegyike egy meghatározott szubklán (In-Kidonj) tagja. A fent felsorolt munkákon kívül a korcsoportok beavatási szertartásait is szervezi és általában felelős emberei jólétéért (Huntingford 1953: 122.).

⁵²⁴ Höhnel 1890b: 28.

⁵²⁵ Fischer 1885: 28.

⁵²⁶ Höhnel 1890b: 28.

⁵²⁷ Fischer 1885: 34-36., Thomson 1887: 254-257., illetve Kersten 1871: 23., New 1971: 469., Baumann 1894: 164.

⁵²⁸ "...frech, aufgeblasen, leicht erregbar und diebisch..." (Höhnel 1890b: 28.)

⁵²⁹ Höhnel 1890b: 28. A naiberéről részletesebben szól könyvében (1892a/1: 146-147.). Ugyancsak a könyvben említi meg a térdre kötött fémcsörgőt is (1892a/1: 351.).

⁵³⁰ Fischer 1885: 31., Baumann 1894: 159., Johnston 1886: 414.

⁵³¹ Baumann 1894: 159.

elképzelték, hogy harci sikereiket mégsem csupán egyedül félelmetes öltözetüknek köszönhették, hanem hagyományos büszkeségüknek, a leibontól és a közösség ítéletétől való félelmüknek is.⁵³²

Noha mind Thomson, mind Fischer már a belső háborúk meggyengítette, marhapestis sújtotta maszai törzsek között járt, ők még e nép félelmetes hírét hangsúlyozzák és nem érzékelik a maszai uralom hanyatlást, amit pedig már Johnston is megfigyelt. Szerinte már nem képesek a régi módon élni és előbb-utóbb békés földművelők lesznek.⁵³³ Ebben — mint a történelem megmutatta — tévedett.⁵³⁴ Höhnel szintén felfigyelt a maszaik halványuló dicsőségére, szerinte a marhavész miatt a harcosok is ráfanyalodtak a kecske és juh tartására, noha e két állat korábban csak a nők élelmézésében volt jelentős. Új marhákat a marhapestis dúlása és a közvetlen környék korábbi kirablása miatt már nagyon nehéz volt szerezni, Höhnel egész útjuk alatt mindössze két ilyen vállalkozást látott.⁵³⁵ Amit ő még csak sejtett, arról Baumann számolt be. A végső csapást az 1891-es nagy járvány okozta: szinte a teljes maszai marhaállomány elpusztult. A kilencvenes években Kelet-Afrika szavannáin nem volt ritka látvány az éhező, kolduló maszai, sőt az éhenhaltak tetemei sem.⁵³⁶

Korábban, amikor a maszaik élete még a megszokott rend szerint alakult, a harcos élete sokkal könnyebb volt. Apja halála után, vagy ha már elegendő marhát zsákmányolt, a morán letelepszik, leborotválja haját⁵³⁷ és megházasodik.⁵³⁸ A házasság már nem annyira szerelemből köttetik, mint

⁵³² Denhardt (1881: 141.) szerint némely törzsnél a nők is harcoltak. Ez a kijelentés valószínűleg azon tény téves értelmezéséből származik, hogy a harcosokat gyakran nők is kísérték a marharabló vállalkozásokon (Fischer 1885: 36., Thomson 1887: 256.).

⁵³³ Johnston 1886: 406-408., illetve 425-426.

⁵³⁴ Fedders-Salvadori 1979: 79.

⁵³⁵ Höhnel 1890b: 29.

⁵³⁶ Baumann 1894: 165-166.

⁵³⁷ Fischer 1885: 26., Baumann 1894: 162.

⁵³⁸ Höhnel 1890b: 29., Thomson 1887: 258-259. Valójában nem csak az "anyagi függetlenség" elnyerése után léphet házasságra a morán, hanem csak akkor, ha egy ceremónia után bekerül az idősebb harcosok közé. A harcosok korosztálya ugyanis több korcsoportra oszlik, és az idősebbek, akiknek körülmetélése körülbelül 7 éve történt, már házasodhatnak (Huntingford 1953: 114-117., lásd még a 4. fejezet 519. jegyzetét is).

inkább a munkaerő biztosítása végett: annyi asszonyt vesz, amennyi vagyona van, illetve (és ez a két dolog összefügg), amennyi a marhái ellátásához kell.⁵³⁹ El is válhat tőlük.⁵⁴⁰ A vad, vérszomjas moránból békés és békítő morua lesz,⁵⁴¹ aki ennek jeléül fülébe rézdrótból készített tányért helyez.⁵⁴² Krapf a házásokat (azaz a harcokból kilépetteket) nem moruának, hanem kiekho-nak nevezi, szerinte a középkorú csoport neve esabuki, míg az öreg férfiaké: eekiilsharo.⁵⁴³ A "leszerelő" morán dárdáját, pajzsát marhára cseréli (darabja egy marhát ért),⁵⁴⁴ s árukból csaknem rögtön asszonyt is vehet, hisz az (Baumann idején) 5-7 marhába került.⁵⁴⁵ A házáséletben megszűnnek a korábbi szigorú étkezési szabályok.⁵⁴⁶ A házas ember ehét növényi ételt, ihat méhsört, és sóval kevert dohánnal tubákozhat is.⁵⁴⁷

A maszaik településeit, mivel ezek a legkönnyebben megfigyelhetők, valamennyi kutató közel egyformán és hasonló alapossággal írja le. A

⁵³⁹ Johnston 1886: 416., illetve Fischer 1885: 29. és Höhnel 1890b: 29.

⁵⁴⁰ Baumann 1894: 162. A mai kutatás szerint ezt csak az első gyermek megszületése előtt teheti meg, utána már csak időleges különélésről beszélhetünk (Huntingford 1953: 115.).

⁵⁴¹ Thomson 1887: 259.

⁵⁴² Höhnel 1890b: 29.

⁵⁴³ Krapf 1860: 295. A maszai korcsoportrendszer érintő jegyzetekből is látható, hogy a korabeli utazók ezt nem ismerhették meg alaposan. E rendkívül bonyolult rendszer ismertetése messzire vezetne. Lényege az, hogy minden maszai születésekor bekerül egy korcsoportba, amelybe az egymás utáni 7-8 év alatt születettek tartoznak, és az ezekbe tartozók egyszerre lépnek különböző beavatási szertartások nyomán az egyes korosztályokba (gyermek, fiatal harcos, idős harcos, fiatal öreg, idős öreg). Általában minden korosztályt 2 korcsoport alkot, kivéve az öregeket, hiszen az csak a halállal zárul le. A korabeli utazók a korosztályt (age-division) és a korcsoportot (age-set) általában nem különböztették meg. Így lehet az, hogy a Krapf által megadott terminusok nem külön korosztályokat jelentenek, hanem az öregek korosztályán belül az egyes korcsoportokat (Huntingford 1953: 111.). Ezek a Fischer által megadott osztálynevekkel nem egyeznek meg, aki egyébként sem részletezi, hogy minek alapján nevezi meg az öregek három osztályát (Fischer 1885: 27.).

⁵⁴⁴ Höhnel 1890b: 29.

⁵⁴⁵ Baumann 1894: 162.

⁵⁴⁶ Baumann 1894: 162.

⁵⁴⁷ Thomson 1887: 259., Höhnel 1890b: 29.

korábbi utazók azt hangsúlyozzák, hogy a maszai kunyhók ideiglenes, csak az esős évszakban használt szállások,⁵⁴⁸ melyekhez azonban minden évben visszatérnek.⁵⁴⁹ A mindkét végén földbe szúrt,⁵⁵⁰ vagy az egyik végénél a kunyhó közepén összefogott ágakból álló vázat⁵⁵¹ sár és trágya keverékéből vékonyan becsapkodják⁵⁵² és az esős évszakban bőrrel is befedik.⁵⁵³ Az aránylag kicsi kunyhóba szűk, keskeny bejáraton át lehet bejutni.⁵⁵⁴ A legfontosabb berendezési tárgy egy faágakra fektetett bőrágý.⁵⁵⁵ A kunyhók szorosan egymás mellett körben állva krált alkotnak, melynek közepén néhány kamrának, ólnak használt épület körül éjszakázik a jószág.⁵⁵⁶ A krált általában tüskesövény veszi körbe,⁵⁵⁷ kivéve a harcosokét.⁵⁵⁸ Egy-egy králban Höhnel szerint akár 1000 ember is lakhat.⁵⁵⁹ Vándorlaskor a házak bőr tetejét, berendezését, eszközeit számárra,⁵⁶⁰ vagy ezeken kívül ökrökre rakják, illetve a nők viszik magukkal.⁵⁶¹ A nők egy része előre megy, hogy

⁵⁴⁸ Krapf 1860: 294., Hildebrandt 1878: 368.

⁵⁴⁹ Kersten 1871: 23.

⁵⁵⁰ Johnston 1886: 420.

⁵⁵¹ Fischer 1885: 30., Höhnel 1890b: 29.

⁵⁵² Höhnel 1890b: 29.

⁵⁵³ Thomson 1887: 243. Kersten (1871: 23.), Hildebrandt (1878: 368.), Fischer (1885: 30.) és Johnston (1886: 420.) szerint mindig, Baumann (1894: 160.) szerint főleg újabban, Höhnel (1890b: 29.) szerint csak a král építésekor, ideiglenesen fedik be bőrrel a kunyhót. A mai kutatás Thomsonnak ad igazat (Huntingford 1953: 124.). Krapf (1860: 294.) és Denhardt (1881: 141.) fűvel fedett kunyhóról ír, ami téves információn alapul.

⁵⁵⁴ A kunyhót Johnston (1886: 420.) és Höhnel (1890b: 29.) kb. egyformán 3-3,5 m hosszúnak, míg Fischer (1885: 30.) csak 2 m hosszúnak írja le.

⁵⁵⁵ Fischer 1885: 31.

⁵⁵⁶ Thomson 1887: 243., Höhnel 1890b: 29.

⁵⁵⁷ Krapf 1860: 294., Denhardt 1881: 141., Fischer 1885: 30.

⁵⁵⁸ Thomson 1887: 252., Höhnel 1890b: 29.

⁵⁵⁹ Höhnel 1890b: 29. A mai kutatás szerint ez ritkaság (Huntingford 1953: 107.).

⁵⁶⁰ Kersten 1871: 23., Baumann 1894: 160.

⁵⁶¹ Fischer 1885: 30., Höhnel 1890b: 29.

az új tábort felépítse:⁵⁶² ez az ő feladatuk.⁵⁶³ A magukkal vitt eszközöket általában nem a maszaik csinálják, a tejtartókat, késeket, agyagedényeket a ndorobók készítik, a kosarakat a földművelőktől szerzik be.⁵⁶⁴

A maszaik a marhán kívül tartanak kecskét, juhot, szamarat⁵⁶⁵ és kutyát is.⁵⁶⁶ Johnston az egyes állatfajtákat is felsorolja.⁵⁶⁷ A rosszul tejelő maszai marhák sokfélék, hisz sokfelől rabolták össze az állományt,⁵⁶⁸ de a leggyakoribb az afrikai zebu.⁵⁶⁹ A marhavész után Baumann csak ezt a fajtát látta, akárcsak Johnston, aki viszont hallomásból egy hatalmas termetű, nagyszarvú marhát is leír. Höhnel a zebun kívül csak nagytestű, de rövidszarvú marhát látott.⁵⁷⁰ A marhába általában tulajdonjegyet égetnek.⁵⁷¹ Mivel a maszaik állandóan marháik között élnek, erősen marhaszagúak⁵⁷² és tele vannak léggel.⁵⁷³ A legyek ellen gnúfarok légycsapót hordanak magukkal.⁵⁷⁴ E sok légy terjeszti a gyakori, nemritkán vaksággal végződő szembetegségeket.⁵⁷⁵

Höhnel a maszaik öltözködéséről mindössze annyit jegyez meg, hogy a XIX. század végén csak az idős moruák némelyike járt vászonruhában, a fiatalok és a nők még kecskebőrbe öltöztek.⁵⁷⁶ Ez a harcosok esetében alig

⁵⁶² Fischer 1885: 30.

⁵⁶³ Höhnel 1890b: 29.

⁵⁶⁴ Hildebrandt 1878: 365., Fischer 1885: 30., Baumann 1894: 161.

⁵⁶⁵ Hildebrandt 1878: 380-381., Höhnel 1890b: 29., Baumann 1894: 160.

⁵⁶⁶ Höhnel 1890b: 29. A kutyát Hildebrandt (1878: 381.) szerint a gyerekek játszópajtásaként tartják.

⁵⁶⁷ Johnston 1886: 422-423.

⁵⁶⁸ Fischer 1885: 36.

⁵⁶⁹ Höhnel 1890b: 29.

⁵⁷⁰ Baumann 1894: 160., Johnston 1886: 421-422., Höhnel 1890b: 29. Általában a nagytestű marha Kelet-Afrikában, a zebu inkább a Tóközben honos (Liesegang et al. 1979: 50.).

⁵⁷¹ Krapf 1860: 295., Fischer 1885: 36.

⁵⁷² Fischer 1885: 36.

⁵⁷³ Thomson 1887: 244.

⁵⁷⁴ Fischer 1885: 41., Höhnel 1890b: 29-30.

⁵⁷⁵ Fischer 1885: 41., Baumann 1894: 159-160.

⁵⁷⁶ Höhnel 1890b: 30.

jelent valami ruhát: ők jórészt meztelenek, legfeljebb egy kis bőrdarab lóg le a jobb vállukról.⁵⁷⁷ E köpenyke gyakran különböző színű szőrös marhabőrből van, s a harcosok ezenkívül csak bőrszandált viselnek.⁵⁷⁸ A házasok hasonló, de nagyobb, míg a leibónok térdig érő, majom-, szirtiborz- vagy leopárdbőr kabátban járnak.⁵⁷⁹ A nők hosszú, gyakran földig érő félvállas bőrruhát hordanak, amely fél mellüket szabadon hagyja.⁵⁸⁰ A ruhát derekukon bőrvvel fogják össze.⁵⁸¹ Höhnel szerint a lányok csupán szoknyát viselnek, mellüket egyedül a nyakukból lelógó ékszersereg takarja.⁵⁸² A bőrruhákat általában lenézett, vagyontalan maszaik varrják.⁵⁸³

Höhnel szerint csak a déli területeken, Baumann szerint csak a férjezett nők, míg mások szerint a nők általában nyakukban széles, tányér alakú, spirális fém díszet viselnek.⁵⁸⁴ Fülükben olyan súlyos fémspirálokot viselnek, hogy azt egy, a borotvált fejükön átvett bőrszíjjal kell tartani.⁵⁸⁵ Karjukon, lábukon vastag drótból csavart "mandzsettát" hordanak.⁵⁸⁶ Ez nemcsak az izmokat sorvasztja el, hisz fiatal koruktól késő öregségükig, vagy halálukig nem szabadulnak meg tőle, hanem a járást is akadályozza.⁵⁸⁷ Az akár 12-15 kg tömegű⁵⁸⁸ ékszert mindazonáltal — legalábbis Höhnel szerint — szívesen hordják.⁵⁸⁹ A férfiak karjukon rúgó alakú, drótból tekert, vagy csúcsos, bivalyszaruból készült ékszert viselnek, de hordanak elefántcsont- vagy gyöngy-karpereceket is.⁵⁹⁰

⁵⁷⁷ Johnston 1886: 413-414.

⁵⁷⁸ Fischer 1885: 31., Baumann 1894: 159.

⁵⁷⁹ Fischer 1885: 31.

⁵⁸⁰ Fischer 1885: 31.

⁵⁸¹ Thomson 1885: 251-252., Baumann 1894: 159.

⁵⁸² Höhnel 1890b: 30.

⁵⁸³ Kersten 1871: 24.

⁵⁸⁴ Höhnel 1890b: 30., Baumann 1894: 159., Johnston 1886: 415., Thomson 1887: 251. A mai kutatás Baumannnak ad igazat (Huntingford 1953: 24.).

⁵⁸⁵ Fischer 1885: 33., Baumann 1894: 159.

⁵⁸⁶ Baumann 1894: 159.

⁵⁸⁷ Fischer 1885: 33., Thomson 1887: 251., Höhnel 1890b: 30.

⁵⁸⁸ Thomson 1887: 251.

⁵⁸⁹ Höhnel 1890b: 30.

⁵⁹⁰ Hildebrandt 1878: 357.

Höhnel szerint köszöntéskor a maszaik kezüket nyújtják és azt mondják: “sóre” (barát), vagy “sórelaj” (barátom) és “zó baj” (köszöntelek). Mások szerint “ássak”, illetve “zóvai” az, ami elhangzik.⁵⁹¹ A válasz rá “ebaj”, “heva”, illetve “eva”.⁵⁹² A különbségek valószínűleg a fonetikus lejegyzés nehézségeiből adódnak, ahogy erre Fischer föl is hívta a figyelmet.⁵⁹³ Az üdvözlési formulákban jelentős szerepet játszik a köpés,⁵⁹⁴ illetve a békét jelentő fücsomó.⁵⁹⁵ A nőket illető köszöntéseket csak Höhnel írja le, de az egyes kifejezések jelentését nem adja meg.⁵⁹⁶ A maszaik kitartó társalgók,⁵⁹⁷ jó szónokok,⁵⁹⁸ de mindig hagyják az éppen felszólaló, botjával hevesen hadonászó társukat beszélni.⁵⁹⁹

Jogrendszerükről, bíraskodásukról az utazók alig írnak. Baumann szerint egymástól nem lopnak és ha egy maszai megöli társát, tíz marhát kell fizetnie.⁶⁰⁰ Höhnel arra hívja fel a figyelmet, hogy a maszaik vérszomjas híre ellenére még egy morán megölését is meg lehet váltani.⁶⁰¹

Az egyes ceremonális alkalmakkor a maszaik más és más táncokat, énekeket adnak elő. Ezeket vagy a moránok magukban vagy a lányokkal együtt járják.⁶⁰² A táncok közül Baumann csak a libasorban táncolt és énekelt győzelmi ünneplésről ír.⁶⁰³ Thomson szerint elsősorban énekelnek

⁵⁹¹ Fischer 1885: 39., illetve az utóbbit rajta kívül említi Baumann (1894: 165.) is.

⁵⁹² Höhnel 1890b: 30., Fischer 1885: 39., illetve Baumann 1894: 165.

⁵⁹³ Fischer 1885: 101.

⁵⁹⁴ Johnston 1886: 421., Thomson 1887: 259., Baumann 1894: 165. Höhnel (1890b: 30.) szerint a köpés egész Kelet-Afrikában fontos.

⁵⁹⁵ Johnston 1886: 417., Thomson 1887: 260., Baumann 1894: 165.

⁵⁹⁶ Höhnel 1890b: 30.

⁵⁹⁷ Fischer 1885: 39.

⁵⁹⁸ Thomson 1887: 253.

⁵⁹⁹ Höhnel 1890b: 30.

⁶⁰⁰ Baumann 1894: 165. Az újabb kutatások szerint a megváltási ár ennél jóval magasabb: 20-50, sőt esetenként 100 marha (Huntingford 1953: 12.).

⁶⁰¹ Höhnel 1890b: 30.

⁶⁰² Höhnel 1890b: 30. Egy ilyen táncot könyvében részletesen le is ír (1892a/1: 324.).

⁶⁰³ Baumann 1894: 164.

(győzelem esetén vagy imádság során), míg a táncsal csak izmaikat edzik. Mivel kemény életet élnek, náluk nincs (zeneszerszám híján nem is lehet) olyan éjszakába nyúló multság, mint a néger népeknél.⁶⁰⁴ Egy a tiszteletére járt üdvözlő táncot ír le részletesen a vadász-utazó Wickenburg: az ünnepi öltözetektől a dallamos énekeken át az ugrásokkal, meneteléssel és obszcén mozdulatokkal tarkított koreográfiáig.⁶⁰⁵ Hildebrandt szerint a nomád maszaik a földművelőknél gyorsabb, vadabb, harciasabb táncokat járnak. A hangszerek közül csak az egész Kelet-Afrikában ismert és kedvelt szarukürtöt használják.⁶⁰⁶

Már az első utazók óta ismert tény, hogy a maszaik rabszolgákat nem tartanak, hadifoglyot (a feleségül vett nők és az adoptált gyermekek kivételével) nem ejtenek.⁶⁰⁷ Élnék viszont köztük — ha nem is rabszolgaként, de — alávetett helyzetben különböző népcsoportok, akik fegyvereiket, eszközeiket készítik.⁶⁰⁸ A maszaik a karavánok teherhordóit is mélyen megvetik és “szamárnak” nevezik, mivel terheket cipelnek.⁶⁰⁹

A temetési és halotti szokásokról Höhnel nem számol be, mert — érdekes módon — útjuk során sem sírokat, sem temetetlen csontokat nem találtak. A többi utazó egyetért abban, hogy ha a maszaik foglalkoznak is az elhunyttal, az minden ceremóniától mentesen történik.⁶¹⁰ A kunyhóban csak a gyermekeket temetik el, kedves kutyájukkal együtt. A házban vagy a csatatéren meghaltakat egy kis gödörbe egy fa alá helyezik oly módon, hogy ülő helyzetben a halott arca a térdét éri, s ezután fűvel és kővel betakarják.⁶¹¹ Ha az illető lakott helyen halt meg, a leibónnak azt a területet egy külön erre az alkalomra leölt ökör bendőtartalmával meg kell tisztítania.

⁶⁰⁴ Thomson 1887: 252.

⁶⁰⁵ Wickenburg 1899: 314-317.

⁶⁰⁶ Hildebrandt 1878: 390-391.

⁶⁰⁷ Denhardt 1881: 141., megerősíti Huntingford 1953: 122.

⁶⁰⁸ Krapf 1860: 296., Kersten 1871: 24., Höhnel 1890b: 30., Baumann 1894: 165.

⁶⁰⁹ Thomson 1887: 256., Höhnel 1890b: 30.

⁶¹⁰ Krapf 1860: 297., Kersten 1871: 25., Hildebrandt 1878: 404.

⁶¹¹ Johnston 1886: 416., Kersten (1871: 25.) ehhez még hozzáteszi, hogy a köveket olyan magasra hányják, amekkora az illető életében volt, Hildebrandt (1878: 405.) szerint a kőhalmot nem rá, hanem mellé dobálják, a halottat csak faággal takarják le, s előtte még takarójába bőrpántokkal be is kötözik.

A halott nevét nem ejtik ki többet, nehogy visszatérjen.⁶¹² A temetést végrehajtók két hónapig nem borotválkozhatnak.⁶¹³ Több utazó is tagadja, hogy a maszaik törődnének a halottakkal. Baumann szerint a zsírral bekent holttestet egyszerűen csak kiviszik a faluból és nagy balszerencsének tartják, ha a hiénák még aznap éjjel nem takarítják el.⁶¹⁴ Meglehetősen hatásvadász leírásában Thomson hátorzongatóan ecseteli, hogy a táborból egyszerűen kihajított holttestet hogyan tépik darabokra a hiénák és keselyűk a telehold fényében, hogy aztán másnap a véres csontokat a pajkos gyermekek nevetve egymáshoz vagdossák.⁶¹⁵ Szerinte azért nem temetik el a halottat, nehogy megmérgezze a földet.⁶¹⁶

Kelet-Afrika népeinek vallási hiedelmei között központi szerepet foglal el egy felső lény képze, amelynek neve a maszaiknál Engai vagy Ngai (ma: En-kai).⁶¹⁷ Höhnel szerint magas hegyeken (Kilimandzsáró, Kenya), illetve vulkanikus helyeken, hévforrásokban, gőzfelhőkben lakik.⁶¹⁸ Ezenkívül megmutatkozik a villámlásban, dörgésben,⁶¹⁹ az

⁶¹² Johnston 1886: 416.

⁶¹³ Hildebrandt 1878: 405.

⁶¹⁴ Baumann 1894: 163. Johnston (1886: 416.) szerint sem bánják, ha a dögevők széttépik a holttestet, noha szerinte a falun kívül gondosan helyezik el.

⁶¹⁵ A néprajzi irodalomban alapműnek tartott könyv szövegét szükségesnek tartom szó szerint idézni: "...the Moran lost no time in picking up the corpse and throwing it outside the kraal." (Thomson 1887: 257.) "...(The hyenas) with vultures and storkes, tore their flesh under the light of the moon. Nothing remained but a couple of grim skulls and some bloody bones when the sun rose over the grassy plain in the morning; and the young urchins of the kraal kicked them about and laughed as they throw them at one another." (1887: 260-261.)

⁶¹⁶ Thomson 1887: 259. A mai kutatás természetesen a halottal való törődést támasztja alá. Az elhunytat a králból nyugati irányba viszik ki, s a bal oldalára fektetik, arccal kelet felé. Kezébe botot és fűvet tesznek, lábára új szandált húznak. Eltemetni viszont csak a gazdagok és a laibónok testét temetik el, föléljük kőhalmot emelnek, amelyre az arra járók egy-egy követ dobnak (Huntingford 1953: 125-126.).

⁶¹⁷ Engai: Krapf 1860: 297., Ngai: Thomson 1887: 246., Höhnel 1890b: 30., Baumann 1894: 163., En-kai: Huntingford 1953: 125.

⁶¹⁸ Höhnel 1890b: 30. Höhnel a Kibót és a Kenyát nevezi meg, mint En-kai lakhelyét, de ezenkívül minden olyan helyet is ennek tart, ahol vulkanikus tevékenység mutatkozik. Egyes utazók, azáltal, hogy En-kai otthonaként különböző hegyeket jelölnek meg (pl. Kersten (1871: 26.) a Kilimandzsárót, Johnston (1886: 417-418.) a Kenyát is, Hildebrandt (1878: 387.) a Merut is)

esőben,⁶²⁰ amely En-kai örömkönnye, hogy híznak a marhák,⁶²¹ valamint kötődik általában az éghez, illetve a barátság és jóakarát jelképéhez, a szent és áldásthozó fűhöz is.⁶²² En-kai tiszteletére dalokat, táncokat adnak elő.⁶²³ A maszaik gyakran imádkoznak hozzá — nemcsak harc előtt — álló helyzetben, magasra tartott kezükben fűcsomóval⁶²⁴ akár órákig is.⁶²⁵ Igencsak csodálkoznak a mohamedán partlakókon, hogy azok ima közben hátsó felüket mutatják neki.⁶²⁶ Minden furcsa, megmagyarázhatatlan, idegen dolog is En-kaihoz kötődik,⁶²⁷ de az, hogy ilyenek láttán En-kait kiáltanak, Baumann szerint csak csodálkozásukat fejezi ki,⁶²⁸ és valószínűleg nincs nagyobb jelentősége, mintha egy keresztény hasonló helyzetben azt mondaná: Szent Isten. Egy második istenségről Höhnelék nem hallottak.⁶²⁹ A korai utazók szerint létezik egy bizonyos Neiterkob, aki nemcsak a marhatartás tudományát és a gyermekáldást hozta a maszaiknak, hanem az esőt, hadiszerecsét illetően is őt kéri, közvetítse kívánságukat En-kai felé.⁶³⁰ A későbbi utazók Neiterkobot a föld szellemével azonosították.⁶³¹ A valóságban azonban Neiterkob En-kai egyik jelzője csak, amellyel teremtő szerepére utalnak.⁶³²

---

közvetve ezt az elképzelést támasztják alá. Ugyanerre utal a Natron-tó melletti aktív tűzhányó neve: Ol-doinyo Lengai (Engai hangja) is (Thomson 1887: 246.).

⁶¹⁹ Höhnel 1890b: 30.

⁶²⁰ Kersten 1871: 25., Hildebrandt 1878: 387.

⁶²¹ Baumann 1894: 163.

⁶²² Thomson 1887: 260.

⁶²³ Kersten 1871: 26., Hildebrandt 1878: 387., Johnston 1886: 417.

⁶²⁴ Baumann 1894: 163.

⁶²⁵ Thomson 1887: 260.

⁶²⁶ Kersten 1871: 26.

⁶²⁷ Thomson 1887: 260., Höhnel 1890b: 30.

⁶²⁸ Baumann 1894: 163.

⁶²⁹ Höhnel 1890b: 30.

⁶³⁰ Krapf 1860: 297., Kersten 1871: 26.

⁶³¹ Johnston 1886: 418., Thomson 1887: 260.

⁶³² Neiterkobról lásd még a 141. oldalt. Ha a maszaik közvetítőhöz fordulnak, az inkább Mbatian vagy más főleibon (Huntingford 1953: 125.).

Leírása vége felé Höhnél szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy mind az ő, mind a többi utazó maszai leírása a nyelvismeret hiánya miatt csupán a külső megfigyelésre és a kereskedő karavánok beszámolóira alapozódott, s emiatt óhatatlanul hézagos. “Ezeket a hiányosságokat a különböző utazók többé-kevésbé a fantáziájuk segítségével pótolták ki.”⁶³³ Közülük Höhnél itt kettőt emel ki, Johnstont negatív, Thomstont pozitív értelemben: szerinte az előbbi az arushai kvafik alapján rajzolta meg a maszaik képét, míg ez utóbbi könyvében igen találóan festette le őket.⁶³⁴ Mire azonban a Teleki-expedíció története könyv alakban is megjelent, Thomson munkájáról alkotott véleménye kissé módosult: “Thomson ugyan a maszaikat az elefántcsontkereskedők módjára írta le; erre azonban olyan események, amelyeket maga élt meg, föl nem jogosította; tőle csakis a másoktól eredő rémhíreket vagy pedig olyan aggodalmakat tudunk meg, a melyek egyedül a nagyon is felizgatott képzelemnek lehettek szüleményei...” írja Höhnél könyve azon részében, amelyben a Maszaiföldön való átutazás veszélyeit veszi számba. Thomsonnal szemben inkább dr. Fischer ugyan “kevésbé kimerítő”, de realisabb leírására figyeltek az út előkészítésénél.⁶³⁵

A maszaikat Höhnél alacsony kultúrfokon élőnek tartja, mivel ékszereiken és pajzsfestésükön kívül maguk semmit nem készítenek, minden eszközüket a kereskedő karavánoktól szerzik be, illetve a köztük élő szolganépekkel készíttetik. A ndorobók csinálják a pajzsot, íjat, nyilat és az edényeket, míg az elkononók (ma: il-kunono) a dárdát és a kardot kovácsolják.⁶³⁶ A megvetett elkononók számát mintegy kéttucatra becsüli. Ők az egyes kerületekben elszórva élnek. Höhnél szerint nevük egyszerűen kovácsot jelent, és őket “csúf és görbelábú” emberekből álló külön törzsnek tartani, ahogy ezt Johnston teszi, “egyszerűen nevetséges”.⁶³⁷ Pedig Johnston nem előzmények nélkül írja ezt. Krapf és Kersten külön törzsnek,

⁶³³ “Die vorhandenen Lücken sind von den verschiedenen Reisenden mehr oder minder phantasievoll ausgeschmückt worden.” (Höhnél 1890b: 30-31.)

⁶³⁴ Höhnél 1890b: 31.

⁶³⁵ Höhnél 1892a/1: 186. Több más ponton is cáfolja Thomson állításait (pl. Höhnél 1892a/1: 372., 417-418.).

⁶³⁶ Höhnél 1890b: 31.

⁶³⁷ „Die Elkonono als einen eignen Stamm aufzustellen und von ihnen als einer hässlichen Gesellschaft mit häufig “krummen Beinen” zu sprechen, wie es H. H. Johnston thut, ist einfach lächerlich.” (Höhnél 1890b: 31.)

Denhardt rokon, de külön törzsnek tartja őket.⁶³⁸ A későbbi utazók viszont már kiemelik, noha alávetett helyzetűek, de szintén maszaik.⁶³⁹ Höhnel cáfolatának értékét csökkenti az is, ahogy erre könyvében maga is céloz, hogy ő is csupán egyetlen kovácsot látott.⁶⁴⁰ Johnston azonban azért is elmarasztalható, mert könyvében összemossa az elkononókat a ndorobókkal,⁶⁴¹ ráadásul ez utóbbiak sem tekinthetők az eltérő (koiszanid) antropológiai jellemvonásokkal rendelkező őslakosság közvetlen utódainak.⁶⁴²

Maszai ismertetését Höhnel egy nem éppen ideillő, de érdekes és sokfelől bizonyítottnak tűnő szomáli támadás leírásával zárja, amely egészen a Kenya-hegyig eljutott. Ugyanerről a támadásról ír (szomáli szempontból) könyvében A. Cecchi (1888) is, bár a rablóhadjárat kapcsán leírt és a Höhnelék által látott ország leírása összeegyeztethetetlen.⁶⁴³

A Teleki-expedíció maszai ismertetésének értékeléséhez szükséges röviden áttekinteni azt, hogy a többi kutatóhoz képest ez a munka mennyivel adott többet, illetve kevesebbet. Krapf a maszaikat és kvafikat egy kalap alatt ismertető munkájában első leíró létére már a kultúra azon oldalairól is közöl (többé-kevésbé) helytálló adatokat, amelyekről Höhnel nem ír (pl. temetés, halál).⁶⁴⁴ Kersten is részletesebben foglalkozik a fentiekén kívül a házassággal, a harcmodorral, a vallási képzetekkel.

⁶³⁸ Krapf 1860: 296., Kersten 1871: 24., Denhardt 1881: 141.

⁶³⁹ Fischer 1885: 59., Baumann 1894: 158.

⁶⁴⁰ "Milyen volt ez az egy, egyáltalában nem tartom fontosnak, mert az még sem járja, hogy egyetlen egyén tulajdonságaiból néptörzsi különbségekre következtetést vonjunk;" Höhnel itt sokkal kevésbé élesen cáfolja Johnstont, csak annyit ír le, hogy az illetőt maszaiktól alig lehetett megkülönböztetni. Ellenben leír egy "busmann-típusra" emlékeztető embert, aki a háborúk és egyéb szerencsétlenségek következtében "szétzüllött" munyotto törzs tagja volt (1892a/2: 53-54.). A mai kutatás szerint ez a nép a ndorobók egyik csoportja (Fedders-Salvadori 1979: 13.).

⁶⁴¹ "The Endorobo and Elkonono (...) were living near Masai encampments as a helot race of hunters and smiths. (...) They were an ugly lot, very different in appearance from the Masai, short in stature, black and with their legs often bowed and exhibiting a negro's skin." (Johnston 1886: 402.)

⁶⁴² Fedders-Salvadori 1979: 7.

⁶⁴³ Höhnel 1890b: 31.

⁶⁴⁴ Krapf 1860: 297. E bekezdésben csak akkor írok hivatkozást, ha előzőleg erről a témakörrel, (mivel Höhnel nem írt róla) részletesen nem volt szó.

Hildebrandt rengeteg olyan adatot közöl, amelyet Höhnel nem,⁶⁴⁵ sőt olyanokat is, amelyet más szerző sem igen említ meg.⁶⁴⁶ Thomson részletesebb képet ad történelmükről, illetve egy férfi és egy nő életéről, lényegében ismertetése erre a gondolati láncra van felfűzve. Többet ír a vándorlásokról, a harci vállalkozásokról, a házasságról; de könyvéből nagyon hiányzik a Höhnel által kifejtett társadalmi szervezet leírása. A Teleki-expedíció krónikásánál még általa kevéssé becsült Johnston is többet nyújt némely vonatkozásban, elsősorban a maszai hit és erkölcs ismertetése által.⁶⁴⁷ Fischer Höhnelnél részletesebb képet fest az öltözködés, az életmód, az eszközök, a gazdaság és egy harci vállalkozás jellegzetességeiről. Baumann könyve nemcsak azért múlja felül néprajzi szempontból Höhnel munkáját, mert az öt évvel későbbi állapotokról tudott drámai képet adni, hanem azért is, mert számos olyan témával is foglalkozik, amellyel a sorhajóhadnagy csak érintőlegesen (pl. betegségek, a marhatartás és a házasság kapcsolata), vagy annyira sem.⁶⁴⁸

Mindezen hiányosságai ellenére Höhnel beszámolója egyenértékű a leghíresebb leírók (Krapf, Fischer, Thomson, Johnston) munkáival, s noha hozzájuk képest új adatot nemigen tartalmaz, a vitás esetekben sokszor neki van igaza. Mindazonáltal Höhnel ismertetésének legfőbb értéke az, hogy a korábbi utazók munkáival való összehasonlításra törekszik, nyesegetni igyekszik azok túl fantáziadús vadhajtásait és csak azon információkat veti papírra, amelyeknek valódiságáról meg van győződve. Tömörségben, rendszerességben, pontosságban azonban nem ér fel Baumann művével, aki — hiszen építhetett a korábbi utazók munkáira — valamennyiüknél sokoldalúbb képet rajzolt Kelet-Afrika azóta is leghíresebb népéről.

A maszaiak közvetlen környezetében több, velük szoros kapcsolatban álló népcsoport található. Közülük a maszai alávetettségben élő

ndorobo

törzsről még ma is vitatott, fizikai antropológiai szempontból milyen csoporthoz tartoznak, bár általában csak életformájuk ősiségét

⁶⁴⁵ Pl. a körülmetélés szertartása (Hildebrandt 1878: 397-399.), a hagyaték és örökség (406.).

⁶⁴⁶ Pl. a pajzs szerkezete (Hildebrandt 1878: 362.), a születés és névadás szokásai (394-397.).

⁶⁴⁷ A maszai erkölcsről Johnston (1886: 417-419.).

⁶⁴⁸ Pl. tisztálkodásuk (azaz nem tisztálkodásuk) (Baumann 1894: 159.), kozmogónia (163.). A maszaiakat pusztító betegségekről részletes képet ad Wickenburg (1899: 320.) is.

hangsúlyozzák, s nem eredetükét.⁶⁴⁹ A korai utazók általában együtt emlegetik őket az elkonono "törzssel", csak míg az előbbieket maszai uraik elefántvadászatra, az utóbbiakat fegyverek kovácsolására kényszerítik.⁶⁵⁰ Krapf a ndorobókat Afrika őslakosainak és vándor vadászoknak nevezi, akiknek nyelvét senki sem érti,⁶⁵¹ bár tudnak maszai nyelven is.⁶⁵² Denhardt viszont azt állítja, hogy mindkét nép rokona a maszaiaknak, külsejük, szokásaik hasonlóak, csak életmódjuk különbözik.⁶⁵³ A későbbi utazók különálló — bár a maszaiakra hasonlító — törzsnek csak a ndorobókat tartják, míg az elkononókat (Johnston kivételével) megvetett foglalkozást űző maszaiaknak tekintik.⁶⁵⁴ Thomson ilyen egyértelműen nem foglal állást, szerinte a kovácsoknak is lehet saját nyelvük.⁶⁵⁵

A ndorobo (ma: il-torrobo) név maszai terminus, jelentése Johnston szerint alacsony, zömök, alsóbbrendű, míg Höhnel szerint szegény ördög.⁶⁵⁶ Baumann úgy véli, hogy a maszaiak minden vadász népet így neveznek, emiatt több törzs is szerepelhet e néven.⁶⁵⁷ Alávetettségük mértéke és gazdaságuk alapján Höhnel több, igazából nem elkülönített csoportot ír le (független vadászok, élelmiszerkereskedők, letelepült törzsek szolgálatában

⁶⁴⁹ Fedders-Salvadori 1979: 7., 13.

⁶⁵⁰ Krapf 1860: 296., Kersten 1871: 24.

⁶⁵¹ Scuria 1973: 407.

⁶⁵² Kersten 1871: 24.

⁶⁵³ Denhardt 1881: 141.

⁶⁵⁴ Fischer 1885: 59., Johnston 1886: 401-402., Höhnel 1890b: 31.

⁶⁵⁵ Thomson 1887: 248. A mai kutatás ebben a tekintetben nem egyértelmű. Egyes szerzők szerint nem az lényeges, hogy a zsákmányoló életmódot folytató népek, például a ndorobók maszai, kalendzsini nyelven vagy saját „házi” („domestic”) nyelvükön beszélnek, hanem az, hogy nagyrészt nem elszegényedett és emiatt foglalkozást váltó, hanem az ősi zsákmányoló életmódot megtartó csoportok ezek, s emiatt a ndorobókat, az elmolókkal, okiekkal (okiotokkal) együtt (melléjük véve a boni-/sanye népcsoportot is) a nilóta, bantu, kusita felosztáson kívül tárgyalják (Fedders-Salvadori 1979: 7-15.). Mások viszont — mivel a ndorobók átvették a domináns nép (elsősorban a maszai és a nandi) nyelvét és kultúráját, a nilo-hamiták között foglalkoznak velük (Huntingford 1953: 9.).

⁶⁵⁶ Johnston 1886: 401., Höhnel 1890b: 31. A mai kutatás szerint Höhnelnek van igaza (Fedders-Salvadori 1979: 13.).

⁶⁵⁷ Baumann 1894: 166-167. A kategorizálás ma sem egyértelmű, legalább 15-20 vadász csoport szerepelhet e néven (Fedders-Salvadori 1979: 13.).

állók, pajzs- és szandáلكészítők stb.).⁶⁵⁸ Baumann osztályozásában ennél messzebb megy, ő Maszaiföld déli részén három csoportot határoz meg, melyek egymástól antropológiai jellegzetességeikben, gazdaságukban és területi elhelyezkedésükben egyaránt eltérnek.⁶⁵⁹ Baumann írja le azt a ndorobo legendát is, amely azt magyarázza, miért nem marhatartók ők is: eszerint a közös őstől a maszai fiú marhaterelő botot kapott, az elkonono kovácsszerszámokat, a ndorobo pedig íjat és nyilat.⁶⁶⁰ A ndorobo törzs tagjai beszélnek maszaiul, de a legtöbb kortárs utazó egyetért abban, hogy van saját nyelvük is.⁶⁶¹ Ez utóbbit Thomson a maszaival, Höhnel viszont a kamassziával rokon nyelvnek tartja. Höhnel azzal érvel, hogy e két törzs megérti egymást.⁶⁶² E két vélemény megegyezik abban, hogy a ndorobo ősi nyelv a nilóta nyelvcsaládhoz tartozik, míg Fischer a hottentotta nyelv rokonságába tartozónak vélte.⁶⁶³ Mindez azonban szinte a találgatással egyenlő, hiszen a ndorobók rendkívül visszahúzódó életmódja miatt e saját nyelvből az utazók néhány szónál többet nem tudtak meg.⁶⁶⁴

Mivel a ndorobókat mind külsőre, mind szokásaik egy részét illetően a maszaikhoz hasonlónak találta, Höhnel ezekkel a témákkal nem

⁶⁵⁸ Höhnel 1890b: 32.

⁶⁵⁹ Baumann 1894: 167. E három csoport: Balanga (ezekhez a marhavész után sok marháját vesztett maszai is csatlakozott); Ngaramanig (a legkevésbé szép alkatúak, földművelők is vannak köztük); Serengeti (hamita származásúak). Ezekén kívül ír Baumann egy Matyek nevezetű csoportról is, amelyről nem tudni, a fenti három közül melyikhez kapcsolódik. Bár Baumann erre nem utal, valószínű, hogy ezeket a csoportokat az általuk lakott területről nevezte el. A mai kutatás a déli területen mindössze egyetlen csoportot (hordát) ismer, ez a Mosi-ro (Kibaya) (Huntingford 1953: 11. és 102.)

⁶⁶⁰ Baumann 1894: 167.

⁶⁶¹ Kersten 1871: 24., Fischer 1885: 11., Baumann 1894: 167.

⁶⁶² Thomson 1887: 262., Höhnel 1890b: 31. A ndorobók általában egy nandi dialektust beszélnek, s a kamaszia a nandi nyelvcsoporthoz tartozik (Huntingford 1953: 10., 13.)

⁶⁶³ Fischer 1885: 111.

⁶⁶⁴ Fischer 1885: 111., Höhnel 1890b: 31., Baumann 1894: 167. A ndorobók ősi nyelvéről még ma sem tudunk semmi biztosat. Csak az tűnik valószínűnek, hogy a terület legrégebb lakói voltak. Csoportosítani őket igazából csak területi alapon sikerült. Egyes hordáik elsősorban a maszaik és nandik között élnek (Huntingford 1953: 10-11.). A korabeli utazók főleg a maszaik közt élő ndorobókról írtak.

foglalkozik. A ndorobók gazdasági életéről megállapítható, hogy alapvető a (főleg elefánt-) vadászat,⁶⁶⁵ emiatt leginkább a vadban bővelkedő vidékeken élnek.⁶⁶⁶ A vadászat mellett igen jellegzetes méhészetet csak Höhnel és Fischer említi,⁶⁶⁷ holott ez a ndorobók életében meghatározó jelentőségű.⁶⁶⁸ A zsákmány és a méz egy részét a földművelő törzseknél növényi élelemre cserélik.⁶⁶⁹ Fischer szerint a maszaik által odavetett, elhullott marhát is megeszik.⁶⁷⁰

A ndorobók jellegzetes fegyvere a kettős hegyű lándzsa, melynek lejáró hegye mérgezett.⁶⁷¹ Höhnel könyvében egyéb ndorobó vadászszerszámok mellett rajzot is közöl róla.⁶⁷² Baumann a Maszaiföld déli részén élő ndorobók között nem találkozott ilyennel.⁶⁷³ Egyéb állatokra szintén mérgezett nyíllal,⁶⁷⁴ illetve ezen kívül — például bivalyra — kutyával vadásznak.⁶⁷⁵ Baumann szerint fegyvertárukhoz a méteres zebrabőrös íjon kívül a kard és buzogány is hozzátartozik.⁶⁷⁶ Az elejtett elefántok agyara végül a parti elefántcsontkereskedő karavánokhoz kerül, de a cseréügyletet a maszaik felügyelik, akik a hasznot is "bezsebelik".⁶⁷⁷ A maszaiktól való féltükben a ndorobók a saját szakállukra rendkívül óvatosan kereskednek.⁶⁷⁸ Mivel a zsákmányul ejtett állatokból — lévén nem túl jó vadászok — igen nehezen élnek meg, ezért az elefántcsontért és a mézért cserébe a maszaiktól marhát vásárolnak. Nem mindig tudnak

⁶⁶⁵ Kersten 1871: 24., Baumann 1894: 168.

⁶⁶⁶ Fischer 1885: 11-12., Thomson 1887: 262.

⁶⁶⁷ Fischer 1885: 61., Höhnel 1890b: 31.

⁶⁶⁸ Fedders-Salvadori 1979: 13. A ndorobók a mézet ugyanúgy szentnek tartják, mint a maszaik a tejet (Huntingford 1953: 58.).

⁶⁶⁹ Thomson 1887: 262., Baumann 1894: 168.

⁶⁷⁰ Fischer 1885: 11-12.

⁶⁷¹ Hildebrandt 1878: 362., Thomson 1887: 262.

⁶⁷² Höhnel 1890b: 31., 1892a/2: 134.

⁶⁷³ Baumann 1894: 167.

⁶⁷⁴ Thomson 1887: 263.

⁶⁷⁵ Höhnel 1890b: 31-32.

⁶⁷⁶ Baumann 1894: 167.

⁶⁷⁷ Kersten 1871: 24., Johnston 1886: 424., Höhnel 1890b: 32.

⁶⁷⁸ Fischer 1885: 12., Thomson 1887: 262.

viszont fizetni értük, így egyre inkább függő helyzetbe kerülnek.⁶⁷⁹ A vadszegény vidéken pedig már pajzs, szandál⁶⁸⁰ vagy főzőedény készítésével kell foglalkozniuk.⁶⁸¹ Egyes csoportok függősége, különösen a maszai uralom hanyatlásával, illetve ott, ahol kevés maszai élt, csökkent. Ezek visszavonultak az erdőbe vagy más, letelepült törzsek szolgálatába álltak, illetve a kikujuk és a karavánok közötti élelmiszerkereskedelmet bonyolították.⁶⁸² Baumann találkozott földművelő ndorobókkal is. Bizonyos csoportok pedig már harcba is bocsátkoztak a maszaikkal, s legyőzván őket a zsákmányolt marhát megették.⁶⁸³

A ndorobókról szóló alfejezet egy tekintélyes részében (csaknem harmadában) Höhnel beszámol néhány ndorobo faluban tett látogatásukról és az ott tapasztaltakról. A legtöbbször tuskosövénnel kerített falvak ugyan szabályosak, de kevesen lagnak bennük.⁶⁸⁴ Általában 20-40 ember talál otthont a sűrűségben rejtőző kunyhókban.⁶⁸⁵ A kunyhók maszai módra készültek, de a finom rácsozatot nem sár és bőr, hanem fű fedte.⁶⁸⁶ A következőkben Höhnel elsősorban a lakosok viselkedését taglalja: a karavánt még sose látott ndorobók meglehetősen közömbösen fogadták az expedíciót, csak a gyerekek és nők szaladtak el.

Az alfejezet végén Höhnel leírja még az egyetlen fatörzsből faragott méhköpüket és a ndorobók által használt ösvények jellegzetességét: ezek kiválóan követhetők, mert a hússütés vagy méhkifüstölés céljából magukkal vitt faszén hamuja az út mentén mindenütt megtalálható. A ndorobók által lakott vidéket a Maszaifölddel egyezőnek, létszámukat igen csekélyre becsülte.⁶⁸⁷

⁶⁷⁹ Fischer 1885: 12., Höhnel 1890b: 32.

⁶⁸⁰ Höhnel 1890b: 32.

⁶⁸¹ Thomson 1887: 262.

⁶⁸² Thomson 1887: 262., Höhnel 1890b: 32. A csagák, illetve a ruvuk a ndorobókat hírvivőként is alkalmazzák (Thomson 1887: 162., Höhnel 1890b: 32.).

⁶⁸³ Baumann 1894: 168.

⁶⁸⁴ Thomson 1887: 262., Baumann 1894: 168.

⁶⁸⁵ Höhnel 1890b: 32.

⁶⁸⁶ Kersten 1871: 24., Höhnel 1890b: 32., Baumann 1894: 167.

⁶⁸⁷ Höhnel 1890b: 33. A mai kutatás szerint ndorobók elsősorban a Maszaiföld északi részén élnek, a déli területeken a ndorobó hordák száma igen csekély (Huntingford 1953: 102.).

Höhnel leírása nemcsak a ndorobót sosem látott utazók, hanem mind részleteiben, mind összefüggéseiben Fischer munkáját is felülmúlja, aki csak a legáltalánosabb ismereteket közli e népről. Thomson ugyan lakóhelyük és gazdaságuk vonatkozásában egy-két részlettel többet ír, de Höhnel sokkal átfogóbb képet rajzol róluk. Baumann az általa látott ndorobo csoportok gondos leírásával járul hozzá a Höhnel által felvázolt, nagy vonalakban helytálló, főleg a maszaiktól való elkülönítésre figyelő kép kiegészítéséhez.

Noha Höhnel külön alfejezetet szentel a

kvafi

népnek, csupán történetükkel és jelenlegi életmódjukkal foglalkozik. A Maszaiföldön a XIX. században a különböző maszai altörzsek között kitört háborút a legtöbb utazó mint maszai – kvafi ellenségeskedést írta le. A két nép valójában nem is igen különbözik és a korabeli kutatók is mint győztes, illetve legyőzött maszai népről emlékeztek meg róluk.⁶⁸⁸ Az első utazók még egyszerre ismertették őket, s néhány összehasonlításában Hildebrandt is közösen hivatkozik rájuk.⁶⁸⁹ Ennek ellenére az ellenségeskedésük köztudott volt, sőt, általános az a vélemény, hogy ez szerencse Afrikára nézve, mert összefogva az egész vidéket elpusztítanák.⁶⁹⁰ Ehhez Höhnel még hozzáteszi: az is szerencse, hogy a maszaiak győztek, mert a kvafik sokkal "szégyentelenebbek".⁶⁹¹

⁶⁸⁸ A háború valódi történetét lásd 167-168. oldal.

⁶⁸⁹ Krapf 1860: 291-298., New 1971: 469-470., Denhardt 1881: 141., Hildebrandt 1878: 350., 362., 377., 378., 380. stb. A két nép kulturális azonossága miatt egyetlen szerző sem foglalkozik a kvafik részletes leírásával, legfeljebb egyes helységek kvafi lakosságát ismertetik külön (pl. Taveta: New 1971: 355-362., Johnston 1886: 432-436., Thomson 1887: 63-64., illetve Arusha: Kersten 1871: 33., vagy Nyemisz: Thomson 1887: 263-264. Denhardt (1881: 141.) a nyemszieket és a kvafikat külön törzsnek vette.)

⁶⁹⁰ Krapf 1860: 293., New 1971: 470.

⁶⁹¹ "Der Charakter der Wakuafi ist viel schlimmer als der der Masai; wo sie es vermögen, treten sie viel unverschämter auf als jene, und es ist für die das Land bereisenden Karawannen ein doppeltes Glück gewesen, dass in den Vernichtungskriegen die heutigen Masai die Sieger blieben." (Höhnel 1890b: 33.)

A kvafi név eredetét Höhnel nem tudta megfejteni. A maszaik nem is használják, náluk a "mbarawuyo" elnevezés járja.⁶⁹² Hildebrandt szerint nevüket nagy alakú lándzsájukról kapták, míg Baumann szerint e név egy magas, piros gyümölcsöt termő fát jelent, s a partiak ez alapján nevezték el a magas termetű kvafikat.⁶⁹³

A Kersten által ismertetett legenda szerint a maszaik és kvafik közös őstől származtak, s az előbbiek a Meru, az utóbbiak a Kenya környékén.⁶⁹⁴ Thomson és Höhnel szerint éppen fordítva, a kvafik a Maszaiföld déli részén éltek, onnan menekültek el jószágukat veszve a Baringo-tó, a Meru és Kilimandzsáró vidéke, illetve nyugat felé.⁶⁹⁵

A háború az 1830-as években délen tört ki, s majd negyven évvel később, amikor az északra menekültek vissza akartak vágni, folytatódott. Kezdeti sikerek után azonban a kvafik újra legyőzettek: ekkor ívelt föl a maszai főleibon, Mbatian csillaga. A harcok legrészletesebb leírása Thomsontól származik, ehhez Höhnel sem tett sokat hozzá, Baumann beszámolója pedig bevallotta Thomson nyomán készült.⁶⁹⁶ Fischer a harcokról kevesebbet ír, inkább azokat a területeket részletezi, ahol a legyőzöttek megtelepedtek.⁶⁹⁷ Johnston a földművelő kvafik és a nomád maszaik ellenségeskedéséből általános tanulságokat igyekszik levonni és megállapítja, a földművelés magasabbrendűsége miatt a maszaik hamarosan le fognak települni.⁶⁹⁸ Ebben, mint a történelem megmutatta, tévedett.

A mai kutatás a belső háborúk történetét illetően mást állít, mint Thomson és követői. A harc az északi területen tört ki, az Il-Wuasin-kishu altörzs vereséget szenvedett az Il-Aikiapiak altörzstől. Körülbelül tíz évvel később (1850 tájékán) az ellenségeskedés újra föllángolt, de az előbbiek most már teljes vereséget szenvedtek, mert ellenfeleik szövetségre léptek az

⁶⁹² Denhardt 1881: 141., Baumann 1894: 157 (mbarawui formában). Höhnel (1890b: 33.) szintén említi e nevet, de ennek eredetéről sem ír.

⁶⁹³ Hildebrandt 1878: 349., Baumann 1894: 157. A név eredetéről a mai kutatás sem árul el sokat, csak annyit, hogy a szuahélik ezt az összes maszaira alkalmazták (Huntingford 1953: 12.).

⁶⁹⁴ Kersten 1871: 22. Denhardt (1881: 141.) ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a két nép közt a déli szélesség 2,5 foka képezi a határt.

⁶⁹⁵ Thomson 1887: 241-243., Höhnel 1890b: 33.

⁶⁹⁶ Thomson 1887: 240-243., Höhnel 1890b: 33., Baumann 1894: 157-158.

⁶⁹⁷ Fischer 1885: 10. Szerinte (egyebek közt) északra, a Samburu(!) tó felé vonultak a legyőzöttek.

⁶⁹⁸ Johnston 1886: 406-407.

II-Kinopop altörzssel. A déli területeken az II-Kisonko altörzs a bantukkal, elsősorban a csagákkal harcolt. A Nyemisz körüli földművelők pedig nem a szűkebb értelemben vett maszai, hanem a szamburu törzshöz tartoznak.⁶⁹⁹

A legyőzöttek nagy része földművelő lett.⁷⁰⁰ Vannak azonban olyan csoportok is, amelyek vadásznak, gyűjtögetnek.⁷⁰¹ A vesztesek a maszaiktól többé-kevésbé függő helyzetbe kerültek, de bizonyos csoportok, például a Meru környékén élők szinte teljesen függetleníteni tudták magukat, olyannyira, hogy a század végén már újra rendelkeznek marhacsordával, amelyet rablóhadjáratokkal szaporítanak.⁷⁰² A földművelők életszínvonala lakóhelyük termékenységétől függ: a nyemsziek öntözőberendezéseik ellenére csak durrhát és tököt tudnak termesztetni,⁷⁰³ míg Tavetában a föld gazdagon fizet.⁷⁰⁴ Fegyverzetük szintén függ attól, hol élnek: a nyemsziek rossz dárdájával, íjával-nyilával szemben a tavetaiaknak kiváló fegyvereik vannak,⁷⁰⁵ amelyeket a csaga kovácsoktól szereznek be.⁷⁰⁶ E remek fegyverzet ellenére a tavetai kvafik levetkőzték régi vad énjüket, békés, dolgos, barátságos néppé váltak,⁷⁰⁷ míg az északi területeken és az Arusha környékén élők továbbra is megőrizték rettegett hírüket.⁷⁰⁸

A kvafikról tehát Höhnel kevés új információt közöl, a beszámoló előnye az összefogottság, a különböző vidékekre menekült csoportok összehasonlítása, gazdaságuk részletezése. Johnston több adatot sorol fel, Thomson behatóbban tárgyalja a kvafi történelmet és a nyemsziek életét, mégis, a nilo-hamita népek egyik legalaposabb ismerője, Huntingford a földművelésre áttért maszaik ismertetésénél Thomson és Fischer mellett

⁶⁹⁹ Huntingford 1953: 15.

⁷⁰⁰ Höhnel 1890b: 33., Thomson 1887: 243.

⁷⁰¹ Höhnel 1890b: 33., Fischer 1885: 57. Fischer (1885: 61.) mézet gyűjteni is látta őket.

⁷⁰² Fischer 1885: 11., 67., Höhnel 1890b: 33., Höhnel 1892a/1: 283-284.

⁷⁰³ Thomson 1887: 263-264., Höhnel 1890b: 33., Höhnel 1892a/2: 111-112.

⁷⁰⁴ Thomson 1887: 63-64., Höhnel 1890b: 33.

⁷⁰⁵ Höhnel 1890b: 33.

⁷⁰⁶ Fischer 1885: 59.

⁷⁰⁷ Fischer 1885: 11., Johnston 1886: 426., Thomson 1887: 64.

⁷⁰⁸ Höhnel 1890b: 33.

leginkább Höhnelre támaszkodik, ami a Teleki-expedíció krónikása erényeit dicséri.⁷⁰⁹

A tág értelemben vett maszai csoport legészakibb tagja a
burkenedzsi (szamburu)

nép (ma használatos nevük alapja a maszai I-Sampur név). Róluk Telekiék utazása előtt csak hallomásból szerzett bizonytalan hírek keringtek. Denhardt számára ijjal, mérgezett nyíllal, lándzsával lóhátról vadászó, tevét is tartó vándoroknak írták le őket.⁷¹⁰ New könyvében is hasonló található: "Szamburu lakói rendkívül sok marhát tartanak és azt mondják, nagyon barátságosak és vendégszeretők. Nagyszámú lovuk is van és jó lovasnak tartják őket."⁷¹¹ Noha Telekiék e nép nem sok képviselőjével találkoztak, az első — és meglehetősen részletes — leírásukat Höhnelnek köszönhetjük. A Rudolf-tótól keletre-délkeletre eső sivatagos, félsivatagos vidéket lakják a hamita rendilékkel együtt, de Telekiék korában a Stefánia-tóig is elkalandoztak. Höhnel lakóhelyük keleti határát és létszámukat nem tudta megállapítani.⁷¹² Szerinte lovuk nincs és tevéjük is csak kevés: ugyanolyan marhatartó nomádok, mint a maszaik és tőlük nyelvükben, külső megjelenésükben is alig különböznek. Rossz fegyvereik és a rendile közvetítéssel a baraua szomáliktól szerzett ruháik rövid leírása után Höhnel főleg a burkenedzsik lakta vidékről ír. A turkanák támadásai miatt egyre keletebbre húzódtak és bizonyos, vízzel jobban ellátott helyeken hosszabb időre le is telepedtek. E helyek közül a legkedvezőbbnek a Marsabit körüli vidéket tartja Höhnel, olyannyira, hogy az itt lakók a szárazabb Nyiro- és Kullal-hegy környéki burkenedzsiket ndorobónak (tehát szegény ördögnek) írják le, annak ellenére, hogy azok képesek megélni — igaz, igen szűkösen — állatállományukból és sem vadászatra, sem földművelésre nem kényszerülnek. Rossz helyzetük miatt azonban sok szép és kacér burkenedzsi menyecske található önkéntes rabszolgaságban a szomszéd népeknél. Höhnel szerint vándorlókedvük mellett főleg ez okozhatta, hogy a maszai nyelv oly nagy területen elterjedt Kelet-Afrikában. Egészen

⁷⁰⁹ Huntingford 1953: 110-111.

⁷¹⁰ Denhardt 1881: 143.

⁷¹¹ "The people of Samburu are exceedingly rich in cattle and are said very kind-hearted and hospitable. They possess large numbers of horses and are declared to be good riders." (New 1971: 461.)

⁷¹² Höhnel 1890b: 33-34. A szamburuk létszáma 1969-ben kb. 55.000 fő volt, és lakóhelyük nem terjedt túl az Isiolo-Marsabit vonalon (Fedders-Salvadori 1979: 83.).

elszegényedett burkenedzsik és rendilék alkotják a Rudolf-tó délkeleti partjain halászatból élő elmolo kolóniákat.⁷¹³

A maszai mellett a másik jelentős déli nilo-hamita csoport a nandi.⁷¹⁴ Ezen belül Höhnel részletesen ír a szukokról (pokotokról, lásd később) és megemlíti a

kamaszia, nandi, lumbua

törzseket. E hármat és az északon lakó szukokat (pokotokat) — ma is helytállóan — közeli rokonnak tartja. Az általa gyűjtött szuk (pokot) szavak nyomán Leo Reinisch professzor ezeket a nilóta nyelvcsaládhoz sorolta.⁷¹⁵ Ezeket a Baringo-tótól nyugatra élő népeket korábban nem nagyon ismerték, ezért róluk más sem írt részletesen és főleg helytállóan nem. A kamasziákat és a nandikat például Denhardt istállózó állattenyésztőnek tartja, holott e két nép legfeljebb karámot épít állatainak.⁷¹⁶ Höhnel is a kereskedőkaravánoktól kapta adatait, ezért az egyetlen néprajzi adata, amely nem a karavánok és helyi lakosok kapcsolatával foglalkozik, szintén téves: szerinte a kamasziák földműveléssel és állattartással foglalkoznak, holott földet inkább csak a nandik művelnek.⁷¹⁷

A Rudolf-tótól délnyugatra, a Baringo-tótól északnyugatra élő **szuk (pokot)**

törzs, noha nyelvileg még a déli nilo-hamita csoporthoz tartozik, kulturálisan már egyértelműen a középső csoporthoz áll közel. A déliekhez csak annyiban hasonlít, hogy itt is divat mindkét nemnél a körülmetélés.⁷¹⁸

⁷¹³ Höhnel 1890b: 34. Az elmolókat ma bizonytalan eredetű, ősi életmódot folytató népcsoportnak tartják, akikhez több más népelem (rendile, szamburu, turkana) is csatlakozott (Fedders-Salvadori 1979: 13-14.). Az elmolók egy eredetmondáját Cavendish (1898: 390.) írja le: a Rudolf-tóban található Déli-szigeten legeltettek, amikor hirtelen nagy árvíz támadt, s mivel nem tudtak visszaúszni a partra, a szigeten ragadtak halászni.

⁷¹⁴ Huntingford 1953: 9. Murdock (1959: 330-331.) a nilóták nandi ágát erősen kusitizálódottnak nevezi, a maszai és karamadzsong ágat (ez utóbbihoz tartoznak a turkanák) pedig "csak" kusitizálódottnak.

⁷¹⁵ Höhnel 1890b: 34. A lumbuákat ma inkább kipsigi(s) néven emlegetik. (Murdock 1959: 331., Fedders-Salvadori 1979: 47.)

⁷¹⁶ Denhardt 1881: 142., Huntingford 1953: 76.

⁷¹⁷ Höhnel 1890b: 34., Huntingford 1953: 22-23., 76.

⁷¹⁸ Huntingford 1953: 19. Újabbán inkább pokot néven emlegetik őket (Fedders-Salvadori 1979: 67.).

E törzsről is hallottak már a Telekiék előtt Afrikában járt utazók. Nem volt túlságosan jó hírük. New vad, vérengző népként emlegeti őket.⁷¹⁹ Denhardt szerint a szukok a Baringo-tó nyugati oldalán gyakran végigsöprő rabló horda, amely a szomszédaival nem áll rokonságban.⁷²⁰ Nemcsak Denhardt, hanem Thomson szerint is harcias szellem, nomád életmód és nagy állatsorda birtoklása jellemzi őket, noha ez utóbbi utazó megemlíti, hogy földet is művelnek.⁷²¹ Austin (az Uganda-vasút építésére kiküldött Macdonald útítársa) viszont jó másfél évtizeddel később már földművelő szukokról ír.⁷²² Az ellentmondás feloldását a szukok országán első ízben átkelő Teleki-expedíció leírásában találjuk. Höhnel szerint a szukok két csoportra oszthatók, az egyik vándorló állattartó, a másik letelepült földművelő. Ez utóbbiak valószínűleg a marhapestisben vesztették el állataikat és sokkal békésebbek, míg a nomádoktól még a maszaik is tartanak.⁷²³

A letelepült szukok az észak-dél irányú Szuk-hegység (ma: Karapokot- és Sekerr-hegység) keleti lejtőin elérhetetlen magasságban szétszórva építik durrhaszalmával fedett, félgömbformájú, szép, de apró kunyhókat,⁷²⁴ míg az öntözéssel is termékenyebbé tett földjeik a hegy lábánál fekszenek.⁷²⁵ A nomadizáló szukok a Kerio-folyó felső folyása mentén terelgetik állataikat s itt állnak králjaik is: a szép rőzsefonatból álló kunyhókat tüskesövény keríti körül.⁷²⁶

⁷¹⁹ New 1971: 465.

⁷²⁰ Denhardt 1881: 142. A rokonság kérdésében, mint fentebb láttuk, van némi igaza, hiszen a szukok (pokotok) átmenetnek tekinthetők.

⁷²¹ Thomson 1887: 313.

⁷²² Austin 1967: 353.

⁷²³ Höhnel 1890b: 34-35. Huntingford (1953: 78.) szerint a különböző életmód különböző származást takar: az eredeti (a nandi csoporthoz tartozó) szukok (pokotok) ma földművelők, míg a másik csoport a karamodzsong ágról származik.

⁷²⁴ Höhnel 1890b: 35.

⁷²⁵ Austin 1967: 353.

⁷²⁶ Höhnel 1890b: 35. Ágakból összeállított kunyhóról ír Denhardt (1881: 142.) is, míg Thomson (1887: 313.) — bár kijelenti, hogy nem kezeskedik e hírek valóságáért — csak egyszerű, kővel kerített, esőben bőrrrel fedett szárnyékokról tud.

A szukok külsőre igen hasonlítanak a maszaikra,⁷²⁷ s nyelvük is rokon, emiatt már Thomson megállapította a nílusi népek és maszaik közti kapcsolatot.⁷²⁸

A szukokat ismertető alfejezet túlnyomó részében Höhnel a ruházattal, fegyverekkel és a testdíszítéssel-ékszerekkel foglalkozik. Az utazóknak legtöbbször föltűnt, hogy a szuk férfiak általában kevés ékszert használnak, és bár fülükben rengeteg vasdrót és egyéb dísz van, a cimpát nem nyújtják meg maszai módra, ellenben mindkét nem átfűrt alsó ajkába hosszúkás rézlapot illeszt.⁷²⁹ Az idős férfiak hajukat — őseik hajával kiegészítve — bonyolult fölépítésű, dróttal merevített zacskó formájában viselik, amelyben különböző apró használati tárgyakat (gyöngyöket, burnótszelencét stb.) is hordanak.⁷³⁰ A fiatalok hajukat hátrafésült és agyaggal tapasztott kontyba rendezik, amelyben strucctoll lengedez. A lányok fejüket borotválják, csak közepén nem, ahol a haj kakastaréjszerűen égnek áll.⁷³¹ A szukok fegyvertára hosszú, rossz lándzsából, keskeny szögletes bőrpajzsból, íjból és tűzben edzett hegyű nyílból áll. Nagyon jellemző a karon viselt, köralakban ívelt harci kés, amelyet használaton kívül vékony bőr fed.⁷³² A letelepült szukok struccot, elefántot is vadásznak, ez utóbbit bőrhurok csapdával ejtik rabul, majd dárdával végeznek vele.⁷³³

⁷²⁷ Höhnel 1890b: 35.

⁷²⁸ Thomson 1887: 313.

⁷²⁹ Höhnel 1890b: 35. Austin 1967: 353. Az ajakdísz említi Thomson (1887: 312.) is.

⁷³⁰ Höhnel 1890b: 35., Austin 1967: 353. Fischer (1885: 96.) és Thomson (1887: 312-313.) nem különbözteti meg a fiatal és idős hajviseletet, egyszerűen csak a férfiak hajáról írják ezt. Höhnel (1890b: 35.) szerint a hajfonat csak saját hajból áll, míg Fischer (1885: 96.) és Austin (1967: 353.) szerint őseik haját is beledolgozzák — nekik van igazuk (Huntingford 1953: 89.).

⁷³¹ Höhnel 1890b: 35., Austin (1967: 354.) szerint ez csak az öreg nők hajára jellemző, a fiataloké olajos fűrtökként lóg szertesztét. A mai kutatás inkább Höhnelnek ad igazat (Huntingford 1953: 89.).

⁷³² Höhnel 1890b: 35., Austin (1967: 354.) szerint a pajzs ovális és nádból is készülhet, a nyíl mérgezett. A karkést Austin nem említi, de Fischer (1885: 96.) igen. A mai kutatás szerint a fegyverhasználatot illetően van különbség a letelepült és az állattartó szukok (pokotok) között: az íj és nyíl az előbbieket, a dárda főként az utóbbiak fegyvere. A kardot is ismerik, de az inkább földművelő szerszám és nem fegyver (Huntingford 1953: 89.).

⁷³³ Höhnel 1890b: 35.

Bár néhány kijelentésében téved,⁷³⁴ Höhnél leírása a szukok XIX. századi ismertetései közül mégis a legjelentősebb, mert a Teleki-expedíció volt az első, amely a teljes, szukok által lakott vidéken keresztülhatolt, s így a krónikás leírását nemcsak néhány, véletlenül látott emberre alapozta, mint Thomson vagy Fischer. Austin beszámolója már vetekedik vele (igaz, egy évtizeddel később íródott), néhány adata pontosabb, de Höhnél előnyére szolgál nagyobb áttekintése. A későbbi kutatás a korai felfedezőik közül a szuk nép ismertetése esetében is elsősorban az ő munkájára támaszkodik.⁷³⁵

A szukok lakta vidéktől északra eső területen él a középső nilo-hamita csoporthoz tartozó

turkana

nép.⁷³⁶ Ez a nép Telekiék útja előtt még ismeretlen volt az európaiak számára, s mivel a Rudolf-tótól nyugatra eső, még ma is nehezen megközelíthető félsivatagos vidéken élnek, később sem sok utazó kereste fel őket. A XIX. századi utazók közül Höhnelen kívül csak Austin és Cavendish szolgál némi információval.

A turkanák Höhnél szerint a XIX. század elején még jóval nyugatabbra éltek, ott ahol Höhnélék korában a karamodzsongok, s csak az utóbbi ötven évben törtek (éppen a karamodzsongok nyomására) kelet felé, s foglalták el a korábban szamburuk lakta vidéket.⁷³⁷ Höhnél országuk

⁷³⁴ A fentiekén kívül például abban is, hogy szerinte mohamedán módra történik a körülmetélés (Höhnél 1890b: 35.), holott valójában a házasságra való felkészítés ceremóniája során a lányokat is alávetik e műtétnek (Huntingford 1953: 84.).

⁷³⁵ Huntingford 1953: 82., 90. Rajta kívül használja még Johnston (1886) és Thomson (1887) könyveit.

⁷³⁶ Höhnél (1890b: 36.) őket a lango, djur, silluk és nuer népekhez hasonlítja, amelyek Murdock (1959: 329.) szerint a dinka (djur, nuer), a luo (lango) és a prenilóta (silluk) népcsoportokhoz tartoznak, tehát nem egy összefüggő egységhez. Egy másik nézet szerint a fent említett népek kulturájukat illetően mind nilóták, míg a turkanák nilo-hamiták (Huntingford 1968 térképe, Kronenberg 1979: 161-163., 178.) Az elfogadottabb nyelvi felosztás szerint a fenti népek nyelvileg is rokonok (a nyugati nilóta csoportokhoz tartoznak), míg a turkanák a keleti nilótákhoz (Köhler 1975: 262.).

⁷³⁷ A mai kutatás bizonytalan abban a kérdésben, hogy miért nyomultak a turkanák kelet felé, ha nem vesszük figyelembe törzsi karakterüket, az agresszív terjeszkedésre való hajlandóságot. A szamburuk rovására való expanzió viszont már az 1700-as évek végén megkezdődött (Fedders-Salvadori 1979: 73.). Más szerzők implicit véleménye szerint a népességnövekedés a hajtóerő, az újonnan

pontos északi és nyugati határait nem ismeri, csak azokat a részeket tudja bemutatni, ahol maguk is jártak. Itt több kerületet meg is nevez.⁷³⁸

A turkanák túlnyomórészt állattartók, csak kis részük műveli a földet vagy halászik. Önellátásukhoz a gyűjtögetés is hozzátartozik, a dumpálma termését, illetve különböző bogyókat használnak fel. A Telekiék idején a szárazság miatt rossz bőrben levő állatállományuk igen változatos: tartanak marhát, juhot, kecskét, tevé (amelyet Höhnel szerint csak újabban raboltak és még nem tanultak meg banni velük), valamint kutyát. Nem válogatósak, minden húst megesznek, még a kutyahúst is.⁷³⁹ Ők e mostoha vidék nagy túlélői.⁷⁴⁰

Külsejük "négerszerűbb", mint a maszaiké, középtermetűek, de izmosak. Sok közöttük a burkenedzsi (szamburu) nő, ők és utódaik a meglehetősen csúnya turkanáknál szebbek, s emiatt kapósak. Mindkét nem orrában, alsó ajkában, fülében egyaránt ékszert hord. A hajukat szuk (pokot) módra viselik, a fiatal férfiak agyaggal tapasztott kontyát általában strucctoll díszíti, az öregek (akár 120 cm hosszú) hajzacskóját egy drót feszíti ki. A nők hajukat a fejtetőn hagyják csak meg vékony tincsekbe sodorva. A férfiak általában meztelenek vagy kis bőrdarabot viselnek, a női ruha gyönggyel, strucctojáshéj darabokkal szegett kötény és egy hátul földig érő bőrtakaró. A nők hastetoválása díszítő jellegű, a férfiaké ellenben funkcionális: jobb vállukat egy ellenséges harcos, a balt pedig egy asszony vagy gyermek leölése után ékesítik ily módon. A férfiak állandóan

elfoglalt területek ugyanis több állatot és így több lakost képesek eltartani (Gulliver-Gulliver 1953: 55.).

⁷³⁸ Höhnel 1890b: 36. Ezek: Katiamán (Rudolf-tónál), majd nyugatra: Kerio, Gaterr, Dsyrr és Ngamaták. A Kerio- és Trrgwell-folyók torkolatvidékének neve: Larramétt. Napjainkban a turkanák egész Északnyugat-Kenyában megtalálhatók, Ugandától Marsabitig (Fedders-Salvadori 1979: 73.).

⁷³⁹ Höhnel 1890b: 36. Austin (1967: 362.) — tévesen — azt írja, hogy csak állattartással foglalkoznak. Cavendish (1898: 388.) szerint a kutyát arra tartják, hogy éjszaka kiszaglássza az ellenséget. A mai kutatás e képet azzal egészíti ki, hogy a kígyót és krokodilt is megeszik és a tevékkel való bánásmódot is hamar megtanulták (Fedders-Salvadori 1979: 73-74.), annál is inkább, mert az 50-es évekre már ez lett a legfontosabb háziállatuk, noha öreg emberek még emlékeztek rá, hogy az első példányokat a boranáktól és a rendiléktől rabolták. A teve mindazonáltal nem vette át a marha kitüntetett társadalmi szerepét (Gulliver-Gulliver 1953: 59-60.).

⁷⁴⁰ Fedders-Salvadori 1979: 73. Az is bizonyítja ezt, hogy a gyűjtögetésen, állattartáson és földművelésen kívül a háziiparnak is mesterei, a szövésen kívül mindenféle feldolgozóiparhoz értenek (Fedders-Salvadori 1979: 75.).

magukkal hordják tehénfarokkal díszített antilopszarv dohánytartójukat, botjukat és kétlábú fejtámaszukat. A maguk készítette lándzsa és pajzs mellett a csuklókés itt is elterjedt, s a bagórágás is felettébb népszerű.⁷⁴¹

Lakóhelyük Höhnel szerint a legprimitívebb valamennyi általuk látott népe közül, nem más mint földbe szúrt ágakból álló szárnyékok együttese, a turkanák igazából a szabad ég alatt laknak. Társadalmi életükről nem sokat lehetett megtudni, mindössze egy főleibonról szereztek tudomást, és egy másikat láttak, (ez utóbbit a könyv tanúsága szerint Höhnel le is fényképezte⁷⁴²). A cikk megemlíti még a turkanák durva, kemény beszédét, köszöntő szavait, vad, groteszknak tűnő táncaikat, de részletekbe nem bocsátkozik, csak annyit jegyez meg, hogy a harci játékokban "lényük majomszerű vonása igen erősen megmutatkozik."⁷⁴³

Sem Höhnel, sem a későbbi szerzők nem tudtak meg semmit a turkanák vallásáról, Höhnel csak annyit ír, hogy esőcsináló varázsszert kértek tőlük.⁷⁴⁴

A turkana alfejezet végén Höhnel leír egy kis turkana csoportot, amely földművelést folytat a Trrgwell- (ma: Turkwel-) folyó közepső folyásánál. Nevük ngaboto,⁷⁴⁵ ami Höhnel szerint ugyanazt jelenti, mint a

⁷⁴¹ Höhnel 1890b: 36-37. A turkanák külsejét és tárgyait hasonlóan, csak sokkal rövidebben, kevesebb részletre kiterjedően írja le Austin (1967: 360-361.) és Cavendish (1898: 389.). Mára az idősebb férfiak hajzacskó-viselete megszűnt, minden korosztály fejét (más-más színű) agyaggal tapasztja be (Gulliver-Gulliver 1953: 57.).

⁷⁴² Höhnel 1984/2: 268-269.

⁷⁴³ "Wenn sie ihre Kriegsspiele vorführten, trat der affenhafte Zug in ihrem Wesen stark hervor." (Höhnel 1890b: 37.). Cavendish (1898: 388.) szerint a turkana a leggyorsabban futó nép Kelet-Afrikában, ő még a futó lépéshosszát is lemérte, amely 213 cm-nek (84 inch) adódott. A turkanák életéről alkotott képet Cavendish azzal egészíti ki, hogy szerinte a turkanák egy Logorinyum nevezetű főnök alatt egyesültek és ő tüzei harcra a turkanákat szomszédaik ellen. Noha egyes mai kutatók szerint a turkanák politikai rendszeréből teljesen hiányzanak a centralizált intézmények (Fedders-Salvadori 1979: 73.), egy-egy nagyhatalmú varázsló törzsi vezetővé nőheti ki magát, mint tette volt egy bizonyos Lowalel, aki a britekkel szembeni ellenállást vezette (Gulliver-Gulliver 1953: 85.).

⁷⁴⁴ Höhnel 1890b: 37. Ez nemcsak a felfedező utak sietős jellege miatt történt így. A turkanák vallási élete nem tekinthető kifinomultnak. Bár vannak varázslóik és hisznek a szellemekben és a boszorkányságban, inkább racionális emberek és a vallás társadalmi életükre alig van befolyással (Gulliver-Gulliver 1953: 86.).

⁷⁴⁵ Leírása ma is helytálló (Gulliver-Gulliver 1953: 62.).

ndorobo a maszaiknál, az elmolo a kusita nyelvű népeknél: szegény emberek, akinek nincs marhájuk s emiatt vadászattal, halászattal vagy földműveléssel kell foglalkozniuk. Mindennek ellenére a ngabotóknak vannak marháik is, amelyhez mezőgazdasági terményekért cserébe jutottak. A terményeket 10-15 m magas fákon, fonott kosarakban őrzik.⁷⁴⁶

A Teleki-expedíció turkana leírása nemcsak azért értékes, mert ezek az első információk e népről, hanem önmagában is több adatot tartalmaz, mint a későbbi utazók leírásai, s azoknál átfogóbbnak, rendezettebbnek is mondható. Nem csoda, hogy az újabb kutatás is támaszkodik rá.⁷⁴⁷

A nilóta népekről szóló fejezet végén Höhnel még négy népet említ meg (karamodzsong, donyiro, buma, murle), amelyekről azonban nem sok információt közöl. Közülük Telekiék útja előtt az európai kutatás számára csak a

karamodzsong

nép neve volt ismert,⁷⁴⁸ a többi nem. E turkanáktól nyugatra élő nép ismertetése során Höhnel csak a turkanáktól hallomásból szerzett információkra támaszkodhatott (mely szerint őhozzájuk igen hasonló, hatalmas, de békeszerető nép, amely főként állattartásból él, de néhány helyen földet is művelnek). A turkanák elbeszélése szerint járt már köztük karaván, amelyet Höhnel a Nílus felől behatoló egyiptomi csapatokként azonosított, a arra is következtetett, hogy a karamodzsongok az Emin pasa által megismert termajók néppel azonosak.⁷⁴⁹ A

donyiro

nép a turkanák északi szomszédja, s Höhnel szerint külsejüket, ékszereiket, fegyvereiket illetően hasonlítanak is hozzájuk.⁷⁵⁰ Eltérnek viszont abban, hogy csak kevés marhát tartanak, inkább durrhát, illetve kis

⁷⁴⁶ Höhnel 1890b: 37.

⁷⁴⁷ Gulliver-Gulliver 1953: 54-55., 57. a korai utazók közül csak Höhnel idézi.

⁷⁴⁸ Denhardt 1881: 142., karamojo néven. Höhnel nevüket karamoyo-nak írja.

⁷⁴⁹ Höhnel 1890b: 37. A karamodzsongok termajók névváltozatáról Gulliver-Gulliver (1953: 9.) és Murdock (1959: 330.) nem tud, sőt, ez utóbbi szerzőnél Afrika törzsnevei közt sem szerepel ez az elnevezés (1959: 452.).

⁷⁵⁰ Höhnel 1890b: 37. A donyirók valóban a turkanák rokonai, velük és a karamodzsongokkal együtt a karamodzsong csoporthoz tartoznak (Murdock 1959: 330.). Más felosztás szerint mindhárom nép (más törzsekkel együtt) a középső nilo-hamiták teszo csoportjához tartozik (Gulliver-Gulliver 1953: 9-10.).

mennyiségben babot és tököt természetnek.⁷⁵¹ Höhnel a következőkben együtt ismerteti a Niánamm-(ma Omo-) folyó mentén élő

buma és a murle

népeket, amelyeket egymástól alig lehet megkülönböztetni, és a donyirók és turkanák rokonai, nyelvük is hasonló.⁷⁵² A murle népről Donaldson Smith és Cavendish is megemlékezik. (Valószínű, hogy ezen a néven mindhárman egy donyiro népcsoportot ismertettek.⁷⁵³) Cavendish az

⁷⁵¹ A valóságban földművelésből azon a száraz vidéken nem tudnának megélni, inkább vándorló marhatartóknak tekinthetők (Gulliver-Gulliver 1953: 93.).

⁷⁵² Höhnel 1890b: 37-38. Höhnel valamelyik állítása téves. Buma nevű népet a jelenlegi kutatás nem ismer. Lehet, hogy Höhnel a bume népről ír, a bume ugyanis a donyiro nép egy másik neve, a murle nép viszont a nilóta népek beir csoportjához tartozik és nem kusitizált. A murle nép rokona azonban a boma nép, (mindkettő letelepült, földművelő nép, és Kenya és Etiópia határvidékének nyugati részén élnek). Ebben az esetben viszont csak távoli rokonai a donyiróknak és turkanáknak, s nyelvük sem lehet annyira hasonló (lásd Murdock 1959: 328-330.). Ezt csak részben erősíti meg Kronenberg (1979: 179.), aki szerint a murle a középső és északi nilo-hamiták közti izolált nép (a beir néppel veszi azonosnak) és a mai Szudán-Etiópia határt alkotó Akobo, és a Pibor-Kangen folyók környékén él (Kronenberg 1979: 162.). A mai földrajzi térképen (Földrajzi Világtlasz 1992: 105.) szerepel a határvidéken egy Boma helynév. Höhnel (valamint Cavendish és Donaldson Smith) azonban határozottan az Omo-folyó melletti népnek írja le a murléket. Kronenberg azt is írja (1979: 178.), hogy a donyiróknak van egy a toposzáktól származó ága (nyangatomnak is hívják őket), míg a turkanáktól származó ág neve a bume. Höhnel néprajzi térképén (1890b: 21.) mindenesre a bume nép neve nem szerepel, csak a könyv német változatának (1892b) mellékleteként megjelent útvonalterképen, a murle népet ellenben a néprajzi térképen közvetlenül a resiatoktól északra, az Omo mentén ábrázolja. A fentiek alapján valószínűnek tűnik, hogy a felfedezők nem a valódi murlékről, hanem ezen a néven egy donyiro népcsoportról írtak. Van azonban az irodalomban egy halvány utalás arra, hogy a kutatók nem véletlenül beszéltek murlékről, Haberland és Straube (1979: 145.) a nyugat-etiópiai peremi népek között ír egy bizonyos bomo-murle népről, valamint a nem közvetlenül ehhez a csoporthoz tartozó, az Omo-medence déli részén élt omo-murle népről, amelyet az igazi murle nép ősének tartanak. E népnek azonban 1901 óta nincs nyoma, feltehetőleg elvándoroltak, vagy beolvadtak más népekbe. Ez az idézet azonban sajnos nem bizonyít semmit, az érvelés önmaga farkába harapó kígyó, hiszen a szerzők minden bizonnyal (noha nem hivatkoznak rájuk) a felfedezők beszámolóí alapján dolgoztak.

⁷⁵³ Lásd előző jegyzetet.

Omo-folyó két oldalán földet művelő, csónakot is használó igazi vízi népnek írja le őket, de nyelvük szerinte se nem legumi (azaz elgume = turkana) se nem resiat.⁷⁵⁴ Donaldson Smith néhány szavas utalásában a szintén rokon murszu néppel együtt emlegeti őket, s szerinte korábban létező gazdag falvaik az abesszin támadások miatt tűntek el.⁷⁵⁵ Néprajzi adatokat csak Cavendish közöl, de a fenti bevezetőn kívül szinte kizárólag a valamennyi szomszédjával szemben védekezésre kényszerülő nép fegyvereivel foglalkozik. Adatait nehéz összevetni Höhnelével, mert a Teleki-expedíció krónikása egy szót sem ejt a fegyverekről.⁷⁵⁶ Ő szépen felépített, kerek, durrhaszalmával fedett kunyhóikat, az áradások idején a külvilágtól elzárt falvaikat írja le röviden, s megemlíti, a durrhán kívül babot, tököt és dohányt termesztenek. A többi kelet-afrikai néptől eltérően — Höhnel nagy meglepetésére — itt egyes lakosok a dohányt nem rágták, vagy szippantották, hanem agyagpipából szívták. A lakosok külső megjelenése szerinte a donyirókra emlékeztet. Az alfejezet egyharmadában az asszonyok feltűnő ékességéről, a kifűrt ajkakba illesztett 7-8 cm átmérőjű, 7 cm hosszú, két végén fával lezárt ökörszarv darabról ír. A súlyos ékszer miatt tátva kényszerült száj és a kitördelt alsó fogak következtében a nők beszédét alig érteni. Az ismertető lezárásaként megemlíti, hogy e két törzset a resiatok emberevőknek tartják, míg ők éppen a resiatokat tartják annak. Ebből arra következtet, hogy bár e szokást most nem gyakorolják, az távrolól sem lehet ismeretlen errefelé.⁷⁵⁷

⁷⁵⁴ Cavendish 1898: 384. Lehet, hogy a legumi alatt nem elgume, hanem elgumi elnevezést értett, ami Murdock szerint a szintén a karamodzsong csoporthoz tartozó itesyo nép másik neve (Murdock 1959: 330.). Az elgina, elgume, elgumi, legumi nevek alatt turkanát és teszót egyaránt lehet érteni (Gulliver-Gulliver 1953: 9-10.). Lásd még a 4. fejezet 50. jegyzetét.

⁷⁵⁵ Donaldson Smith 1900: 607., 609.

⁷⁵⁶ Cavendish (1898: 384-385.) szerint fegyverzetük íjból, nyílból, 3-4 láb hosszú pengéjű lándzsából, bőr- vagy ágfonat pajzsából és étkezéskor húsvágásra is szolgáló, használaton kívül bőrrel bevont csuklókésből áll. Mindez hasonlít a turkana fegyverzetre, de van sajátosságos, más népnél nem látott fegyverük is, a tűzben edzett faélű, 3 láb hosszú buzogány. Megemlíti azt is, hogy a turkanákhoz hasonló hajzacskót viselnek (Höhnel erről sem ír).

⁷⁵⁷ Höhnel 1890b: 38. A Höhnel által tapasztaltakat minden néprajzkutató ismeri: "nem mi csináljuk ezt és ezt a szokást, hanem a szomszéd falusiak"-mondják és viszont. Ma már nem lehet megállapítani, hogy Höhnelnek igaza volt-e.

4.5.3. Kusita népek

A Höhnel által leírt harmadik nyelvcsalád a hamita nyelvet beszélők csoportja. (Őket ma a kusita nyelvcsoporthoz tartozónak tartják.⁷⁵⁸) A Teleki-expedíció által bejárt vidék azon kietlen, sivatagos részein, ahol kusita nyelveket beszélő népek laknak, a mostoha viszonyok miatt a későbbiekben, a század végéig kevés — néprajzi leírást is közlő — utazó fordult meg, ezért Höhnel beszámolóit csak Cavendish munkájával vethetjük össze. Ezt nehezíti, hogy Cavendish a Höhnel által leírt népek közül csak az amarokat (hamerkoke néven), arborékat (harbore néven), boranákat és a resiatokat ismerteti, a többit nem, s ezeken kívül külön megemlíti a galubba népet (holott az a resiat nép egy másik neve⁷⁵⁹) és egy vadászatra szorult, általa ndorobonak nevezett borana néptöredéket ír le. A resiatok leírása ráadásul mindössze négy férfi megfigyelése alapján történt, csak a boranákról szól hosszabban. A Teleki-expedíció ellenben a boranákat csak hallomásból ismerteti, míg a rendilékről, s különösen a resiatokról személyes tapasztalatokon alapuló részletes beszámolót közöl. Emiatt Höhnel népleírásainak értékét összehasonlítással megállapítani igen nehéz.

A

rendile

nép a burkenedzsikkel (szamburukkal) együtt él a Rudolf-tótól délkeletre, keletre levő pusztaságon. A turkana támadások azonban a Teleki-expedíció ottjártakor elűzték őket otthonaikból, emiatt az utazók csak néhány rendilével találkoztak. E kevés tapasztalatból is bebizonyosodott azonban számukra, hogy e nép a burkenedzsitől és kvafitól igen különbözik, világosabb bőrükkel, kevésbé “négerszerű” megjelenésükkel Höhnel a cigányokra emlékeztették. Nyelvüket illetően felfedezték, hogy a szomálival rokon, mert a karavánt kísérő aszkarik számos rendile szót megértettek.⁷⁶⁰ A rendilék általános leírását Höhnel csak hallomásból közli, szerinte e bátor, de békés nép nemcsak tevé (valamint marhát, kecskét, juhot) tart, de lovat is, amelyet hátasállatnak használnak.⁷⁶¹ Höhnel szerint ők közvetítik a kereskedelmet a burkenedzsik

⁷⁵⁸ Lásd a 4.fejezet 16. jegyzetét.

⁷⁵⁹ Murdock 1959: 200.

⁷⁶⁰ Nyelvüket Murdock inkább archaikus szomálinak, mint gallának tartja (1959: 325.), míg Haberland és Straube szerint a rendile nép dél-szomáli és szamburu keverék (1979: 98.).

⁷⁶¹ Höhnel 1890b: 38. A rendile valóban békés nép, amit a szamburukkal való, évszázadok óta tartó “békés egymás mellett élés” is bizonyít (Fedders-Salvadori

és a távolabb keleten élő népek között.⁷⁶² Az utazók találtak egy kirabolt krált is, amelynek ottmaradt tárgyai közül egy tejtartó a gyűjteményben van.⁷⁶³

A Rudolf-tó északi végén élő

resiat (geleba)⁷⁶⁴

népet Telekiék még virágzó és gazdag állapotban találták: számos állatuk volt, és földművelést is folytattak, ám alig 8-9 évvel később, Cavendish utazása (1896-97) idején a borana támadások és a marhapestis miatt már mindenüket elvesztették és éheztek.⁷⁶⁵ Mégsem vándoroltak tovább, holott Höhnel szerint alig 60-80 éve érkeztek e vidékre a Rudolf-tótól délre eső területekről, ahol feltételezésük szerint még mindig laknak rokonaik.⁷⁶⁶ Az általuk akkor lakott földet a Niánamm-(Omo-) és Bass-folyó két eltérő részre osztja: a nyugati rész sűrűbben lakott. Mindkét félnek külön varázslója (leibón) és főnöke (oromáj) van, ez utóbbit Höhnel a maszai harci vezetővel (főleigwoanán) azonosítja. A népet érintő döntések azonban az öregekkel való megbeszéléseken születnek. A resiatok az utazók számára békés természetűnek tűntek, a burkenedzsik szerint azonban alattomosak, amit szerintük a Rudolf-tó partján levő egyik burkenedzsi král lemészárolt lakóinak tetemei is bizonyítanak.⁷⁶⁷

Kusita nyelvük ellenére a resiatok mind külsőre, mind ékszerikben és ruházatukban a nilóta népekre, elsősorban a turkanákra emlékeztetnek,⁷⁶⁸ itt is divat az ajkon átdöfött ékszer, az agyaggal tapasztott konty, ezzel szemben mohamedán módra körül vannak metélve. A nők ruhái viszont szebbek mint a turkanáké: a resiat szebbik nem ruhatárát tartotta Höhnel az

1979: 31.), de lovakat a mai kutatás szerint nem tartanak, szinte egész életük a tevére alapozódik (Fedders-Salvadori 1979: 27.).

⁷⁶² Höhnel 1890b: 38. A mai kutatás Höhnelnek ezzel a feltételezésével sem ért egyet, a rendilék szinte egyáltalán nem kereskednek (Fedders-Salvadori 1979: 28.).

⁷⁶³ Lásd az Edények 3. táblázatát.

⁷⁶⁴ A resiatok nevének változatairól lásd a 4. fejezet 52. jegyzetét.

⁷⁶⁵ Höhnel 1890b: 38., Cavendish 1898: 382.

⁷⁶⁶ Höhnel 1890b: 38. A mai Kenya területén, ha éltek is resiatok valaha, nem maradt egy sem (Fedders-Salvadori 1979: 5.).

⁷⁶⁷ Höhnel 1890b: 38.

⁷⁶⁸ Haberland és Straube (1979: 97.) szerint a gelebák éppúgy nilóta-kusita keveréknépek, mint a rendilék.

összes látott törzsé közül a legnőiesebbek. Hosszan ír a nyakláncok nagyméretű értékes kvarcgyöngyeiről. Ezek eredetét semmi módon nem tudták megállapítani, bár valószínűleg abesszin készítmények lehetnek. Teleki gróft az egyiptomi múmiákon fellelt gyöngyökre emlékeztették.⁷⁶⁹

Höhnel a továbbiakban (valószínűleg a későbbi utazók okulására) hosszan értekezik arról, mi a megfelelő cseretárgy a resiatokkal való kereskedelemben, szerinte elsősorban a kék gyöngy, valamint a ló- és zsiráfészőr volt kapós. A resiatok fémtárgyaikat, fegyvereiket az amarroktól szerzik be.⁷⁷⁰

Annak ellenére, hogy a resiatok letelepült és földművelő életmódot folytatnak, életükre a periódikus vándorlás jellemző: az esős évszakban, amikor a tó szintje megemelkedik és a folyók is kilépnek medrükből s elárasztják a földeket, a hegyekbe húzódnak jószágaikkal együtt, s csak a száraz évszakban térnek vissza a folyó mellé. Így a két resiat csoport időszakosan el van vágva egymástól, mert csak kevés, rozoga kenuval rendelkeznek. Az állandó vándorlási kényszer miatt lakóházaik ideiglenesek és rossz minőségűek.⁷⁷¹

A resiatok köszöntése a maszáj mintát követi, a "bael" (barát) szóval üdvözik a szembejövőt, amit a kétszer megismételt "na" és az arra válaszként elhangzó "faya" szó követ. A resiatok társadalmáról, korcsoportrendszeréről Höhnel semmit nem tudott meg,⁷⁷² nem voltak hajlandók a törzs tagjai táncolni vagy énekelni sem, s a resiat vallási hiedelmek is rejtve maradtak előttük.⁷⁷³

Az alfejezet végén Höhnel beszámol a resiatoktól kétnapi kenuútra délre, a Rudolf-tó Alia nevű öblének homokos partján halászatból élő elmolókról is, akik a rossz, fatörzsből vájt bődönhajóikból igen ügyesen lándzsával elejtett, és napon megszáritott zsákmányuk egy részét a

⁷⁶⁹ Höhnel 1890b: 39. Ezekről az ékszerekről az elszegényedett resiatokat leíró Cavendish nem tud. Szerinte (1898: 383.) ékszert alig viselnek.

⁷⁷⁰ Höhnel 1890b: 39-40. Azt, hogy a resiatok szívesen kereskednek, megerősíti Cavendish (1898: 382.) is.

⁷⁷¹ Höhnel 1890b: 40.

⁷⁷² Ez azért is kár, mert az ötször nyolc évre tagolt ősi keleti kusita rendszer, amelyben a fiú csak akkor léphet az elsőbe, ha az apja már az utolsót is elhagyta, azaz negyven évvel később, a gallákon kívül elsősorban a resiatoknál őrződött meg (Murdock 1959: 201.).

⁷⁷³ Höhnel 1890b: 40. Csak annyit ír, hogy Isten nevére az "yrr" szót használják. Cavendish (1898: 382.) ezzel szemben azt írja, hogy egy Wak nevű istenben hisznek, mint a boranák (376.) és arborék (381.).

szegényebb resiatokkal durrhára cserélik. Befejezésképpen egy történetet is elmesél egy magános, teljesen ismeretlen néphez tartozó eltévedt utazóról, aki a Rudolf-tó partján végigvándorolva érkezett a resiatokhoz, s ott otthonra lett.⁷⁷⁴

A továbbiakban Höhnel már ugyan csupán futó ismertetésekre vállalkozik, de csak olyan információkat ír le, amelyek valódiságáról meggyőződött, amelyeket számos személy megerősített.⁷⁷⁵ Röviden megemlíti a

budu, kere és murdu

népeket, amelyek a Niánamm-(Omo-) folyótól északra élnek, s tőlük az

aro

népig terjedő terület lakatlan.⁷⁷⁶ Hallomás alapján ismerteti, hogy milyen messze lagnak egymástól, hogy a buduk csak földműveléssel foglakoznak, míg a másik kettő állattartó, hogy egyik nép sem ismeri a

⁷⁷⁴ Höhnel 1890b: 40. A történet elmesélésének apropója az, hogy Cecchi könyvében (1888: 408.) egy igen hasonló történet olvasható.

⁷⁷⁵ Höhnel 1890b: 41. Ennek ellenére a továbbiakban több, a későbbi kutatás során tévesnek minősült adatot ír le. Ez azonban aligha vethető szemére. Az etióp-kenyai-ugandai-szudáni határ közelében élő nilóta–nilo–hamita–kusita népek egymással való kapcsolatát, szövevényes nyelvi és rokoni viszonyait még a mai kutatás sem tudta egyértelműen tisztázni. A nagyobb egységeket illetően az ezen a határterületen élők közül Murdock (1959: xi-xii.) pl. megkülönböztet prenilóta, közép-etiópiai, szidamo, déli-kusita, megalit kusita, bedzsa, afar és szomáli, galla és nilóta népeket, a német kutatás kulturálisan nilóta, nilo–hamita (Kronenberg 1979: 161-180.), (nyelvileg nyugat-, kelet-, és dél-nilóta (Köhler 1975: 262.)) valamint tigre, etióp-felföldi, kelet-kusita (ezen belül szomáli, afar, oromo (galla), hidija-szidamo és kis népek), omo és nyugat-etiópiai peremi népeket (Haberland-Straube 1979.).

⁷⁷⁶ Budu nevű nép a Kongói-medencében élő bantuk között található. A Höhnel által említett valószínűleg a boda nevű, kerével rokon nép lehet. Az aro (arro) néppel együtt ezek a kusita és negrid elemeket egyaránt tartalmazó szidamo népcsoporthoz tartoznak (Murdock 1959: 188.). A murduk a szidamók szomszédságában élő nilóta beir csoport tagjai (Murdock 1959: 329.). Haberland és Straube csoportosítása szerint a murdu és a bodi a nyugat-etiópiai peremi népekhez tartozik (1979: 144.), az arot csak kelet-atlanti népként ismerik (Baumann 1975-1979/2: 384.), de az omo nyelvet beszélőkhöz tartozik egy ari nevű nép (Haberland-Straube 1979: 125.), és ugyancsak ide, bár más ághoz a kere nép (130.).

körülmetélést, s végül, hogy az arók kávéát természetnek, amelyet a kerék tovább cserélnek.⁷⁷⁷

A resiatoktól keletre él az

amar

nép, amely a resiatok fegyvereit, eszközeit és ékszereit készíti, de ezenkívül durrhát is ültetnek, marhát is tartanak és méhészettel is foglalkoznak.⁷⁷⁸ Általában gazdag és a resiatoknál hatalmasabb nép, de a Teleki-expedíció ottjártakor éhínségtől szenvedtek és naponta jártak a resiatokhoz marháért durrhát cserélni.⁷⁷⁹ Höhnel egy mondatban megemlíti a

bacsada

népet is, szerinte a bacsadák, amarok és kerék egy és ugyanazon nyelven beszélnek, míg az arok és murduk nyelve egymástól és ezekétől is különbözik.⁷⁸⁰

A Stefánia-tó északi partjain él a

marle

nép. Őket Telekiék nem tudták fölkeresni, mert éppen himlőjárvány tört ki köztük. Ezt igen sajnálták, mert az — Afrikában igen szokatlan módon — mindenki által kedvelt kereskedő néptől valószínűleg sok információt tudtak volna meg a távolabbi vidékekről is.⁷⁸¹

A marléktől keletre él a hatalmas nomád

⁷⁷⁷ Höhnel 1890b: 40.

⁷⁷⁸ Höhnel 1890b: 40. Cavendish (1898: 381.) a vasipar tényét nem erősíti meg, csak a méhészetét. Szerinte az amarok falu nélküli nomádok, akik vadásznak is. Ő az arborékat (harborékat) tartja ügyes, kereskedő és iparos népnek.

⁷⁷⁹ Höhnel 1890b: 40-41.

⁷⁸⁰ Höhnel 1890b: 41. Murdock (1959: 188., 329.) szerint az amar, bacsada és kere nép valóban a szidamók ugyanazon csoportjához tartozik, de ugyanide osztható be az aro is. A murdu nép nilóta. Haberland és Straube (1979: 130.) felosztásában a (h)amar, bacsada, kere nép ugyan egy csoporthoz, de nem a szidamókhoz, hanem az omo nyelvet beszélők boma-hamar ágához tartozik, az arik ennek egy másik ágához, míg a murduk a nyugat-etiópiai peremi népek zurma-mekan ágához sorolhatók (144.).

⁷⁸¹ Höhnel 1890b: 41. Murdock (1959: 200.) szerint a marle (marille), resiat és geleba (galubba) ugyanaz a nép és arborékkal együtt ugyanahhoz a kusita csoporthoz tartozik. Haberland és Straube (1979: 97., 104.) a gelebák marle névváltozatát nem említi (az afrikai népnevek közt sem szerepel ilyen név), de a gelebákat és az arborékat egyaránt a kelet-kusitákhoz sorolja, igaz, az arborékat az oromo (galla) csoporthoz, a gelebákat pedig külön beosztás nélkül.

borana

nép, amely Höhnel szerint a marlével nagyon hasonló nyelvet beszél.⁷⁸² A tevét, marhát és lovat is tartó népről a velük találkozó Cavendish sokkal részletesebb beszámolót közöl. Höhnel csak ruháikat és fegyvereiket írja le, de a két ismertetés összecseng: két különálló szövetkendőt terítenek magukra, egyet a vállukra, egyet a derekuk köré, kicsiny, kerek bőrpajzssal és dárdával vértetik fel magukat, íjat, nyilat nem használnak.⁷⁸³

Höhnel rendile és különösen resiat leírása alapvető e két kusita nép megismerésében, az utóbbiakról írtakra a mai kutatás is hivatkozik.⁷⁸⁴ Megfigyelhető, hogy e népeknél gyakrabban hivatkozik személyes élményeikre, mint a már korábban is ismert népek (például a csagak vagy a kambák) esetében. A resiat leírás után következő rövid népismertetések azonban — noha a nyelvi rokonságot illető megjegyzéseket kivéve legtöbbször helytállóak — inkább csak figyelemfelhívó jellegűek. E népek részletes ismertetése már a XX. századi utazókra, kutatókra maradt.

---

⁷⁸² Höhnel 1890b: 41. Höhnel téved, Murdock (1959: 200., 325.) szerint rokonok ugyan, de nem szorosan: a boranák a galla, a marlék viszont a megalit kusita népek közé tartoznak. Haberland és Straube (1979: 103.) közelebbi rokonoknak tartja őket, a borana egy galla házassági osztályból lett népnév s a gelebákkal együtt a kelet-kusita csoporthoz tartozik.

⁷⁸³ Höhnel 1890b: 41., Cavendish 1898: 376.

⁷⁸⁴ Murdock 1959: 203.

ZÁRSZÓ

Az eddigiek alapján úgy vélem, bebizonyosodott, hogy a Teleki-expedíció igen jelentős útnak mondható, mégha nem is hasonlíthatjuk a nagy, egész Afrikát átszelő utazásokhoz, vagy a hosszú éveket a terepen töltött kutatók megismerő munkájához.

Az utazás elsődleges célja az Etiópia és Tanganyika közötti terület ismeretlen részeinek feltárása volt, és minden más, az egyes szaktudományokban hasznosítható eredmény ebből következett. Nem volt ez másképp a többi expedíció esetében sem. A felfedezések történetében kifejezetten néprajzi célú utazás nem volt, noha Schweinfurth, Stuhlmann vagy Krapf munkáinak talán legnagyobb érdeme éppen az ismeretlen népek bemutatása. A legtöbb utazó könyvében azonban a néprajz csak színesítő adalék; jól mutatja ezt az, hogy sok útinapló fejezetkezdő vagy -lezáró rajza néprajzi tárgyú (fegyverek, eszközök stb.), anélkül azonban, hogy az ábrázoltakról szó esne. Nincs ez másként a Teleki-expedíció esetében sem, itt sem a néprajzi vizsgálat volt a legfontosabb, s az utazásról kiadott könyvben is számos, csak díszítő jellegű néprajzi rajz van, bár kevesebb mint másoknál: az eredeti kiadás illusztrációi inkább az út fordulóit szemléltették.

A Teleki-expedíció néprajzi eredményei az út földrajzi jelentőségéből következnek: a legfontosabb eredmény az ismeretlen vidékek ismeretlen népeinek bemutatása, a már korábban leírt népekről ugyanis a tudományos beszámoló nem mond sokkal többet, mint elődei. Höhnél munkájának ezen része a forráskritika, a többi utazó munkáival való szembeállítás miatt fontos. Az ismeretlen törzsek leírásai — a megismerés mélységétől függően — egyenletlenek, és a legjobb sem éri el jelentőségében a legnagyobb Afrika-kutatók beszámolóit. A hazahozott néprajzi anyag sem alapos, sokoldalú és rendszerezett gyűjtőmunka eredménye, s emiatt a legjelentősebb kutatók gyűjteményével nem vetekedhet. Mindennek ellenére — mint korábban láttuk — a Teleki-expedíció számos néprajzi eredménye és Höhnél néprajzi munkássága nem vall szégyent jelentős Afrika kutatókkal összehasonlítva sem.

A Teleki-expedíció igazi jelentősége azonban nem a leghíresebb, hanem a kisebb, kelet-afrikai utazásokkal és a magyar vonatkozású felfedezésekkel összevetve domborodik ki. A magyar felfedező utazások közül ez az egyetlen, amely ténylegesen hatainas ismeretlen területet tárt fel; a hazahozott mintegy 400 tárgy a Kelet-Afrika gyűjtemény megalapozója és legjelentősebb (mert felfedező úton gyűjtött) része, s emiatt más, nagyobb, rendszeresebben összeállított gyűjteményekkel is

felveszi a versenyt; az ismeretlen népek leírása (ami már egyértelműen Höhnel munkáját dicséri) a legkiválóbb magyar néprajzi utazók (Xantus János, Bíró Lajos) munkáival is összemérhető.

Teleki és Höhnel útja a Kelet-Afrikát feltáró expedíciók között is kiugró jelentőségű. Valamennyi közül ők járták be a **legnagyobb** (és a **legnagyobb ismeretlen**) területet. Csak ők próbálták meg megmászni **mind a három óriástűzhányót** (Kenya, Kilimandzsáró, Meru), mégha egyik helyen sem jártak sikerrel. Ők kerültek a **legtöbb és gyakran ismeretlen** néppel kapcsolatba. Höhnel írta le a **legtöbb** népet Kelet-Afrikában, mégha ez az ismertetés egyes törzsek esetében a mélységet, az alaposágot és a sokoldalú kitekintést illetően nem is érte el más szerzők — csupán **egy-két** törzsről készített — leírását.

Kelet-Afrika kutatásában, azáltal, hogy több, már ismert vidék közt megteremtették a kapcsolatot, mind néprajzi, mind földrajzi szempontból ők alkották az első igazi szintézist: az utánuk következő utazókra már csak az általuk felvázolt kép egyes részleteinek pontosítása, kiegészítése várt.

Talán nem tévedünk nagyot, ha mindezek figyelembevételével azt állítjuk, hogy a Teleki-expedíciót Kelet-Afrika feltárását illetően minden vonatkozásában nagyon jelentős, összességében pedig az egyik (ha nem a **legjelentősebb** felfedező utazásként tarthatjuk számon.

IRODALOM

- ADAMSON, Joy
1967 The Peoples of Kenya. London.
- AUSTIN, Herbert
1967 Through the Suk Country to Lake Rudolf. (részletek: With Macdonald in Uganda (London, 1903) című könyvéből) In East African Explorers. (ed. by RICHARDS, Charles — PLACE, James), Nairobi-London: Oxford Univ. Press. 353-366.
- BAKER, Samuel White
1974 A Nílus rejtélye. Budapest: Gondolat. (Eredeti címe: The Albert Nyanza, Great Basin of the Nile, and Exploration of the Nile Sources. London. 1866.)
- BALÁZS Dénes
1988 Teleki Sámuel afrikai útinaplója. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. Okmánytár. 53-59.
- BALÁZS Dénes (szerk.)
1993 Magyar utazók lexikona. Budapest: Panoráma.
- BARTH, Hermann
1875 Ostafrika vom Limpopo bis zum Somali-Lande. Erforschungsreisen im Osten Afrika's. Mit besonderer Rücksicht auf Leben, Reisen und Tod von David Livingstone. Leipzig: Otto Spamer.
- BASCHNEGGER, Hanno — SCHLAG, Gerald (Hrsg.)
1988 Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas. Eisenstadt: Amt der Bgld. Landesregierung
- BAUMANN, Herman — THURNWALD, Richard — WESTERMANN, Diedrich
1940 Völkerkunde von Afrika. Essen: Essener Verlagsanstalt.
- BAUMANN, Herman (Hrsg.)
1975-79 Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I-II. Wiesbaden: Steiner.

BAUMANN, Dr. Oscar

1890 In Deutsch-Ostafrika, während des Aufstandes. Reise der Dr. Hans Meyer'schen Expedition in Usambara. Wien-Olmütz: Eduard Hölzel.

1894 Durch Masailand zur Nilquelle. Reisen und Forschungen der Masai Expeditionen des deutschen Antisklaverei-Komitee in den Jahren 1891-1893. Berlin: Dietrich Reimer.

BENDEFY-BENDA László, Dr.

1934 Teleki Sámuel gróf. In Magyar utazók Afrikában. I. Felfedezők. Budapest: A Magyar Etiópiai Expedíció Országos Bizottsága. 27-104.

BODROGI Tibor

1982 Morgan száz éve, MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, XXXIII. 1-4. 73-96.

BODROGI Tibor — KOVÁCS Zoltán — SÁRKÁNY Mihály — VARGYAS Gábor

1991 A magyar etnológia válogatott bibliográfiája. Occasional Papers in Anthropology 3. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

BOHANNAN, Paul — CURTIN, Philip

1971 Africa & Africans. Garden City: National History Press.

BORSOS Balázs — MÓGA János

1986 In memoriam Teleki Samu. Africana Budapest, African Studies in Hungary 2. 108-114.

1987 Teleki útján Kelet-Afrikában. Természet Világa CXVIII. 1. 18-23.

BORSOS Balázs

1988 A Teleki-expedíció anyaga a magyar Néprajzi Múzeumban, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 25-30.

1990a A Teleki-expedíció korabeli sajtója és tudományos feldolgozása. In Etnológiai Tanulmányok. Történelem és Kultúra 5. (szerk.: BORSÁNYI László — ECSEDY Csaba) Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség. 73-85.

1990b A Teleki-expedíció fényképei és a fényképezés megjelenése az Afrika-kutatásban. Ethnographia 101. 2. 315-322.

BRENNER, Richard

1868a -'s Reisen in den Galla Ländern. Petermann's Geographische Mittheilungen XIV. 175-179.

1868b -'s Forschungen in Ost-Afrika. Petermann's Geographische Mittheilungen XIV. 361-367., 456-465.

BROCKHAUS ENZYKLOPÄDIE

1966 Afrika. In Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden, I. Band. Wiesbaden: Brockhaus. 173-174.

BURTON, Richard Francis

1966 First Footsteps in East Africa, or the Exploration of Harrar. (ed. and foreword by G. WATERFIELD) London-New York: Montledge & Kegan. (Első kiadás: London 1856).

CAMERON, Verney Lovett

1877 Quer durch Afrika I-II. Leipzig: Brockhaus. (Eredeti címe: Across Africa, London 1877.)

CAVENDISH, H. S. H.

1898 Through Somaliland and Around and South of Lake Rudolf. The Geographical Journal XI. 372-396.

CECCHI, Antonio

1888 Fünf Jahre in Ostafrika. Reisen durch die südlichen Grenzländer Abessiniens von Zeila bis Kaffa. Leipzig: Brockhaus.

1889 Gróf Teleki Samu kutatásai Afrikában. Cecchi adeni olasz konzul levele. Földrajzi Közlemények XVII. 196-199. (Eredeti címe: L'esplorazione Teleki. Letters del socio cap. A(ntonio) Cecchi Console al Segretario della Società. Bolletino de la Società Geographica Italiana XXIII. 26. 99-100 + 1 térkép.)

CHAMPION, Arthur Mortimer

1935 Teleki's Volcano and the Lavafields at the Southern End of Lake Rudolf. The Geographical Journal LXXXV. 4. 323-341.

CHOLNOKY Béla

(1937) Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában. Budapest: Franklin.

CHOLNOKY Jenő, Dr.

- 1929 Teleki Samu gróf. *In Magyar Földrajzi Évkönyv az 1929. évre.* Budapest: Magyar Földrajzi Társaság. 160-168.
- é. n. Afrika. A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek III. h. n.: Franklin.

COCCHIARA, Giuseppe

- 1965 Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára. Budapest: Gondolat.

DAMASZKIN Arzén

- 1906 A maszai fensíkon. Budapest: Budapesti Hírlap.

DECKEN, Carl Claus von der

- 1866 Untergang der -'schen Expedition, September 1865. Petermann's Geographischen Mittheilungen XII. 66-77.

DENHARDT, Clemens

- 1881 Erkundigungen im äquatorialen Ostafrika. Petermann's Geographische Mittheilungen XXVII. 11-19., 130-143.

DONALDSON SMITH, Dr. A.

- 1900 An Expedition Between Lake Rudolf and the Nile. The Geographical Journal XVI. 600-625.

ECSEDY Csaba (válogatta, szerkesztette, bevezette)

- 1978 Teleki Sámuel. *In Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői I-II.* (szerk.: BODROGI Tibor). Budapest: Gondolat. II. kötet: 33-55.

ECSEDY Csaba

- 1982 Teleki Sámuel. *In Magyar Néprajzi Lexikon 5.* (főszerk. ORTUTAY Gyula) Budapest: Akadémiai. 236-237.

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA

- 1968 Lugard, Lord Frederick Dealtry. *In Encyclopaedia Britannica 14.* 406. Chicago: William Benton

ERDÉLYI Lajos

- 1977 Teleki Samu Afrikában. Bukarest: Kriterion.

FARKAS Edit

- 1988 A Teleki-expedíció botanikai eredményei, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 43-48.

- FEDDERS, Andrew — SALVADORI, Cynthia
1979 Peoples and Cultures of Kenya. Nairobi-London:
Transafrica-Rex Collings.
- FISCHER, Dr. Gustav Adolf
1885 Das Masai-Land (Ost-Äquatorial-Afrika). Bericht über
die im Auftrage der Geographischen Gesellschaft im
Hamburg ausgeführte Reise von Pangani bis zum
Naivascha-See. Separat-Abdruck aus den Mittheilungen
der Geographischen Gesellschaft in Hamburg 1882-83.
Hamburg
- FLEISCHHACKER, H.
1975 Die Anthropologie der Bewohner Afrikas. *In* Die Völker
Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. (Hrsg.
BAUMANN, Herman). Wiesbaden: Steiner. 41-134.
- FLINT, John
1963 The Wider Background to Partition and Colonial
Occupation. *In* History of East Africa I. (ed. by OLIVER,
Roland — MATHEW, Gervase). Oxford: Calderon Press.
352-390.
- FODOR István
1968 Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek
magyar írásmódja. MTA I. Oszt. Közleményei XXV.
251-265.
- FÖLDRAJZI VILÁGATLASZ
1992 Budapest: Cartographia.
- FREEMAN-GRENVILLE, G.S.P.
1963 The German Sphere 1884-98. *In* History of East Africa I.
(ed. by OLIVER, Roland — MATHEW, Gervase).
Oxford: Calderon Press. 433-453.
- FUTÓ József
1965 Afrika. Budapest: Gondolat.
1973 Teleki Sámuel kelet-afrikai felfedező útja (1845-1916). *In*
Magyar utazók, földrajzi felfedezők (szerk. HAVASNÉ
BEDE Piroska — SOMOGYI Sándor). Budapest:
Tankönyvkiadó. 124-129.

FÜSSI NAGY Géza

- 1982 Bevezetés az afrikanisztikába. Nyelvi problémák a harmadik világban. Budapest: Tankönykiadó.
 1988 Etnikai folyamatok Kelet-Afrikában a XIX. században. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 31-36.

GÁBRIS Gyula

- 1988 A Teleki-expedíció nemzetközi jelentősége. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 3-6.

GÖTZEN, Baron Gustav Adolf von

- 1895 Durch Afrika von Ost nach West. Resultate und Begebenheiten einer Reise von der Deutsch-Ostafrikanischen Küste bis zur Kongomündung in den Jahren 1893/94. Berlin: Dietrich Reimer.

GRAY, Sir John

- 1963 Zanzibar and the Coastal Belt, 1840-1884. *In* History of East Africa I. (ed. by OLIVER, Roland — MATHEW, Gervase). Oxford: Calderon Press. 212-252.

GREGORY, John Walter

- 1893 A Kenia havas vidékén. Földrajzi Közlemények XXI. 366.
 1967 The Great Rift Valley (részletek azonos című könyvéből, (London 1896)). *In* East African Explorers (ed. by RICHARDS, Charles — PLACE, James). London-Nairobi: Oxford Univ. Press. 273-297.

GULLIVER, Pamela — GULLIVER, P. H.

- 1953 The Central Nilo-Hamites. Ethnographic Survey of Afrika, East Central Africa. Part VII. London: International African Institute.

GYÖRGY Aladár

- 1904 A Föld és népei (Népszerű földrajzi és népismeii kézikönyv) II. kötet. Afrika. Budapest: Franklin.

HABERLAND, E. — STRAUBE, H.

- 1979 Nordost-Afrika. *In* Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen II. (Hrsg. BAUMANN, Herman) Wiesbaden: Steiner. 69-156.

HALÁSZ Gyula

- 1945 Világjáró magyarok. Budapest: Aquincum.

HAMANN, Brigitte

1990 Rudolf. A trónörökös és a lázadó. Budapest: Árkádia.

HAMANN, Günther

1988 Ein Überblick über die Geschichte der Erforschung des nordöstlichen und östlichen Afrikas. In Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas. (Hrsg. BASCHNEGGER, Hanno — SCHLAG, Gerald) Eisenstadt: Amt der Bgld. Landesregierung. 81-124.

HARRER, Heinrich

1979 Geheimnis Afrikas. Innsbruck — Frankfurt am Main: Pinguin-Umschau.

HARRIS, Marvin

1968 The Rise of Anthropological Theory. New York: Thomas Y. Crowell.

HASSETT, Kurt

1943 Die Erforschung Afrikas. Leipzig: Wilhelm Goldmann. (Első kiadás: 1941.)

HEUGLIN, Theodor von

1864 Die Deutsche Expedition in Ostafrika, 1861. und 1862. Petermann's Geographische Mittheilungen. Ergänzungsheft 13.

1865 Die Tinne'schen Expedition im westlichen Nil-Quellgebiet, 1863 und 1864. Aus dem Tagebuch von -. Petermann's Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft 15.

HÉZSÉR Aurél

1939 Az ötvenéves gróf Teleki Samu-expedíció. In Földrajzi Zsebkönyv 1939-re (szerk. TEMESY Győző, vitéz). Budapest: Magyar Földrajzi Társaság. 137-141.

HILDEBRANDT, J. M.

1878 Ethnographischen Notizen über Wakamba und ihre Nachbarn. Zeitschrift für Ethnologie X. 347-406.

HILLABY, John

1986 Gyalogszerrel a Rudolf-tóhoz. Budapest: Gondolat.

HOFFMANN Tamás (szerk.)

- 1990 Annual Report 1990. Ethnographical Museum Budapest. Budapest: Néprajzi Múzeum

HÖHNEL, Ludwig Ritter von

- 1888 Die Expedition des Grafen (Sámuel) Teleki in das Gebiet des Kilimandscharo und Kenia. Vorläufiger Bericht. Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien XXXI. 353-374., 441-471.
- 1889a Teleki Samu gróf fölfedezései Afrikában. Budapesti Hírlap IX. 165. 1-3.
- 1889b Über die hydrographische Zugehörigkeit des Rudolfsee-Gebietes. Petermann's Geographische Mittheilungen XXXV. 233.
- 1889c Zur Hydrographie des Samburu-Seen-Gebietes. Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien XXXII.
- 1889d Die Afrika-Reise des Grafen Samuel Teleki. Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien XXXII. 533-566.
- 1890a Bergprofil-Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika Expedition 1887-88. Als Manuscript gedruckt im K. u. K. Militärischen Geographischen Institut in Wien. 34 Lithographie und 1 Karte.
- 1890b Ostäquatorial Afrika zwischen Pangani und den neuentdeckten Rudolf See. Ergebnisse der Graf S(amuel) Telekischen Expedition 1887-(18)88. Petermann's Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft 21. (99).
- 1890c Conférence sur un voyage au Mont Kilimandjaro et aux lacs Rodolphe et Stéphanie. Quatrième Congrès international des sciences géographiques tenu á Paris 1889. 1. Paris. 761-770.
- 1891a - ROSIWAL, A. — TOULA, F. — SUESS, E.: Beiträge zur geologischen Kenntniss des östlichen Afrika. Denkschrift der Akademie der Wissenschaft in Wien LVIII.
- 1891b A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Budapest: Ráth Mór 30 fűzetben.

- 1892a A Rudolf és Stefánia tavakhoz. (Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban) I-II. Budapest: Ráth Mór.
- 1892b Zum Rudolph-See und Stephanie-See. Die Forschungsreise des Grafen Samuel Teleki in Ost-Aequatorial Afrika 1887-1888. Wien: Alfred Hölder.
- 1894a Discovery of Lakes Rudolf und Stefanie. A Narrative of Count Samuel Teleki's Exploring and Hunting Expedition in Eastern Equatorial Africa in 1887 & 1888 I-II. London — New York: Longmans Green.
- 1894b - PALISA, J.: Zur Karte des Nordöstlichen Keniagebiets. Petermann's Geographische Mittheilungen XL. 193-199.
- 1926 Mein Leben zur See, auf Forschungsreisen und bei Höfe. (Erinnerungen eines österreichischen Seeoffiziers (1857-1909)). Berlin: Reimar Hobbing.
- 1938a The Lake Rudolf Region. *Journal of the Royal African Society* XXXVII. 21-45. 206-226.
- 1938b Über Veränderungen im "Teleki-Vulkangebiet". Petermann's Geographische Mittheilungen LXXXIV. 84-88.
- 1984 Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban I-II. Budapest: Magvető.

HUNTINGFORD, G. W. B.

- 1953 The Southern Nilo-Hamites. *Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa. Part VIII.* London: International African Institute.
- 1963 The Peopling of the Interior of East Africa by Its Modern Inhabitants. *In The History of East Africa I.* (ed. by OLIVER, Roland — MATHEW, Gervase), Oxford: Calderon. 58-93.
- 1968 The Northern Nilo-Hamites, *Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa. Part VI.* London: International African Institute. (első kiadás: 1953.)

IMPERATO, Pascal James

- 1987 Arthur Donaldson-Smith and the Exploration of Lake Rudolf. *Lake Success, N.Y.:* Medical Society of the State New York.

- JEDINA, Leopold von
1877 Um Afrika. Skizzen von der Reise Sr. Majestät Corvette "Helgoland" in den Jahren 1873-75. Pest-Wien-Leipzig: Hartlebens.
- JOHNSTON, Harry Hamilton
1886 The Kilimanjaro Expedition. A Record of Scientific Exploration in Eastern Equatorial Africa, and a General Description of the Natural History, Language and Commerce of the Kilima Njaro Distric. London: Kegan Paul, Trench & Co.
- JUNKER, Wilhelm
1889a Wissenschaftlichen Ergebnisse von Dr. Wilhelm Junker's Reisen in Zentral-Afrika 1880-85. Petermann's Geographische Mittheilungen, Ergänzungshefte 92, 93.
1889b -'s Reisen in Afrika (1875-78). Nach seinen Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard BUCHTA, herausgegeben von den Reisenden. Wien-Olmütz: Eduard Hölzel.
1890 -'s Reisen in Afrika (1879-82). Nach seinen Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard BUCHTA, herausgegeben von den Reisenden. Wien-Olmütz: Eduard Hölzel.
1891 -'s Reisen in Afrika (1882-86). Nach seinen Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard BUCHTA, herausgegeben von den Reisenden. Wien-Olmütz: Eduard Hölzel.
- KÁDÁR László
1966/67 Az afrikai Teleki-vulkán névadója. Acta Geographica Debrecina XII-XIII (S. VI-VII.) angolul 181-184., magyarul 187-190.
- KÁDÁR Zoltán
1988 Teleki Sámuel expedíciójának állattani eredményei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 37-42.
- KERSTEN, Otto
1869 Baron Carl Claus von der Decken's Reisen in Ostafrika in den Jahren 1859-1861. Leipzig-Heidelberg: C. F. Winter
1871 Baron Carl Claus von der Decken's Reisen in Ostafrika in den Jahren 1862-1865. Leipzig-Heidelberg: C. F. Winter.

KÉZ Andor

1938 A föld felfedezői és meghódítói II. Észak- és Dél-Afrika. Budapest: Révai.

é. n. Felfedezők lexikona. A Magyar Földrajzi Társaság kiadványa. Budapest: Franklin

KOVÁCS Sándor

1988 A Teleki-expedíció irodalma. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 68-69.

KÖHLER, Oswin

1975 Geschichte und Probleme der Gliederung der Sprachen Afrikas. *In* Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. (Hrsg. BAUMANN, Herman). Wiesbaden: Steiner, 135-373.

KRAPF, Johann Ludwig

1860 Travels, Researches and Missionary Labours during an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa. Boston: Ticknor & Fields. (Eredeti címe: Reisen in Ostafrika, ausgeführt in den Jahren 1837 bis 1855. Kornthal-Stuttgart, 1856).

KRIZSÁN László

1987 Rabszolgánóból felfedező. *In* A rabszolgák földjén. Egy magyar nő felfedezők és rabszolgák között 1870-1873. (szerkesztette és az előszót írta KRIZSÁN László) Budapest: Panoráma. 7-35.

1994 Magyar utazók Afrikában. Távoli tájak magyar utazói 3. (szerk. BALÁZS Dénes). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

KRONENBERG, A.

1979 Die Niloten. *In* Die Völker Afrikas und ihre traditionelle Kulturen II. (Hrsg. BAUMANN, Herman) Wiesbaden: Steiner. 157-188.

KUBASSEK János

1988 Teleki Sámuel kelet-afrikai expedíciójának tudományos jelentősége. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5. 7-16.

1993 Teleki Sámuel. *In* Magyar utazók lexikona (szerk. BALÁZS Dénes). Budapest: Panoráma. 378-382.

LÁZÁR István

- 1984 Előzetes jelentés egy kéziratról. Teleki Sámuel afrikai naplói. Kortárs XXVIII. 12. 1949-1957.
1986 Világjárók, világlátók. Budapest: Móra.

LIESEGANG, G. — SEITZ, S. — WINTER, J. C. — ***

- 1979 Das Äquatoriale Ostafrika. *In* Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen II. (Hrsg. BAUMANN, Herman) Wiesbaden: Steiner. 1-67.

LIVINGSTONE, David

- 1861 Missionary Travels and Researches in South Africa. London: John Murray. (első kiadás: 1857.)
1865 - LIVINGSTONE, Charles: Narrative of an Expedition to the Zambesi and Its Tributaries; and of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa 1858-1864. London: John Murray.
1880 - WALLER, Horace: The Last Journals of David Livingstone in Central Africa, from 1865 to His Death. Continued by a Narrative of His Last Moments and Sufferings Obtained from his Faithful Servants Chuma and Susi. I-II. London: John Murray.

LÓCZY Lajos

- 1890 Ismertetés L. Ritter von Höhnel: Bergprofil-Sammlung... c. könyvéről. Könyvészet. Földrajzi Közlemények XVIII. 498-500.

LUGARD, (Lord) Frederick Dealtry

- 1967 British East Africa (részletek a The Rise of Our East African Empire. Edinburgh-London. 1893. c. könyvből). *In* East African Explorers (ed. by RICHARDS, Charles — PLACE, James). Nairobi-London: Oxford Univ. Press. 298-329.

MACDONALD, J. R. L.

- 1967 Surveying for the Uganda Railway (részletek a Soldiering and Surveying in British East Africa. (London 1897) c. könyvből). *In* East African Explorers (ed. by RICHARDS, Charles — PLACE, James). Nairobi-London: Oxford Univ. Press. 330-352.

MAGIDOVICS, I. P.

- 1961 A földrajzi felfedezések története Budapest: Gondolat

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON

- 1967 Brózik Károly. *In Magyar Életrajzi Lexikon I.* (főszerk. KENYERES Ágnes). Budapest: Akadémiai. 268-269.

MEYER, Dr. Hans

- 1890 Ostafrikanische Gletscherfahrten. Forschungsreisen im Kilimandscharo-Gebiet. Leipzig: Duncker und Humblot.

MURDOCK, George Peter

- 1959 Africa. Its People and Their Culture History. New York-Toronto-London: McGraw-Hill.

MURIUKI, Godfrey

- 1974 A History of the Kikuyu 1500-1900. Oxford-Nairobi: Oxford University Press.

NEW, Charles

- 1971 Life, Wanderings and Labours in Eastern Africa. With the Account of the First Successful Ascent of the Equatorial Snow Mountain, Kilima Njaro and Remarks upon East African Slavery. London: Frank Cass & Co. (első kiadás: London 1873.)

N. N.

- 1892a A Kenia vidékének kikutatása. Rövid közlemények. Földrajzi Közlemények XX. 379-380.
1892b Chanler kelet-afrikai expedíciója. Rövid közlemények. Földrajzi Közlemények XX. 432.

OBERHUMMER, Eugen

- 1937 "Nilotische" Sprachen und Völker. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde LXIX. 194-200.
1942 Ludwig Ritter von Höhnel. Petermann's Geographische Mittheilungen LXXXVIII. 183-184.

PALLAS LEXIKON

- 1893 Brózik Károly. *In A Pallas Nagylexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája III.* Budapest: Pallas. 727.

PENNIMAN, T. K.

- 1952 A Hundred Years of Anthropology. London: Gerald Duckworth.

- PLACE, James
1967 Introduction. *In* East African Explorers (ed. by RICHARDS, Charles — PLACE, James). Nairobi-London: Oxford Univ. Press. xiii-xxii.
- POKOLY Béla
1988 A Teleki-expedíció és Kelet-Afrika gazdasága. Földrajzi Múzeum Tanulmányok 5. 49-52.
- PROBÁLD Ferenc
1973 A XIX. századi magyar expedíciók. *In* Magyar utazók, földrajzi felfedezők (szerk.: HAVASNÉ BEDE Piroska — SOMOGYI Sándor). Budapest: Tankönykiadó. 113-116.
- RICHARDS, Charles G.
1960 Count Teleki and the Discovery of Lakes Rudolf and Stefanie. (from the series: Early Travellers in East Africa.) London: Macmillan & Co.
- RICHARDS, Charles — PLACE, James (ed.)
1967 East-African Explorers. London: Oxford Univ. Press.
- RÓNA István
1960 Híres vadászkalandok. Budapest: Gondolat.
- SALVENDY, John T.
1988 Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Budapest: Közgazdasági és Jogi, Minerva.
- SÁRKÁNY Mihály
1981 Kelet-Afrika. *In* Törzsi művészet I. (szerk. BODROGI Tibor). Budapest: Corvina. 231-245.
- SCHLAG, Gerald
1988 Koloniale Pläne Österreich-Ungarns in Ostafrika im 19. Jahrhundert. *In* Abenteuer Ostafrika. Der Anteil Österreich-Ungarns an der Erforschung Ostafrikas (Hrsg. BASCHNEGGER, Hanno — SCHLAG, Gerald). Eisenstadt: Amt der Bgld. Landesregierung. 171-186.
- SCHWEINFURTH, Dr. Georg
1878 Im Herzen von Afrika. Reisen und Entdeckungen im Zentralen Äquatorial-Afrika während der Jahre 1868 bis 1871. Leipzig: Brockhaus. (első kiadás: 1874.)

SCURLA, Herbert

- 1973 Zwischen Kap und Kilimandscharo. Reisen Deutscher Forscher des 19. Jahrhunderts durch Süd-Ostafrika (Lichtenstein, H., Mauch, K., Meyer, H., Krapf, J. L.). Berlin: Verlag der Nation.

SMITH, Alison

- 1963 The Southern Section of the Interior 1840-84. In *History of East Africa I.* (ed. by OLIVER, Roland — MATHEW, Gervase). Oxford: Calderon Press. 253-296.

SOMOGYI Ignác

- 1889 Afrikai utazóinkról, Fővárosi Lapok XXVI. 2513-2514.

SPEKE, John Hanning

- 1906 The Journal of the Discovery of the Sources of the Nile. Edinburgh-London: J. M. Dent & Co. (első kiadás: Edinburgh-London 1864.)

STANLEY, Henry Morton

- 1883 Utazásom Közép-Afrikában vagy utazás Afrika aekvatoriális részének nagy tavai körül és a Livingstone-folyón lefelé az Atlanti óceánig I-II. Budapest: Révai.
- 1889 How I found Livingstone. Travels, Adventures, and Discoveries in Central Africa; Including Four Months' Residence with Dr. Livingstone (With the Memoirs of Dr. Livingstone). London: Sampson Law, Marston, Searle & Rivington. (első kiadás: London 1873.)
- 1890 Through the Dark Continent, or The Sources of the Nile, Around the Great Lakes of Equatorial Africa and Down the Livingstone River to the Atlantic Ocean. London: Sampson Law, Marston, Searle & Rivington. (első kiadás: London 1878.)
- 1891 A legsötétebb Afrikában. Emin pasának, Ekvátoria kormányzójának fölkeresése, megszabadítása és visszavonulása I-II. Budapest: Ráth Mór. (Eredeti címe: *In Darkest Africa*, London 1890.)
- 1893 My Dark Companions and their Strange Stories. London: Scribner.
- 1961 The Exploration Diary of -. Now first published from the original manuscript (ed. by STANLEY, Richard — NEAME, Alan). London: William Kimber.

STUHLMANN, Franz

- 1894 Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika. Ein Reisebericht mit Beiträgen von dr. Emin Pascha in seinem Auftrage geschildert. Berlin: Hofer & Vohsen.

STURM Albert (szerk.)

- 1897 Teleki Samu gróf, Maros-Tordamegye, Gernyeszeg kerület. *In Országgyűlési almanach 1897-1901. évre.* Budapest: Lloyd — Budapesti Tudósító. 361.

SZ. L., Dr.

- 1889 Gróf Teleki Samu. Vasárnapi Újság XXXVI. 35. 557-560.

TAZIEFF, Haroun

- 1960 Víz és tűz. Budapest: Gondolat.

TELEKI Samu, gróf

- 1888a Count Teleki's African Discoveries. Times 32579. (dec. 26.) 8.
 1888b - Afrikában. Földrajzi Közlemények XVI. 624-629.
 1889a - Afrikában. Budapesti Hírlap IX. 135. 1-2.
 1889b - afrikai útjáról. Fővárosi Lapok XXVI. 197. 1463-1464.
 1889c - afrikai útja. Pesti Hírlap XI. 195(3792). 2-4.

TEMESY Győző, Dr. vitéz

- 1938 Gróf Teleki Samu afrikai expedíciója. Földrajzi Közlemények LXVI. 105-107.

THOMSON, Joseph

- 1887 Through Masai Land. A Journey of Exploration Among the Snowclad Volcanic Mountains and Strange Tribes of Eastern Equatorial Africa. Being the Narrative of the Royal Geographical Society's Expedition, to Mount Kenia and Lake Victoria Nyanza, 1883-1884. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington (első kiadás: London 1885.)

ÚJ MAGYAR LEXIKON

- 1962 Teleki Sámuel. *In Új Magyar Lexikon (szerk. BEREI Andor et al.) VI.* Budapest: Akadémiai 393.

VAJDA László

- 1951 Nagy magyar utazók (XIX. század). Budapest: Művelt Nép.

- 1954 Adatok a kelet-afrikai pajzsformák ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 215-237.
- VÉBER Károly
- 1984 Teleki Sámuel kelet-afrikai felfedező útja. In HÖHNEL Lajos: Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban. Budapest: Magvető. II. kötet: 340-367.
- 1985 Magyar László élete és munkássága. In Magyar László afrikai utazásai (válogatta és szerkesztette VÉBER Károly). Budapest: Panoráma. 411-435.
- VÉCSEY Zoltán
- 1961 Magyar felfedezők. In MAGIDOVICS, I. P.: A földrajzi felfedezések története. Budapest: Gondolat. 767-804.
- WESTERMANN LEXIKON DER GEOGRAPHIE
- 1969 Höhnel, Ludwig Ritter von. In Westermann Lexikon der Geographie II. Braunschweig: Westermann. 434.
- 1970 Teleki, Samuel Graf von Szek. In Westermann Lexikon der Geographie IV. Braunschweig: Westermann. 544.
- 1970 Thomson, Joseph. In Westermann Lexikon der Geographie IV. Braunschweig: Westermann. 581.
- WHITE, Leslie
- 1960 Foreword. In *Evolution and Culture* (ed. by SAHLINS, M. D. — SERVICE, E.). Ann Arbor: Univ. of Michigan Press. v-xii.
- WICKENBURG, Graf Eduard
- 1899 Wanderungen in Ost-Afrika. Wien: Gerold & Co.
- WISSMANN, Hermann von
- 1885 Unter deutscher Flagge quer durch Afrika von West nach Ost. Berlin: Walther-Apolant
- (1890) Meine zweite Durchquerung Äquatorial Afrikas vom Congo zum Zambesi während der Jahre 1886 und 1887. Frankfurt an der Oder: Trowitsch & Sohn.
- WISSMANN, Herman von — WOLF, Ludwig — FRANCOIS, Curt — MÜLLER, Hans
- 1891 Im inneren Afrika. Die Erforschung des Kassai während der Jahre 1883, 1884 und 1885. Leipzig: Brockhaus.

WOHLGEMUTH, Emil von

1889

Bericht über die Graf Samuel Teleki'sche Expedition nach Zentral-Afrika. Mittheilungen der K. u. K. Geographischen Gesellschaft in Wien XXXII. 4. 189-194.

XANTUS János

1889

Teleki Samu gyűjteménye. Nemzet VIII. 197(2474). reggeli kiadás 1.

SUMMARY

SAFARI A PÁLE, PÁLE

The Hungarian Count Samuel Teleki with his Austrian companion Ludwig Ritter von Höhnel led an expedition to East Africa in 1887-1888. On the 3000 km long journey they discovered Lakes Rudolf and Stephanie (today Lake Turkana and Chew Bahir); they were the first who saw an active volcano (Teleki's volcano) in the middle of a continent and surveyed a great part of the East African Rift Valley that resulted in some new theories in volcanology and geology; Teleki was the first who climbed Mount Kilimanjaro to 5300 m, to the snow-line; he tried first to ascend Mount Kenya and he reached around 4300 m; they also made a lot of observation on the meteorology, flora, fauna and the different tribes of the visited territory. The scientific results of the journey were published in several articles and one book by Höhnel. Most Hungarian scientists agree, that from a scientific point of view the Teleki expedition is the most successful of all Hungarian exploration-journeys.

In this book the author investigates the ethnographical results of the expedition. His analysis is based mainly on the summary of the outcome of this two year long journey (Höhnel 1890b), (sometimes also using the published narrative of it (Höhnel 1892a, 1892b, 1894a, 1984)) and their collection of ethnographical objects kept in the Ethnographical Museum of Budapest.

In the first two chapters the author summarizes the history of the discovery of Africa and the development of European ethnology in the last century. In the third chapter he writes about the history of the Teleki-expedition, he presents the scientific publications of Höhnel about the results of the journey and sums up the Hungarian bibliography of the expedition with some outlook on foreign authors as well. At the end of the chapter he writes about the sometimes not unanimous appreciation of Teleki, as a person and the evaluation of his expedition, and tries to find out the causes and aims of Teleki's two year long journey to Africa.

The fourth chapter is about the ethnographical results of the expedition. In the first part the author gives a general description of Höhnel's most important ethnographic work (Höhnel 1890b). Then he introduces the 400 ethnographical objects collected during the journey. In the present collection of the Ethnographical Museum we can find 338 of them, the rest is mainly in the Naturhistorisches Hofmuseum in Vienna. More than half of the collected objects represent the culture of the Kikuyu

and Masai tribes, the other half that of a dozen of other tribes. The collection mainly consists of arms (38%) and jewels (34%) with some utensils, clothes and tools.

To evaluate the ethnographic descriptions of the Teleki expedition the author compares Höhnel's work with the accounts of other African travellers. The comparison is done with the great explorers of Middle and East Africa (Livingstone, Burton, Speke, Baker, Tinné, Heuglin, Schweinfurth, Junker, Cameron, von Wissmann, Stanley, Emin, Stuhlmann and von Götzen) from a methodological point of view, also examining how thorough they were. The author claims that Höhnel's work is not worse than most of theirs: it is excelled only by the narratives of those explorers who spent longer time among certain tribes (Livingstone, Schweinfurth, Junker, Emin, Stuhlmann). Regarding East Africa the author compares Höhnel's reports with the accounts of other East African explorers not only from the previous points of view but he also tries to investigate the scientific value and veracity of the descriptions of Höhnel and other authors who visited the same area and described the same tribes (Krapf, Rebmann, Decken, Thornton, Kersten, Brenner, New, Hildebrandt, Denhardt, Fischer, Thomson, Johnston, Meyer, Baumann, Lugard, Macdonald, Austin, Gregory, Wickenburg, Cavendish and Donaldson Smith). The comparison led to the conclusion that although some descriptions of some authors about certain tribes (Baumann: Masai, Hildebrandt: Kamba, Kikuyu) overshadow Höhnel's work from many aspects, the narrative of the Teleki expedition is one of the most trustful surveys and (in the case of many tribes: Reshiat, Samburu, Suk (Pokot), Turkana, etc.) the most detailed one about the ethnographical picture of East Africa in the second part of the last century. If we consider that the ethnographical survey was only one and not even the most successful part of the Teleki expedition and the greatest value of their work lies in the geographical discoveries, we can realize that this journey was not only one of the most significant travels in East Africa, but perhaps it was the most important expedition in the discovery of this territory.

TÁBLÁZATOK

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Fegyverek 1.

(rövidítések: k: nemzeti ségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Killimanjaro			csaga			Meru			kamba		
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Pajzs	festett, bivalybőr				2								
Pajzs	kerék, bőrből						2						
Pajzs	nádból és fából												
Pajzs	rinocéroszbőr												
Lándzs		4	1	3				1					
Kopja													
Íj		2											
Puzdra, nyíl- vesszőkkel		2											
Kard	hüvelyben (veres bőr)			1									
Kardhüvely													
Karddész	drótból, szorból												2
Karddész	fából												
Kés	csuklókés támadásra												
Kés	bőrtokban	2		2									
Kés	drótnyelű, hüvelyben	1		1									
Szemkaparó	támadó fegyver												
Fabuzogány													
Hadi arcdísz	strucc tollakból												
Sisak	majombőrből												
Fegyver	összesen	11	2	6	2	2		2	1	1	7	1	5

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Fegyverek 2.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	kikujú		maszai			ndorobo			turkana-szuk			
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Pajzs	festett, bivalybőr	4	1	3	1								
Pajzs	kerek, bőrből												
Pajzs	nádból és fából												
Pajzs	rinocéroszbőr										3	1	2
Lándzsa		4	2	5	3	1	2	1	1	3	1	2	
Kopja		4											
Íj		10	2;3	10	1	2;1							
Puzdra, nyíl- vesszőkkel		5	1	3	1		1						
Kard	hüvelyben (veres bőr)	9	;2	6	8	2;	6						
Kardhüvely													
Karddész	drótból, szőrből										5		3
Karddész	fából	5									1		1
Kés	csuklókés támadásra											1	
Kés	bőrtokban												
Kés	drótnyelű, hüvelyben												
Szemkaparó	támadó fegyver				2		2				2		1
Fabuzogány		13	2	8	5	2	3						
Hadi arcdisz	strucc tollakból				1		1						
Sisak	majombőrből	2		2									
Fegyver	összesen	56	8;11	37	22	7;4	16	1	1	14	3	9	

A Teleki-expedíció tárgygyűjteménye. Fegyverek 3.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása		elgína		resiat		rendile		Abessyna	
	k	b	k	b	k	b	k	b	k	b
Pajzs		festett, bivalybőr								
Pajzs		kerek, bőrből								
Pajzs		nádból és fából			3	1	2			
Pajzs		rincóroszbőr								
Lándzsa					3		2			
Kopja					3					
Íj										
Puzdra, nyíl- vesszőkkel					3		3			
Kard		hüvelyben (veres bőr)								
Kardhüvely										
Karddísz		drótból, szőrből								
Karddísz		fából								
Kés		csuklókés támadásra			4	4	1			
Kés		bőrtokban								
Kés		drótnyelű, hüvelyben								
Szemkaparó		támadó fegyver								
Fabuzogány					4		3			
Hadi arcdísz		strucc tollakból								
Sisak		majombőrből								
Fegyver		összesen			4	20	2	10		

A Teleki-expedíció tárgygyűjteménye. Fegyverek 4.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Zanzibár			szomáli			Kaffa			ismeretlen		
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Pajzs	festett, bivalybőr												
Pajzs	kerék, bőrből				1		1						
Pajzs	nádból és fából												
Pajzs	rinocéroszbőr				1		1						
Lándzsa				1				1		1		2	
Kopja					4		4						
Íj											13		7
Puzdra, nyíl- vesszőkkel													
Kard	hüvelyben (veres bőr)												
Kardhüvely													
Karddész	drótból, szorból												
Karddész	fából												
Kés	csuklókés támadásra												
Kés	börtokban												
Kés	drótnyelű, hüvelyben												
Szemkaparó	támadó fegyver												
Fabuzogány													
Hadi arcdísz	strucctollakból												
Sisak	majombőrből												
Fegyver	összesen			1	6		6	1		1	14		9

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Fegyverek összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, l: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Összesen		
		k	b	l
Pajzs	festett, bivalybőr	7	1	6
Pajzs	kerek, bőrből	1		1
Pajzs	nádból és fából	3	1	2
Pajzs	rinocéroszbőr	4	1	3
Lándzsa		21	5	20
Kopja		8		4
Íj		31	4	19
Puzdra, nyíl- vesszőkkel		13	2	8
Kard	hüvelyben (veres bőr)	17	3	12
Kardhüvely		2		1
Karddísz	drótból, szőrből	5		3
Karddísz	fából	6		1
Kés	csuklókécs támadásra	4	2	4
Kés	bőrtokban	2		2
Kés	drótnyelű, hüvelyben	1		1
Szemkaparó	támadó fegyver	4		3
Fabuzogány		23	4	15
Hadi arcdísz	struccollakból	1		1
Sisak	majombőrből	2		2
Fegyver	összesen	155	23	108

A Telemi-expedíció tárggyűjteménye. Ékszerek 2.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása		kiküju		maszai		ndorobo		turkana-szuk	
	k	b	k	b	k	b	k	b	k	b
Karperec										
Karperec	5	1							2	
Karperec	6	2	4							
Karperec			4							
Karperec										
Karperec										
Karperec					9	3	7			
Karperec					1		1			
Karperec					2		2			
Karperec										
Karperec										
Körkarperec	2									
Karékesség	11		2							
Karék	3		10							
Karék	2		3							
			1							

		4		5					11		10
Nyakék											
Nyakék	fonott, zöld										
Nyakék	rézből										
Nyakék	drótból						1;				
Nyakék	rézdrótból										
Nyakék	fából, magból	3		3							
Nyakék	láncos drótból	2		2							
Nyakék	láncal					11				7	
Nyakék	gyöngyös drótból	3		2		10				8	
Nyakperec											
Nyakdísz	kókuszrost										
Mellék											
Ékszer	maggyöngyökből	2		2							
Ékszer	magvakból					1				1	
Ékszer	strucctojáshéjból										
Ékszer	gyöngyökből, magból	7		6							
Hajtű	elefántosont								1		1
Hátidisz	kicifrázva gyönggyel										
Amulett		5		3		3			2		2
Ékszer	összesen	55	3;10	47		37	5	30	16		15

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Ékszerek összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, l: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Összesen		
		k	b	l
Karperec		2		
Karperec	elefántcsont	8	2;1	2
Karperec	fekete fából	6	2	6
Karperec	vasból	1	2;	4
Karperec	rézből	6	1	1
Karperec	gyöngyös	9	3	5
Karperec	sajátszerű fonatú	1		7
Karperec	fekete szaru, elefántcsont	2		1
Karperec	bőrből			2
Körkarperec	elefántcsont	2	;1	1
Karékesség		11		2
Karék	csónak alakú fából	3		10
Karék	dróttal átfont	3		3
				2

Nyakék		15	2;3	15
Nyakék	fonott, zöld	1		1
Nyakék	rézből	4	2;	4
Nyakék	drótból	1	1;	1
Nyakék	rézdrótból	2		2
Nyakék	fából, magból	3		3
Nyakék	láncos drótból	2		2
Nyakék	lánccal	11	;1	7
Nyakék	gyöngyös	13	2	10
Nyakperec	drótból	1	;2	4
Nyakdisz	kókuszrost	2		1
Mellék			1	
Ékszer	maggyöngyökből	2	;1	2
Ékszer	magvakból	1		1
Ékszer	strucctojáshéjából	4	1	2
Ékszer	gyöngyökből, magból	7	;1	6
Hajtű	elefántesont	1		1
Hátidisz	kicifrázva gyönggyel	3		3
Amulett		12	1;2	13
Ékszer	összesen	139	20;22	124

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Ruhák 1.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsei leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Kilimanjaro			csaga			Meru			kamba		
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Köpeny	bőr, gyöngyös												
Köpeny	kecskebőr, cafrangokkal	2		2									
Köpeny	utánzott arab takaró												
Lábpánt	majombőr												
Szemérentakaró	gyöngyökkel	2		2									
Öv	gyöngyös, láncsal												
Ruhák	összesen	4		4									

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Ruhák 2.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsei leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	kikuju			maszai			ndorobo			turkana-szuk		
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Köpeny	bőr, gyöngyös				3	1	2						
Köpeny	kecskebőr, cafrangokkal												
Köpeny	utánzott arab takaró												
Lábpánt	majombőr				10		10						
Szemérentakaró	gyöngyökkel										2		2
Öv	gyöngyös, láncsal				6		5						
Ruhák	összesen				19	1	17				2		2

A Teleki-expedíció tárgygyűjteménye. Ruhák összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, l: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Összesen		
		k	b	l
Köpeny	bőr, gyöngyös	3	1	2
Köpeny	kecskebőr, cafrangokkal	2		2
Köpeny	utánzott arab takaró	3		3
Lábpánt	majombőr	10		10
Szeméremtakaró	gyöngyökkel	4		4
Öv	gyöngyös, láncsal	6		5
Ruhák	összesen	28	1	26

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Edények 1.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Kilimanjaro			csaga			Meru			kamba		
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
Faedény					4								
Víztartó kobak	gyöngyös						4						
Vízitömlő	kötéllel befont												
Fabödön	bőrrel behúzott	5		4									
Ivókupa	hosszúnyelű kobakból	1		1									
Facsésze	füllel	1		1									
Bokály	rinocérosz szaruból												
Fatál		1		1									
Fatálca							1						
Tálca	fonott												
Kosár	gyöngyökkel												
Kosár	gyöngyökkel, csigákkal												
Fakanál		2		2									
Főzőkanál	fából												
Burnótszelence		1		1									
Burnótszelence	gyönggyel díszített	1		1							3		3
Burnótszelence	elefántcsont												
Burnótszelence	elefántagyar												
Dohánytartó													
Edények	összesen	12		11			5				5		3

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Edények 3.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, i: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása		elgína			resiat			rendile			Abessyna		
	k	b	k	b	i	k	b	i	k	b	i	k	b	i
Faedény														
Viztartó kobak														
Vízitömlő										1				
Fabödön														
Ivókupa														
Facsésze														
Bokály												1		1
Fatál														
Fatálca														
Tálca														
Kosár														
Kosár														
Fakanál														
Főzőkanál									2		2			
Burnótszelence														
Burnótszelence														
Burnótszelence														
Burnótszelence									2	3;1	1			
Dohánytartó														
Edények									4	3;1	3	1	1	1

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Edények összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Összesen		
		k	b	I
Faedény		4		
Vízirtó kobak	gyöngyös	1		
Vízitömlő	kötéllel befont	1		
Fabödön	bőrrel behúzott	5		
Ivókupa	hosszúnyelű kobakból	1		
Facsésze	füllel	1		
Bokály	rinocérosz szaruból	1		
Fatál		1		
Fatálca		1		
Tálca	fonott	4		
Kosár	gyöngyökkel	1		
Kosár	gyöngyökkel csigákkal	2		
Fakanál		4		
Főzőkanál	fából	1		
Burmótszelence		13	1	
Burmótszelence	gyönggyel díszített	1		
Burmótszelence	elefántcsont	2		
Burmótszelence	elefántagyar	2	3;1	
Dohánytartó		5		
Edények	összesen	51	4;2	47

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Eszközök 1.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Kilimanjaro			csaga			Meru			kamba			
		k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l	
Úlóke	sásból, pálmalevélből													
Úlóke	szegekkel kivert													
Úlóke (Fejtámasz)	vánkosnak használt											2		2
Harapófogó	vasból													
Kalapács	vasból													
Csákány-kapa	vasból													
Pipa	szárral				1									
Szakáll- és bajusz- csiptető														
Dohánycsomag (PéNZ)			1											
Zsák	színezett agávéból													
Zsák	félíg kész													
Tarisznya	gazból													
Zacskó	gazból													
Karavánkürt	szaru													
Marha-kolomp	vas és bőr													
Kecske-kolomp	fa													
Legyező	zászló alakú, színes													
Majomfarok	fehér, tokban													
Ismeretlen célú szaru														
Eszközök	összesen		1			1						4		4

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Eszközök 2.

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása		kiküju		maszai		ndorobo		turkana-szuk	
	k	b	k	b	k	b	k	b	k	b
Ülőke		sából, pálmalevélből					2			
Ülőke		szegekkel kivert								
Ülőke (Fejtámasz)		vánkosnak használt								
Harapófógó		vasból	1							
Kalapács		vasból	2							
Csákány-kapa		vasból	1							
Pipa		szárral								
Szakáll- és bajusz- csiptető										
Dohánycsomag (Pénz)			1					2		
Zsák		színezett agyéből				6			6	
Zsák		félíg kész				1			1	
Tarisznya		gazból								
Zacsó		gazból								
Karavánkürt		szaru								
Márha-kolomp		vas és bőr								
Kecske-kolomp		fa				1			1	
Legyező		zászló alakú, színes								
Majomfarok		fehér, tokban				1			2	
Ismeretlen célú szaru										
Eszközök		összesen				9			14	

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Eszközök összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsi leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgy	Tárgy leírása	Összesen		
		k	b	I
Ülőke	sásból, pálmalevélből			2
Ülőke	szegekkel kivert	2		2
Ülőke (Fejtámasz)	vánkosnak használt	3	1	2
Harapófogó	vasból	1		1
Kalapács	vasból	2		2
Csákány-kapa	vasból	1		1
Pipa	szárral	1		1
Szakáll- és bajusz- csíptető		2		2
Dohánycsomag (Pénz)		4	2	2
Zsák	színezett agávból	6		6
Zsák	félíg kész	1		1
Tarisznya	gazból	1		1
Zacsó	gazból	1		1
Karavánkürt	szaru	2	1	1
Marha-kolomp	vas és bőr	3		3
Kecske-kolomp	fa	1		1
Legyező	zászló alakú, színes	1		1
Majomfarok	fehér, tokban	1		2
Ismeretlen célú szaru		1		1
Eszközök	összesen	34	4	33

A Teleki-expedíció tárggyűjteménye. Tárgyak összesen

(rövidítések: k: nemzetiségi katalógus, b: a Bécsbe adott tárgyak jegyzéke; bécsei leltárkönyv, I: Néprajzi Múzeum leltárkönyve)

Tárgyak összesen	Kilimanjaro			csaga			Meru			kamba		
	k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
	30	3	24	11	2	14	1		1	28	9; 2	24

Tárgyak összesen	kikuju			maszai			ndorobo			turkana-szuk		
	k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
	127	13; 24	100	91	13; 10	81	1		1	39	3; 5	32

Tárgyak összesen	elgina			resiat			rendile			Abessyna		
	k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
	1		13	38	8; 6	17	1		1	1		1

Tárgyak összesen	Zanzibár			szomáli			Kaffa			ismeretlen		
	k	b	l	k	b	l	k	b	l	k	b	l
			1	14		14	1		1	23	1;	13

	k		b			l						
Tárgyak összesen			407			52						338

Magyar Etnológia

1. HUNFALVY JÁNOS: *Egyetemes néprajz*. Budapest, 1995. XVI+180 p.
2. SÁRKÁNY MIHÁLY: *A közösségek közötti csere*. Budapest, X+117 P.

Occasional Papers in Anthropology

1. GÁBOR VARGYAS: *Data on the Pictorial History of North-East Papua New Guinea*. Budapest, 1986. 90 p. 69 photos
2. GÁBOR VARGYAS: *Field Notes from the Astrolabe Bay (Madang Province, Papua New Guinea)*. Budapest, 1987. 60 p. 6 figs. XXIII plates
3. *A magyar etnológia válogatott bibliográfiája. Ethnology in Hungary. A selected bibliography*. Compiled by ZOLTÁN KOVÁCS, MIHÁLY SÁRKÁNY, GÁBOR VARGYAS. Budapest, 1991. XI+171 p.
4. J. HÁLA-G. VARGYAS (eds.): *H. Von Bandat, a Hungarian Geologist in Western New Guinea*. Budapest, 1992. 101 p. 110 photos.
5. PÉTER VERES: *The Ethnogenesis and Ethnic History of the Hungarian People*. Budapest, 1996. 50 p.

A kiadványok megvásárolhatók az

MTA Néprajzi Kutatóintézetben (1250 Budapest, Országház u. 30.

Tel: 3 579 011) és a

Curio Shop-ban a Csillag Üzletházban (1072 Budapest, Rákóczi út 20/22.

Tel: 3 510 463)

